

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση • Φεβρουάριος 2007 • τεύχος 152 • € 5

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ
Μηνιαία Έπιθεώρηση
Φεβρουάριος 2007
τεύχος 152 • 5 €

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ

Ελλάδα
Έτήσια (12 τεύχη): 40 €
Εξαμηνιαία (6 τεύχη): 20 €
Φοιτητική (12 τεύχη): 30 €
Όργανισμοί, τράπεζες κλπ.: 60 €

Ευρώπη, Κύπρος
Έτήσια (12 τεύχη): 60 €

Άλλες χώρες
Έτήσια (12 τεύχη): 70 €

Τραπεζικός Λογαριασμός:
Άγγελος Έλεφάντης
Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος
υποκ. 132 αριθ. λογαριασμού
401740-48 (παρακαλούμε να
αναγράφεται το όνομα του
καταθέτη)
ή
μέ ταχυδρομική έπιταγή
στή διεύθυνση του περιοδικού
Γιά τους συνδρομητές του
έξωτερικού:
IBAN: GR06 0110 1320 0000 1324
0174 048
SWIFT CODE (BIC): ETHNGRAA

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Άγγελος Έλεφάντης
Ζωναρά 10, Αθήνα 11472
τηλ. 210-6470079 &
fax: 210-6470696
e-mail: poliths@otenet.gr

Κωδικός: 1572

Έκτύπωση: Δεκάλογος Ε.Π.Ε.
Άγαθίου 3,
Αθήνα

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Άγγελος Έλεφάντης, Η γαλλική έξαιρέση	5
Μαρίνα Κόντη, Δίμετρες καλλονές, σύγχρονες σκλάβες!	7
Άσια Τζεμπάο, Όταν μίτος της Αριάδνης γίνεται τό αυτί	10

Μιχάλης Σκομβούλης, Μαθήματα Έλληνικῆς Ίστορίας	12
Νίκος Προκόδας, Έχει άποτύχει σύμπασα ή Άριστερά... στην Γαλλία	15
Δημήτρης Δημητρόπουλος, Άναζητώντας παραμύθια στους μύθους	17
Άντώνης Μανιτάκης, Τό τέλος του Ευρωσυντάγματος	20
Μιχάλης Σκομβούλης, Άξία, ισότητα, δικαιοσύνη, άναπαραγωγή: ό Μάρξ άπέναντι στον Άριστοτέλη	27
Μαίρη Χριστοδούλου, Οίκοι της σοφίας: κέντρα ανάπτυξης πολιτισμού στον άραβο-ισλαμικό κόσμο	37
Νάσος Βαγενάς, Λογοτεχνία και βιογραφισμός. «Η άπαγωγή της Τασούλας»	43
Άδριανή Δημακοπούλου, Άλάνες και όρια ή ό δύσκολος έρωσ της μεταβίβασης	50
Δήμητρα Μήττα, Ζάν-Πιέρ Βερνάν: ό άναγεννησιακός	53
Ίφιγένεια Καλαντζή, Έξω από τά φώτα των «Bollywood»	56

Άλέξανδρος Κιουπκιολής, Άνδρέας Πανταζόπουλος Μέ τους πολίτες κατά του λαού. Τό ΠΑΣΟΚ της νέας γενιάς	60
Νίκος Άντωνάτος, Τάκης Μενδράκος ... Έξ άκανθών...	64
Γιώργος Σταθάκης, Άπό το βιβλίο Άτελέσφορος Έκουγχρονισμός	36
Άπό τίς τελευταίες έκδόσεις	65

ΕΝ ΠΑΡΟΔΩ

Γιάννης Μπαλαμπανίδης, Άγαπυτέ Γειάνη...	49
Γιάννης Παπαθεοδώρου, Ό μαίτρ και οί μαργαρίτες	63

Έξώφυλλο: Ν. Έγγονόπουλος: Μακέτα για τό κουστόύμι
του Έρέβους. «Κόρη».

Ἡ γαλλικὴ ἐξαίρεση

Γαλλικὴ ἐξαίρεση ὀνομάστηκε ἓνα γαλατικῆς κατασκευῆς καὶ προελεύσεως πολιτικὸ καὶ πολιτιστικὸ φρούτο, κάτι πού ἀνθεῖ μόνο σ' αὐτά τὰ μέρη, σάν τό αὐθεντικὸ κονιάκ καὶ τὴ γαλλικὴ σαμπάνια, τὰ ὁποῖα προϊόντα ἐπιπλέον εἶναι κατοχυρωμένα μέ ὀνομασία προελεύσεως. Ἐξαίρεση σημαίνει ὅτι οἱ Γάλλοι κάνουν κάτι τό ἰδιαίτερο πού δέν μοιάζει μέ ὅσα συμβαίνουν στό «παγκοσμιοποιημένο» παντοῦ, ἔρχονται ἀκόμα καὶ σέ ἀντίθεση πρὸς αὐτό. Αὐτό εἶναι τό φωτοστέφανο τῆς γαλλικῆς ἐξαίρεσης, ἡ μαγκιά της, πού τῆς ἀποδίδει τό γόητρό της, ἀκόμα καὶ μιά δύναμη μίμησης ἀπὸ ἄλλους, γιὰ νά κάνουν κι αὐτοὶ ὅπως οἱ Γάλλοι. Πόσες φορές δέν ἀκούσαμε τὰ δύο τελευταῖα χρόνια αὐτό τό «ὅπως στή Γαλλία» εἴτε ἀποθαυμάζοντας τό ἀπρόσμενο ἀποτέλεσμα τοῦ δημοψηφίσματος γιὰ τό Εὐρωσύνταγμα πού τό ἔστειλε στοὺς σκουπιδοκτενεκέδες τῆς ἱστορίας (κι αὐτὴ ἡ ἔκφραση εἶναι γαλλικῆς προέλευσης, τοῦ Μάη τοῦ 1968), εἴτε στή γιγαντιαία ἀντίδραση στό νόμο τοῦ Ντέ Βιλπέν γιὰ τό Συμβόλαιο Πρώτης Ἀπασχόλησης πού τό ἔστειλαν κι αὐτὸ στὰ ἀζήτητα τῆς ἱστορίας. Τώρα, τί συμβαίνει ἀκριβῶς μ' αὐτές τίς —κι εἶναι πολλές πραγματικὲς ἢ εἰκαζόμενες— ἐξαιρέσεις εἶναι μιά ἄλλη ἱστορία· δέν θ' ἀσχοληθῶ ἐδῶ.

Βρίσκεται ὅμως καθ' ὁδόν μιά ἄλλη «γαλλικὴ ἐξαίρεση»: οἱ προεδρικές ἐκλογές, γιὰ τὴν ἀνάδειξη τοῦ Προέδρου τῆς Γαλλικῆς Δημοκρατίας. Τό σενάριο γνωστό. Πρῶτος στίς δημοσκοπήσεις ἔρχεται ὁ διάδοχος τοῦ ἀπερχόμενου προέδρου Σιράκ, ὁ Σαρκοζί μέ (κυμαινόμενο ποσοστὸ γιὰ τὴν ὥρα μεταξύ 29% καὶ 31%). Δεύτερη ἡ ὑποψήφια τοῦ Σοσιαλιστικοῦ Κόμματος Σεγκολέν Ρουαγιάλ μέ ἐπίσης κυμαινόμενο ποσοστὸ μεταξύ 24% καὶ 25%. Τρίτος, ὁ κεντρῶος ὑποψήφιος Φρανσουά Μπαίρου ὁ ὁποῖος, ὕστερα ἀπὸ μιά ἐντυπωσιακὴ κούρσα ἀπὸ τό 6%, σταθεροποιήθηκε στό 19%. Τέταρτος ὁ ἀκροδεξιὸς Λέ Πέν πού, ἄλλη μιά φορά, ἀνέβηκε στό 15%. Γιὰ τόν δεύτερο γύρο προβλέπεται ἡ ἐπικράτηση τοῦ Σαρκοζί μέ 52% καὶ δευτέρη τὴ Ρουαγιάλ μέ 48%. Ἔπονται 5 ὑποψήφιοι ἀριστεροὶ πού ὅλοι μαζί (ἀλλὰ ὁ καθένας χωριστὰ) συγκεντρώνουν 8% ἕως 10%), δηλαδή: ἡ Μπιφέ τοῦ ΚΚΓ (4%), τρεῖς τροτσκιστές, ὁ ἀγροτιστὴς Μποβέ, ἡ ὑποψήφια τῶν οἰκολόγων Βαϊνέ.

Τό σημαντικότερο ὅμως στοιχεῖο αὐτῶν τῶν ἐκλογῶν εἶναι τό 40% μέ 42% τοῦ ἐκλογικοῦ σώματος πού δηλώνουν, ἀκόμη αὐτὴ τὴ στιγμή, ἀναποφάσιστοι. Ἐπομένως, καμιὰ πρόβλεψη δέν ἔχει οὐσιαστικὴ ἐγκυρότητα, παρόλο πού ὁ πόλεμος, ἰδιαίτερα τῶν δύο πρώτων ψηφοφόρων, στὰ ΜΜΕ κυριολεκτικὰ μαίνεται. Στὴν προσπάθεια ἐντυπωσιασμοῦ τῶν ψηφοφόρων ξεπερνοῦν ἀκόμη καὶ τὰ ΜΜΕ τῶν ΗΠΑ. Ποῦ, λοιπόν, ἡ γαλλικὴ ἐξαίρεση; Πολλοὶ πιστεύουν ὅτι μ' αὐτό τό 40% ἀναποφάσιστων ἐνδέχεται νά γίνει ἡ ἐκπληξη. Ποιὰ ἐκπληξη; Νά ἐκτιναχθεῖ ἡ Ρουαγιάλ στὴν πρώτη θέση ἢ ὁ Μπαίρου στὴ δεύτερη θέση ἢ

κάποιος ἐκ τῶν ἀριστερῶν νά κατακτήσει διψήφιο ποσοστό. Ἡ, μέ ὅλα αὐτά τά ἐνδεχόμενα νά ἐκλεγεῖ τελικά ἀριστερός πρόεδρος, νά ἐπαναληφθεῖ δηλαδή τό ἀποτέλεσμα τοῦ 1981, ὅταν ὁ Μιττεράν ἐξελέγη πρόεδρος τῆς Γαλλικῆς Δημοκρατίας, ὅταν ὁ ἴδιος ὁ Μιττεράν, τό βράδυ τῆς νίκης του, εἶπε ὅτι ἡ κοινωνική πλειοψηφία ἔγινε, ἐπιτέλους, πολιτική πλειοψηφία. Πράγματι, ἔτσι εἶχε γίνει τό 1981. Ἀλλά τό 1981 δέν εἶχε προκύψει χάρη στόν πόλεμο τῶν ΜΜΕ γιά τόν ἐντυπωσιασμό τῶν ψηφοφόρων Ἦταν ἀποτέλεσμα βαθύτατων διεργασιῶν καί σημαντικῶν ἀγῶνων πού ἀνέδειξαν τήν ἀριστερά καί τόν Μιττεράν στή θέση τοῦ τιμονιοῦ τῆς χώρας, μέ ἐνότητα ὄλων τῶν σοσιαλιστῶν, τῶν ριζοσπαστῶν τῆς ἀριστερᾶς καί τῶν κομμουνιστῶν, πού τότε ἀκόμη εἶχαν μεγάλη δύναμη (περί τό 18%). Τίποτε ἀπ' ὅλα αὐτά δέν ἰσχύει σήμερα. Ἰδιαιτέρα τά ἀριστερά κόμματα, παρά τό μεγάλο τους ρόλο στό δημοψήφισμα γιά τό Εὐρωσύνταγμα καί τό Συμβόλαιο Πρώτης Ἀπασχόλησης, δέν κατάφεραν νά παρουσιάσουν κοινό ὑποψήφιο καί οὐσιαστικά περιθωριοποιήθηκαν. Ἀπό τίς τεράστιες μάζες πού τήν προηγούμενη διετία κινητοποιήθηκαν μέ δυναμισμό, ἰδιαιτέρα τῶν φοιτητῶν, τῶν λυκειαίων καί τῶν νέων ἐργαζομένων, τά κόμματα τῆς ἀριστερᾶς δέν εἰσέπραξαν σχεδόν τίποτε. Ἡ γαλλική ἐξάιρεση, στήν προκειμένη περίπτωση παραμένει ἐπιθυμία, κάτι σάν τήν «ἐπιστροφή τοῦ ἀπωθημένου». Καί ἰδίως, κάτι πού ἔχει σημασία καί γιά μᾶς: ἡ ἐπίκληση ἢ ἡ προσδοκία ἐπαλήθευσης τοῦ γαλλικοῦ παραδείγματος δέν εἶναι παρά παραμῦθι σάν κι ἐκεῖνα τοῦ Ἀγαθάγγελου. Γιατί, καί στή Γαλλία ὅπως σ' ὅλες τίς χώρες, σέ τέτοιου τύπου πολιτικές-ἐκλογικές ἀναμετρήσεις οἱ ψηφοφόροι-πολίτες δέν ψηφίζουν «ὀράματα» καί ὄνειρα ἀλλά ἀναζητοῦν μιά δύναμη διακυβέρνησης ἢ ἀκυβερνησία δέν τούς θέλγει ἰδιαιτέρα. Ἰδιαιτέρα ὅταν σέ μιά χώρα, ὅπως ἡ Γαλλία, τά μικροαστικά καί τά μεσοαστικά στρώματα, παλαιᾶς ἢ νέας κοπῆς, ἔχουν τεράστιο κοινωνικό καί πολιτικό βάρος. Τό «ὄραμά» τους εἶναι ἡ σταθερότητα καί ἐφιάλτης τους ἡ ἀκυβερνησία, ἡ ἀστάθεια. Μιά ἔγκληση πού βασίζεται στό ἀπίθανο, τό ὀραματικό, στήν ἐπιθυμία, στήν ἰδεολογικοποιημένη ἔκρηξη εἶναι κάπως ἄχρηστη στόν πραγματικό σύγχρονο κόσμο. Κι ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη καί οἱ Γάλλοι, τόσο φορτωμένοι ἀπό τήν ἱστορία τους μέ ἐκπλήξεις καί ἐκρήξεις, σέ τελευταία ἀνάλυση δέν ἀποτελοῦν ἐξάιρεση. Ἄλλωστε ψηφίζοντας κατά τοῦ Εὐρωσυντάγματος τή σιγουριά τῆς Republique τους ψήφισαν καί δέν θέλησαν νά τήν ἀνταλλάξουν μέ την ἀβεβαιότητα μιᾶς πολιτικῆς ἐνοποίησης τῆς ΕΕ πού δέν θά τούς προστατεύε, ἔτσι πού στό τιμόνι τῆς Εὐρώπης ἡ οἰκονομία θά ἀποκτοῦσε καί συνταγματική κατοχύρωση. Προτίμησαν νά παραμείνουν στά «βρόμικα» νερά τῆς πολιτικῆς, ὅπου γνωρίζουν καλά νά πολιτεύονται. Γι' αὐτό κι ὅλο τό τεράστιο ποσοστό τῶν ἀναποφάσιστων.

Σέ ἓνα μήνα θά ξέρομε κατά ποῦ τά ρεύματα τῆς σταθερότητας καί τῆς ἀβεβαιότητας θά συγκλίνουν, ἂν συγκλίνουν.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

Δίμετρες καλλονές, σύγχρονες σκλάβες!

Τά κρούσματα τῆς οικονομικῆς καί σεξουαλικῆς ἐκμετάλλευσης ἀνθρώπων αὐξάνονται καί οἱ διακινητές τῶν ἐμπορευμάτων-ἀνθρωπίνων σωμάτων συνεχίζουν, περίπου ἀνενόητοι, νά δροῦν. Τό ἐμπόριο αὐτοῦ τοῦ εἶδους συγκαταλέγεται μεταξύ τῶν πιό προσοδοφόρων· τά ἄλλα εἶναι τό ἐμπόριο ὄπλων καί τά ναρκωτικά. Ὁ παγκόσμιος τζίρος ἀπό τέτοιου τύπου «ὑπηρεσίες», ἐκτιμᾶται, σύμφωνα μέ ἀναφορές τοῦ Ὁργανισμοῦ Ἡνωμένων Ἐθνῶν, ὅτι φτάνει τά 32 δῖς δολλάρια! Ἄν καί ἀκριβεῖς ἀριθμοί δέν μποροῦν, εὐλόγως, νά υπάρξουν, ἐντούτοις, ὑπολογίζεται ὅτι 2,5 ἑκατομμύρια ἀνθρώποι ἔχουν πέσει θύματα αὐτοῦ πού ὀνομάζεται παράνομη ἐμπορία καί διακίνηση ἀνθρώπων (trafficking).

Στάβλοι, ἀποθήκες, ὑπόγεια, δωμάτια ξενοδοχείων, κρυφά δωμάτια σέ μπάρ συνθέτου τούς νέους τόπους «ὑποδοχῆς» τῶν ἀλλοδαπῶν γυναικῶν-θυμάτων ἐμπορίας μέ σκοπό τήν οικονομική-σεξουαλική ἐκμετάλλευση. Ἀμπάρια πλοίων, φορτηγά, βαγόνια τρένων, οἱ σύγχρονοι τρόποι διακίνησης ἀνθρώπων ὅλων τῶν φύλων, ὅλων τῶν ἡλικιῶν, ὅλων τῶν φυλῶν. Οἱ σύγχρονες μορφές τοῦ δουλεμπορίου δέν φαίνεται νά διαφέρουν ἀπό τίς παλαιότερες. Τό περιτύλιγμα ἄλλαξε μόνον: οἱ γυναῖκες, γιά παράδειγμα, πρὸς κατανάλωση πρέπει νά εἶναι πανέμορφες, δίμετρες, καλλονές, ξανθιές, κατά προτίμηση, καί τέτοιες ἔχει νά δώσει τό πρῶην ἀνατολικό μπλόκ. Κυρίως Ρωσίδες καί Οὐκρανές εἶναι τά περισσότερα θύματα trafficking στήν Ἑλλάδα.

Μά πῶς νά μὴν συμβαίνει αὐτό ὅταν διαφημίζονται ἀκόμα καί ἀπό τά ἔντυπα μαζικῆς κυκλοφορίας στίς μικρές ἀγγελίες, πού εἶναι κεκαλυμμένες «ρόζ» ἀγγελίες, οἱ «δίμετρες καλλονές»! Ὅταν γνωρίζουμε ὅτι δίμετρες Ἑλληνίδες δέν υπάρχουν, τότε ποιά εἶναι τά ἀντικείμενα τοῦ πόθου τῶν ἀνδρῶν; Προφανῶς οἱ δίμετρες Ρωσίδες, Οὐκρανές, Μολδαβές κ.λπ. οἱ ὁποῖες καταφθάνουν στήν Ἑλλάδα μέ τήν ἐλπίδα μιᾶς καλύτερης ζωῆς. Κάτω ἀπό τόν τίτλο «Φυσιοθεραπεία-Αἰσθητικοί», ἔγκριτη ἐφημερίδα μεγάλης κυκλοφορίας, προωθεῖ τό ὠραῖο ἐμπόρευμα σέ μιά δυνητική πελατεία πού, ὅπως φαίνεται, εἶναι μεγάλη. «Ἀλλαγὴ!!! μέ νέες ὠραῖες κοπέλες γιά ἀπολαυστικές στιγμές χαλάρωσης». «Σᾶς περιμένουμε στό χῶρο μας ἀπό νεαρές μασέζ».

Προσφορά ἀξέχαστων στιγμῶν μωχαλάρωσης καί γενικότερα ἀπόλυτης ἀπόλαυσης πού, κυρίως, μποροῦν νά δώσουν γυναῖκες μασέζ (περιέργως) καί συγκεκριμένα, οἱ πανέμορφες, εἰδικευμένες, διπλωματοῦχες, ἕως χαρισματικές!... «χαρισματικές μασέζ, παραδεισένιο περιβάλλον, συνθέτουν τή δική τους ὄαση...». Τά παραπάνω εἶναι πολὺ διακριτικά· σέ ἄλλα ἔντυπα δέν ἰσχύει οὔτε κἀν τό κουκούλωμα. Τά πράγματα λέγονται μέ τ' ὄνομά τους: «Δίμετρο μοντέλο ἀπό Οὐκρανία, μελαχρινή 1,80, γαλανομάτα, ὑπέροχο πρόσωπο, πάντα χαμογελαστό, σέ συναρπάζει μέ τήν πρώτη ματιά»,

«Νατάσα-Ναταλί, ἄπαιχτες Ρωσίδες δίμετρες μέ κορμιά πού κόβουν ἀνάσες ζητοῦν γνωριμία καί ὅ,τι προκύψει», «Οὐκρανή-Ρουμάνα, ἀχτύπητο δίδυμο πανύψηλες καλλονές, νεόφερτες, μέ τέλειες ἀναλογίες ζητοῦν γνωριμία». Δίμετρες, νεαρές καί ἀλλοδαπές εἶναι τό προφίλ τῆς ἐπιτυχημένης σύγχρονης σκλάβας! Τόσο πού μέχρι καί ὁ εἰσαγγελέας Καλούσης, ὁ ὑπόδικος πλέον, ὅπως ἔσπευσαν νά μᾶς πληροφορήσουν, μέ ἀπαξία αὐτή τή φορά, τά ἴδια ἔγκριτα φύλλα, μετροῦσε τό ὕψος τῆς ὑποψήφιας, ἄν δηλαδή ἔφτανε στό πολυπόθητο —ορίζόμενο ὡς ἰδανικό στή φαντασίωσή του (καί ὄχι μόνον)— ὕψος.

Τή δεκαετία τοῦ '90, στή Βόρεια Ἑλλάδα, ξεφύτρωσαν ἕως καί ταμπέλες στά χωράφια πού διαφήμιζαν τό εἰσαγόμενο προϊόν: «Προσεχῶς Βουλγάρες!». Ἦταν οἱ ἀρχές, τότε, τῆς εἰσόδου γυναικῶν ἀπό τή γειτονική Βουλγαρία καί Ρουμανία. Οἱ Βουλγάρες, ὅμως, ἀνταποκρίνονταν σέ ἀγγελίες γιά ἀνεύρεση ἐργασίας στήν Ἑλλάδα ὡς π.χ. νοσοκόμες, οἰκιακοί βοηθοί, σερβιτόρες, ἐργάτριες στά χωράφια καί ὄχι, βεβαίως, ὡς πόρνες! Ἀλλιῶς, δέν θά ἔρχονταν ποτέ, οἱ περίφημες Βουλγάρες. Μέ ἀνυπομονησία, λοιπόν, τίς περιμέναμεν οἱ «πεινασμένοι» (τόσο πολύ;) ἀρσενικοί. Οἱ ὑποψήφιοι «πελάτες».

Τό 1998, στή Νότια Ἑλλάδα, ἕνα ἀντρόγυνο, ἔξω ἀπό τόν Πύργο Ἡλείας, εἶχε νοικιάσει τέσσερις ἀνήλικες Ρουμάνες στόν ἰδιοκτήτη ἑνός μπάρ. Τήν ἴδια ἐποχή, στήν Καστοριά, μιά Οὐκρανή, ἔγκλειστη μαζί μέ μιά Μολδαβή ἀπό ἔμπορο γυναικῶν, εἶχε πηδήξει ἀπό τόν 5ο ὄροφο πολυκατοικίας γιά νά σωθεῖ. Τίς ὑπηρεσίες τῶν θυμάτων αὐτῶν ἀπολάμβαναν ντόπιοι ἀρσενικοί ὑποθέτω ποικίλης κοινωνικο-οικονομικῆς σύνθεσης· καί τώρα, μετά ἀπό δέκα χρόνια, τό ἴδιο ἰσχύει.

Σήμερα, τό 2007, ἀνακάλυψαν σ' ἕναν στάβλο, στό Ἄδενδρο Θεσσαλονίκης, μιά 37χρονη γυναίκα, βουλγαρικῆς καταγωγῆς, τήν ὁποία πέντε μῆνες κρατοῦσαν σέ συνθήκες σκλαβιάς, ὑπό συνεχή κακοποίηση καί βασανισμό ὄλων τῶν μορφῶν, τρεῖς συμπατριῶτες της. Στόχος τους νά ἀποσπάσουν ἀπό τόν σύζυγό της 3.500 εὐρώ. Αὐτή ἡ περίπτωση, βέβαια, εἶναι μιά ἀπό τίς ἐλάχιστες πού δέν συμμετεῖχαν Ἑλληνες· εἶναι ὅμως ἄλλη μιά ὑπόθεση κτηνώδους βίας πού γίνεται γιά οἰκονομικά ὀφέλη καί, βέβαια, εἶναι ἀπό ἐκεῖνες τίς περιπτώσεις πού οἱ διακινητές γίνονται καί βασανιστές-σαδιστές.

Στό προσκήνιο παραμένει, ὅμως, ἕνα τεράστιο θέμα πού ἔχει νά κάνει μέ τήν πρόληψη ἀλλά καί καταστολή φαινομένων πού σχετίζονται μέ τήν οἰκονομική καί σεξουαλική ἐκμετάλλευση τῶν ἀνθρώπων. Ἐκεῖ, νομίζω, ὅλοι ἔχουν μερίδιο εὐθύνης: καί οἱ ἄντρες «καταναλωτές» τέτοιων ὑπηρεσιῶν καί ὅσες γυναῖκες, συνήθως σύζυγοι τῶν «καταναλωτῶν», μεταθέτουν τήν εὐθύνη ἀπό τόν ἐκμεταλλευτή στό θύμα. Πόσες γυναῖκες, ἄραγε, ἀντί νά ἐξεγείρονται μέ τό φαινόμενο, δέν κατηγοροῦν τίς ἀλλοδαπές ὅτι τούς «ξεμυαλίζουν τούς ἄντρες τους»; Μεγάλη εὐθύνη ἔχουν καί οἱ

φορεῖς τοῦ νόμου: ὀρισμένοι δικηγόροι, ἀστυνομικοί, δικαστικοί, κ.λπ. πού συγκαλύπτουν, ἐάν δέν ὑποθάλλουν, τέτοια κυκλώματα, εὐθύνη ἔχουν καί οἱ ἐφημερίδες μεγάλης κυκλοφορίας πού διαφημίζουν τέτοιες «ὑπηρεσίες» καί γίνονται ἔτσι καλοί ἀγωγοί τῆς σεξουαλικῆς ἐκμετάλλευσης πού δέν μπορεῖ παρά νά συνοδεύεται καί ἀπό βία.

Σημειωτέον, κατά τό Ὑπουργεῖο Δημόσιας Τάξης, ἀλλά καί τήν Εἰδική Νομοπαρασκευαστική Ἐπιτροπή γιά τήν καταπολέμηση τῆς ἐμπορίας ἀνθρώπων, τό πρῶτο ἐξάμηνο τοῦ 2006, τά περισσότερα θύματα ἐμπορίας ἦταν γυναῖκες ἀπό τή Ρωσία, τό 2005 ἀπό τή Ρουμανία, Ρωσία καί Οὐκρανία, οἱ δέ δράστες τῆς ἐμπορίας ἀνθρώπων-σωματεμπορίας ἀπό τήν 1/1/2003-30/6/2006 ἦταν στή συντριπτική τους πλειοψηφία Ἕλληνες – σέ ποσοστό πού σχεδόν ἀγγίζει τό 70%.

Τόν Δεκέμβριο τοῦ 2006, ἀνακοινώθηκε ἡ ἐφαρμογή ἐνός φιλόδοξου σχεδίου τό ὁποῖο ἐκπονήθηκε ἀπό τό ἀρχηγεῖο τῆς ἐλληνικῆς ἀστυνομίας μέ τήν κωδική ὀνομασία «Ἰλάειρα», μέ δύο σκέλη παρέμβασης: ἐθνικό καί διασυνοριακό στό ὁποῖο θά συμμετέχουν 17 χῶρες. Στόχος, νά σπάσει ἡ ἀλυσίδα διακίνησης γυναικῶν καί παιδιῶν σ' ὅλες τίς ἐμπλεκόμενες χῶρες. Ἡ εὐφάνταστη ὀνομασία, πού μᾶλλον τήν ἐμπνεύστηκε ὁ Βύρων Πολύδωρας, προέρχεται ἀπό τόν μῦθο τῆς ἀρπαγῆς τῶν θυγατέρων τοῦ Λευκίππου, Ἰλάειρας καί Φοίβης, ἀπό τούς Διόσκουρους, Κάστωρα καί Πολυδεύκη. Ἄς ἐλπίσουμε νά ἀποδώσει καρπούς.

Δέν θά μποροῦσε ὅμως ὁ μίτος τῶν δικτύων διακίνησης νά ἀρχίσει νά ξετυλίγεται ἀπό τά κέντρα διασκέδασης πού ἀπασχολοῦν πολλές ἀπό αὐτές τίς γυναῖκες; Κάτω ἀπό τή μύτη μας ὑπάρχουν ἕνα σωρό τέτοια «μαγαζιά». Δέν εἶναι, δηλαδή, ὀλίγον ὑποκριτικό ἕως ἀφελές νά γίνονται σχέδια ἐπί σχεδίων, ἀσκήσεις ἐπί ἀσκήσεων, δηλαδή πολύ φλυαρία, γιά νά διαπιστωθοῦν τά αὐτονόητα, αὐτά πού βλέπουμε ἀκόμα κι ὅσοι δέν ἔχουμε ὑπάρξει ἐντός αὐτῆς τῆς κατάστασης;

Τά ἐγκλήματα τῆς διακίνησης ἀνθρώπων δέν τά σταματοῦν τά σχέδια τῆς ἀστυνομίας, ὅσο κι ἂν εἶναι καλοδουλεμένα. Ἐνδεχομένως, οἱ αὐστηροί νόμοι ἀλλάζουν τήν κατάσταση, γιά νά ἐφαρμοστοῦν, ὅμως, θά πρέπει νά μὴν προσκρούουν σέ ἐμπεδωμένα οἰκονομικά συμφέροντα καί νοοτροπίες. Τό ζήτημα εἶναι, ἔτσι κι ἀλλιῶς, ἐξαιρετικά σοβαρό, δύσκολο καί πολυσύνθετο καί στήν ἀντιμετώπισή του χρειάζεται, τουλάχιστον, ἡ ἐγρήγορη ὄλυν μας.

Περί νοοτροπιῶν καί στάσεων ὅμως: Ὅταν, ἐνίοτε, ἀντιμετωπίζονται οἱ γυναῖκες-θύματα βιασμοῦ ὡς περίπου ὑπεύθυνες γιά ὅ,τι τούς συνέβη, ὅταν ὁ «κοινός νοῦς», πού εὐκόλα μπορεῖ νά ἀποκωδικοποιηθεῖ ἀπό τόν λόγο τῆς συντριπτικῆς πλειοψηφίας τῶν ΜΜΕ, στιγματίζει τή γυναῖκα ὡς τήν πέτρα τοῦ σκανδάλου, τότε, νομίζω, ἡ πρόοδος σέ ζητήματα τέτοιας φύσης θά ἀργήσει νά ἔρθει...

Μαρίνα Κόντη

Ὅταν μίτος τῆς Ἀριάδνης γίνεται τό αὐτί

Σέ μιά διεθνή ἡμέρα, ὑπό τὴν αἰγίδα τῆς Unesco, γιορτάστηκαν πρό καιροῦ «οἱ μητρικές γλώσσες» πού ὁ καθένας φέρει μέσα του ἀνέπαφες ἢ μισοσβησμένες, τραυματισμένες. Στὴ σκιά συνήθως μιᾶς ἄλλης φερτικῆς ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ γλώσσας, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἢ ἀπ' ὅλες τὶς ἐποχές τῆς ἀποικιοκρατίας —ἀγγλικῆς, γαλλικῆς κ.λπ.—, μιᾶς γλώσσας τῆς νέας ἐξουσίας πού, καθὼς ἀπέβαινε ἐπίσημη γλώσσα, περιθωριοποιοῦσε ἐξ ὀρισμοῦ τὶς ντόπιες. Οἱ ντόπιες ὀπισθοδρομοῦσαν, ἐξαφανίζονταν ἀπὸ τὸν δημόσιο χῶρο, ἀπὸ τὰ σχολεῖα, τὴ διοίκηση κ.λπ.: ἀπλῶς, οἱ ἄνθρωποι τὶς μουρμούριζαν.

Ἔτσι, ὅταν παλιότερα κάποιες χῶρες ἀνεξάρτητες ὑπέκυπταν στὴν κυριαρχία τῶν ἀποικιοκρατῶν καὶ τῶν λογχοφόρων τους, τὶς προγονικὲς τους γλώσσες περνοῦσαν στὴ σκιά ἢ στὴ σιωπηλὴ παρανομία: οἱ μητρικές γλώσσες τοῦ ἀποικισμένου ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς παιδικῆς μου ἡλικίας Μαρόκου, τόσο τὰ διαλεκτοποιημένα ἀραβικά μὲ τὶς ποικίλλες παραλλαγές προφορᾶς καὶ ἠχητικότητας ὅσο καὶ τὰ βερβερίνικα —γλώσσα τῆς Γιουγκούρτα καὶ τῆς ἀνταρσίας— προφανῶς σέ ὑποχώρηση, φιμωμένες, τὶς ψιθύριζαν ἀκόμη στὶς ἀχυροκαλύβες.

Θά μπορούσα, ὅσο μὲ ἀφορᾶ, νὰ ὑπενθυμίσω τὴν κατάσταση κάθε παιδιοῦ μετανάστη στὴν Εὐρώπη πού πάει σχολεῖο καὶ ἐκκοινωνίζεται λίγο λίγο μὲ βάση τὴ γλώσσα τῆς χώρας ὑποδοχῆς, στὴ γλώσσα τοῦ «ἀπ' ἔξω». Καί θά ὑποστήριζα: αὐτό τὸ παιδί ἐπιστρέφοντας κάθε μέρα σπίτι του καὶ ξανασυναντώντας τὴ μάνα του, ἐνίοτε καὶ τὸν πατέρα του, μιᾶ τὴ γλώσσα τοῦ «ἄλλου», τὴ γλώσσα τῆς ρῆξης καὶ τοῦ διαχωρισμοῦ. Σ' αὐτὴ τὴ γλώσσα κατανοεῖ τὴ μάνα του, τὴ λαλιά τῆς καταγωγῆς του, μερικὲς φορές χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ ἀνταπαντήσῃ. Ζεῖ κάτι σάν Ἀπουσία, ὡς ἀπουσία μέσα του, πού τὸν ἐγκαλεῖ. Γιατί πολὺ γρήγορα ρίχτηκε στὴ «γλώσσα τοῦ ἐδῶ», τὴ γλώσσα τοῦ «ἄλλου», τοῦ «ἀπ' ἔξω» καὶ σάν ἀπὸ κάποια μύχια ἀντίθεση χρησιμοποιεῖ τὴ γλώσσα τοῦ «ἐδῶ καὶ τώρα». Ἄς φανταστοῦμε ποιὸς ἐπικίνδυνος κλυδωνισμὸς, ποιὰ ἀνεπαίσθητη ἀνισορροπία, ποιὸς ὑπουλος ἱλιγγος —ἂν ὄχι σχιζοφρένεια— εἰσάγεται σ' αὐτὴν τὴν πρόωρη ταυτότητα.

Κι ἔρχομαι σ' αὐτόν τόν «ἄλλο» κάθε γραφῆς καί κάθε ὀπτικοακουστικῆς δημιουργίας. Ἐδῶ καί, τό λιγότερο, εἴκοσι χρόνια στή συγγραφική μου ἐργασία, στήν ὀπτική μνήμη τοῦ Μαγκρέμπ, ὅπως μέ τόν ἴδιο τρόπο καί στή λογοτεχνία, συνειδητοποίησα ὅτι τό κρυμμένο, τό λησμονημένο τῆς ὁμάδας καταγωγῆς μου ξαναερχόταν στό φῶς· γιά τήν ἀκρίβεια ξαναεμφανίζόταν στά γαλλικά: σ' αὐτήν τήν ὀνομαζόμενη γλώσσα τοῦ ἄλλου, πού μέ κατεῖχε σάν καθῆκον μνήμης, ἀπαίτηση ἀνάμνησης ἐνός νεκροῦ ἀραβο-βερβερίνου παρελθόντος, τοῦ δικοῦ μου. Ἦταν σάν ἡ κληρονομιά τοῦ αἵματος νά ὀφειλε νά μετατραπεῖ μέσα στή γλώσσα τῆς χώρας ὑποδοχῆς. Κι αὐτή εἶναι ἡ πραγματική ὑποδοχή κι ὄχι μόνο τό νά διαβεῖ κανεῖς τά σύνορα τῆς ἄλλης χώρας.

Ἔτσι, γιά μένα, μίτος τῆς Ἀριάδνης γινόταν τ' αὐτί μου. Ναί, καταλάβαινα τά ἀραβικά καί τά βερβερίνα (τά φυτά, τίς κραυγές, τά κουπιά ἀπό τίς βάρκες τῶν προγόνων μου, τοῦ 19ου αἰῶνα) ἐνῶ αὐτούς, τοὺς βάρβαρους, τοὺς καταλάβαινα στά γαλλικά. Κι ἂν τό νά γράφει κανεῖς καταλήγει νά ἐγγράφει, νά μεταγράφει, νά γράφει εἰς βάθος, νά μεταφέρει στό κείμενο, στό χαρτί, στό χειρόγραφο, μέ τό χέρι, νά μεταφέρει ταυτόχρονα ἐπικήδειους θρήνους καί σώματα θαμμένα, ἔ, λοιπόν, αὐτό σημαίνει νά μεταφέρει κανεῖς τόν «ἄλλον» στή γλώσσα τῆς γραφῆς.

Ἴσως ἓνας συγγραφέας δέν κάνει παρά τό ἐξῆς: φέρνει πάντα στό φῶς ὅ,τι εἶναι θαμμένο, κλεισμένο στή σκιά, ἂν καί συχνά εἶναι καταχωνιασμένο μέσα στίς λέξεις τῆς γλώσσας του, τό νά ξαναφέρνει τό σκοτεινό στό φῶς. Καί συμπερασματικά, θά μπορούσα νά ἀναρωτηθῶ: Τό νά ζεῖ κανεῖς ἀνάμεσα σέ δύο πολιτισμούς, τό νά αἰωρεῖται ἀνάμεσα σέ δύο μνήμες, δύο γλώσσες, νά ξαναφωτίζει μ' αὐτό τόν τρόπο σέ μιά μόνο γραφή τή σκοτεινή πλευρά, τό ἀπωθημένο, σέ ποιᾶ ἀλλαγῆ θά ὀδηγοῦσε κάτι τέτοιο; Στά σίγουρα σέ μιά προοδευτική μετατόπιση, σέ ἓνα ἀργό ξερίζωμα, στό ἄπειρο· σά νά ἴπρεπε κανεῖς ἀσταμάτητα νά ξεριζώνεται. Νά ξεριζώνεται ξαναβρίσκοντας τόν ἑαυτό του, νά ξαναβρίσκειται ἐπειδή ξεριζώνεται.

Ἄσια Τζεμπάρ

Μετάφραση: Ἄγγελος Ἐλεφάντης
Le Monde, 2.3.2007

Ἡ Ἄσια Τζεμπάρ εἶναι συγγραφέας ἀλγερινῆς καταγωγῆς καί γράφει στή γαλλική γλώσσα. Πρόσφατα ἐκλέχτηκε μέλος τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας.

ΜΑΘΗΜΑΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

του Μιχάλη Σκομβούλη

Αφορμή για τό παρόν κείμενο υπήρξαν κάποια μαθήματα βιομαθητικής ιστορίας που έλαβε ο συγγραφέας του τόν τελευταίο καιρό. Διότι για να μαθαίνει και να καταλαβαίνει κανείς την ιστορία, εκτός από τό σχολείο, υπάρχουν πολλές πηγές και πολλοί τρόποι.

Μάθημα 1ον: Στίς 7 Μαρτίου κάνει την παγκόσμια καταναλωτική πρεμιέρα της στό δρόμο της Σπάρτης (είχε προηγηθεί μιά ακαδημαϊκή στό φεστιβάλ του Βερολίνου) ή ταινία «300», που αφηγείται την ιστορία της μάχης των Θερμοπυλών, βασιζόμενη σέ κόμικς του άμερικάνου Φράνκ Μίλλερ. Ό δήμος της Σπάρτης οργανώνει ολόκληρη γιορτή για την υποδοχή της ταινίας και βράβευση του σχεδιαστή, εφόσον συνέβαλλε στό να γίνει ό τόπος παγκοσμίως γνωστός. Η ταινία σύντομα περνάει στην υπόλοιπη χώρα, τό κοινό συνωστιζεται στό μουλτιπλέξ για να την παρακολουθήσει, δημιουργώντας εισπράξεις ρεκόρ. Τό περιεχόμενο της ταινίας δέν είναι άλλο παρά μιά εξαιρετικά βίαιη, τεχνικά έντυπωσιακή αναπαράσταση, όπου ό Λεωνίδας (κάτι μεταξύ Ράμπο και Κόναν) και οι καλογυμνασμένοι, υποταγμένοι στό νόμο της κοινότητας, 300 υπερασπίζονται την πατρίδα και τίς αξίες τους άπέναντι στους τερατόμορφους Πέρσες. Οι σύγχρονοι συνειρμοί δέν είναι δύσκολο να γίνουν: ή πατρίδα μας και σήμερα άπειλείται από τερατόμορφους βαρβάρους (μπορεί να είναι οι Τούρκοι για μās, τό Ίράν και ό μουσουλμανικός κόσμος για τους θεατές στίς ΗΠΑ) γι' αυτό και θά πρέπει να την υπερασπίσουμε μέ τό σπαθί στό χέρι, άγνοώντας τους φλύαρους προβληματισμούς των δειλών και βολεμένων διανοουμένων. Δέν είναι άνάγκη να ανατρέξει κανείς στό site της Χρυσής Αυγής για να καταλάβει την ένθουσιώδη υποδοχή της ταινίας όχι μόνο από τόν άκροδεξιό χώρο (είχαμε παρουσίες ακόμα και έλληνικών σημαίων στίς κινηματογραφικές αίθουσες!), αλλά και στόν «άπλό έθνικιστή Έλληνα πολίτη». Θά άρκοῦσε μιά άπλή δόλτα στό chat άναγνωστών που υπάρχουν στίς ιστοσελίδες των λάιφ-στάιλ περιοδικών για να καταλάβει κανείς τή σκληρή τύχη

που περιμένει τους κριτικούς κινηματογράφου, που τόλμησαν να βαθμολογήσουν την ταινία ως «κακή». Την επόμενη της πρεμιέρας της ταινίας, στό πανεκπαιδευτικό συλλαλητήριο της 8ης Μαρτίου, οι άνδρες των ΜΑΤ, οι όποιοι είμαι οίγουρος συγκαταλέγονται στους φανατικούς λάτρεις της ταινίας, φρόντισαν να μεταφράσουν ειρωνικά τώ τρόπω τό γνωστό «πατριωτικό» ρητό: «αυτοί πολέμησαν για να ζείτε σεις σήμερα έλεύθεροι» σέ «αυτοί πολέμησαν για να σας δέρονουμε έμεις σήμερα έλεύθεροι», καθιστώντας σαφές τί σημαίνει σήμερα υπερασπίζομαι, μ' όλη τή δύναμη του κορμιού μου, τους νόμους της πατρίδας άπέναντι στους βαρβάρους. Δυστυχώς, την παραμονή της 25ης Μαρτίου, ή νίκη της Τουρκίας μέ 4-1 στό φλεγόμενο από τό έθνικό πάθος, τή ρίψη άντικειμένων και τους φασιστικούς χαιρετισμούς στόadio Καραϊσκάκη, ήρθε να άποδείξει ότι οι σπαρτιατικές άρετές δέν μονοπωλούνται από κανέναν.

Μάθημα 2ον: «Μετανάστης» φοιτητής άπ' αυτούς που ή κα Γιαννάκου άγωνίζεται να τους φέρει πίσω, μιάς και διώχνει τό έθνικό συνάλλαγμα στό έξωτερικό, επιστρέφει στή μαμά πατρίδα για τίς διακοπές του Πάσχα. Περιμένοντας στό άεροδρόμιο και διακατεχόμενος από τόν ισχυρό νόστο για την πατρίδα, άποφασίζει να ξεφυλλίσει τό έγγραφο μέ τό όποιο ή πατρίδα τόν έχει προμηθεύσει ώστε να ταξιδεύει ως εκπρόσωπος της. Έκπληκτος διαπιστώνει ότι στό μικρό αυτό διοικητικό έγγραφο, τό περίφημο νέο διαβατήριο που τόσο ταιλωπαρήθηκε για να πάρει, κρύβεται μιά μικρή συμπύκνωση της αδιάλειπτης συνέχειας του έλληνικού πολιτισμού, του πολιτισμού του. Οι εικόνες διαδέχονται ή μιά την άλλη: αρχίζοντας μέ τους προκλασικούς πολιτισμούς, τόν κυκλαδικό και τόν μινωικό που κλείνει μέ την εικόνα του δίσκου της Φαιστοῦ, περνάμε σέ μιά σύγχρονη αναπαράσταση της τελετής άφης της ολυμπιακής φλόγας (για να μην ξεχνάμε ότι ή Έλλάδα γέννησε τους άθλητικούς Όλυμπιακούς άγώνες πριν τους κλέψουν και τους έμπορευματοποιήσουν οι ξένοι). Μιά άθηναϊκή τριήρης (δηλαδή ή νίκη άπέναντι στόν

κίνδυνο τῶν Περωσῶν) σηματοδοτεῖ τὸ πέρασμα στὴν κλασικὴ ἐποχὴ, πού φυσικά ἀποκορυφώνεται μὲ μιὰ μεγαλοπρεπὴ εἰκόνα τῆς Ἀκροπόλεως, τοποθετημένης ἀκριβῶς στὸ κέντρο τοῦ ἐγγράφου, καθὼς καὶ μιὰ εἰκόνα τοῦ Περικλῆ νὰ ἀγορεύει στὴν Πνύκα (Ἑλλάδα, πατρίδα τῆς Δημοκρατίας) στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σκληροῦ ἐξωφύλλου του. Ἀκολουθοῦν μιὰ εἰκόνα τῆς Ἐπιδαύρου (Ἑλλάδα, πατρίδα τοῦ Θεάτρου), τῶν Δελφῶν, τὸ ἄστρο τῆς Βεργίνας, σύμβολο τοῦ Μακεδονικοῦ κράτους, πού διέδωσε τὸν ἑλληνικὸ πολιτισμὸ στὰ πέρατα τοῦ σύμπαντος, ὁ ἀρχαῖος κόσμος κλείνει τέλος μὲ τὴν μηχανισμό τῶν Ἀντικυθέρων. Ἡ συνέχεια δίνεται μὲ τὴν ἐμφάνιση δύο ἐκκλησιῶν: τῆς μονῆς Σίμωνος Πέτρας (Ἅγιον Ὄρος) καὶ τῆς Ἁγίας Σοφίας (δὲν πρόκειται γι' αὐτὴν τῆς Κωνσταντινούπολης, ἀλλὰ τοῦ Μυστρᾶ, οἱ συνειρμοὶ μποροῦν ὅμως εὐκολὰ νὰ γίνονται), καθιστώντας σαφές ὅτι ἡ ἐκκλησία καὶ τὸ Βυζάντιο εἶναι ὁ μεγάλος διαμεσολαθῆς τῆς συνέχειας τοῦ γένους μεταξύ τῶν ἀρχαίων καὶ νεότερων χρόνων. Ἡ σειρά τῶν εἰκόνων τελειώνει μὲ μιὰ εὐχάριστη ἐκπληξη: τὸ γεφύρι τῆς Ἄρτας καὶ πίσω, στὸ φόντο, ἡ μεγαλοπρεπέστατη γέφυρα τοῦ Ρίου-Ἀντιρίου (ὦ ναι!), διότι ἡ συνέχεια τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ συνοδεύεται μ' ἓνα σκοπὸ γιὰ τὸ παρόν καὶ τὸ μέλλον, ὅπου τὸ παραδοσιακὸ, τὸ λαϊκὸ νὰ συνδυάζεται μὲ τὸ πλέον σύγχρονο καὶ καπιταλιστικὸ.

Ὁ φοιτητὴς μας συνειδητοποιεῖ τὴ βαθιὰ συνέχεια γλώσσας, τέχνης, θρησκείας, ἐπιστήμης, πολιτικῆς πού κουβαλεῖ μαζί του τόσο καιρὸ. Κάθεται καὶ σκέφτεται ὅτι κάθε φτωχὸς πλὴν ἐκσυγχρονημένος Ἕλληνας ταξιδιώτης, πού ταξιδεύει εἴτε γιὰ νὰ κάνει ἓνα MBA στὶς ΗΠΑ, εἴτε γιὰ νὰ ἀνοίξει νέους δρόμους στὰ Βαλκάνια γιὰ τὸ ἑλληνικὸ κεφάλαιο, ἂν ποτὲ νιώσει ἀνασφάλεια ὅταν κάποιος πονηρὸς Ἀμερικάνος ἢ ἀπολίτιστος «Σκοπιανὸς» πάει νὰ τοῦ κλέψει τὴν «ταυτότητα» θὰ πρέπει νὰ ξέρει ὅτι ἐκεῖ στὸ μικρὸ αὐτὸ μπροντὸ βιβλιάρκι, ἀνάμεσα στὸ μικροτσίπ μὲ τὰ προσωπικὰ δεδομένα καὶ τίς προειδοποιήσεις τῆς τελευταίας σελίδας στοὺς ἀνωπὸτακτους νὰ μὴν τὸ χρησιμοποιοῦν γιατί θὰ διωχθοῦν, ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τίς σελίδες θὰ βρεῖ ὡς προστάτη του τὸν Μεγαλέξανδρο, ἴσως καὶ τὸν Πολύδωρα.

Μάθημα 3ον, τελευταῖο: Ὁ κος Βουλγαράκης, ἔχοντας πραγματοποιήσει μιὰ ἐξαιρετικὴ θητεία ὡς ὑπουργὸς Δημόσιας Τάξης, πραγματοποιεῖ ὡς ὑπουργὸς Πολιτισμοῦ πλέον ἐπίσημη ἐξόρμηση στὸ Παρίσι προκειμένου νὰ συνοδεύσει τὰ ἐγκαίνια τῆς μεγαλοπρεποῦς ἐκθεσης «Πραξιτέλης» στὸ Λουβρο, προφανῶς ὡς προνομιακὸς ἐκπρόσωπος ἀρχαιοελληνικῆς κουλτούρας, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐνισχύσει τὴν προβολὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ (ἀρχαίου καὶ συγχρόνου, τὸ ἴδιο δὲν εἶναι;). Τὴν ἐπόμενη τῶν ἐγκαινίων δίνει διάλεξη στὴ Γαλλικὴ Ἀκαδημία γιὰ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Πολιτιστικὴ Κληρονομιά: στὸ κείμενο τῆς διάλεξης μεταξύ ἄλλων ἀναφέρεται:

«Μᾶς συνδέουν, λοιπόν, πληθώρα ἀξιών, ἀρχῶν καὶ ιδεῶν: ὁ λόγος ὡς θεμέλιο τῆς γνώσης, ἡ ιδέα τῆς ἐλευθερίας σὲ ἀτομικὸ καὶ συλλογικὸ ἐπίπεδο ὡς ὑπέρτατη ἀξία, ἡ ἀρχὴ τῆς ἰσονομίας, ἡ ἄμιλλα γιὰ τὴ διάκριση, μὲ ἄλλα λόγια ὅλα τὰ στοιχεῖα ὅπου βασιζέται ἡ Δημοκρατία τῆς Ἀρχαιότητος καὶ πάνω στὰ ὁποῖα θὰ πρέπει νὰ θεμελιώσουμε τὸ κοινὸ εὐρωπαϊκὸ σύνταγμα. Ἡ Ἑλλάδα ἔχει, ἐπομένως, ἰδιαίτερο καθήκον νὰ διαφυλάξει τὴν εὐρωπαϊκὴ πολιτιστικὴ κληρονομιά»

(ὁλόκληρο τὸ κείμενο εἶναι μιὰ κάπως «συνετὴ» προσπάθεια νὰ φανερωθεῖ ἡ ἐνότητα ἀρχαίου καὶ νεότερου ἑλληνισμοῦ καὶ ἡ ὀφειλὴ τῶν Εὐρωπαίων στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα –ὁ καθένας μπορεῖ νὰ τὸ βρεῖ στὴν προσωπικὴ ἱστοσελίδα τοῦ ὑπουργοῦ). Λίγες ὥρες ἀργότερα, κάνοντας πράξη τὴν ἐνότητα αὐτή, ὁ ὑπουργὸς θὰ παραστῆ στὰ ἐγκαίνια τῆς ἐκθεσης μιᾶς κοσμικῆς καλλιτέχνης, τῆς ὁποίας τὰ ἔσοδα πηγαίνουν στὴν ἐνίσχυση τῶν «νέων ἐλλήνων καλλιτεχνῶν». Αὐτὴ τὴν φορὰ ὅμως πάλι κάποιος «ξενητεμένος Ἕλληνας» φοιτητὴς (μερικοὶ πολιτικὰ στρατευμένοι, οἱ περισσότεροι ἀνένταχτοι ἀριστεροί, ἀγανακτισμένοι ἀπ' ὅσα ἔπαθαν οἱ συνάδελφοί τους στὶς 8 Μαρτίου στὴν Ἑλλάδα) ἀποφασίζουν νὰ γίνουν κι αὐτοὶ μέρος τῆς ἐκθεσης. Εἰσέρχονται στὸ μουσεῖο φωνάζοντας συνθήματα καὶ ἀναρτώντας στὸ γύρω χῶρο τὰ πανῶ τους, τὰ ὁποῖα γράφουν τὰ καθόλου καλλιτεχνικὰ συνθήματα «μὲ Μάτ καὶ Βία δὲν γίνεται παιδεία» καὶ «Ἀλληλεγγύη στοὺς Ἕλληνες φοιτητὲς». Ἐκπληκτοὶ οἱ κοσμικοὶ καλεσμένοι τῆς ἐκθεσης (μεταξύ τῶν ὁποίων ὁ γνωστὸς μαικήνας τῆς νεοελληνικῆς τέχνης καὶ ἐκκλησίας κος Κοντομηνᾶς, ἀλλὰ καὶ καλλιτεχνικὲς προσωπικότητες ὅπως οἱ κκ. Μαζωνάκης καὶ Ἀλιάγας), βλέπουν τοὺς φοιτητὲς νὰ τοὺς μοιράζουν κείμενα καὶ ἀφισάκια μὲ τοὺς ἀνδρες τῶν ΜΑΤ ὡς τοὺς πραγματικὸς ἐκπρόσωπους τῆς νεοελληνικῆς τέχνης ἐνῶ οἱ κουστουμαρισμένοι ὀργανωτὲς τῆς ἐκθεσης προσπαθοῦν νὰ δικαιολογήσουν τὸ γεγονός στοὺς καλεσμένους τους ὡς μιὰ «γραφικὴ» νότα: «οἱ φοιτητὲς εἶναι γιὰ νὰ σᾶς ὑποδεχτοῦν», λένε. Κάποια στιγμὴ φτάνει ὁ ὑπουργὸς, οἱ φοιτητὲς μας γίνονται πιὸ δυναμικοί: τὸν περικυκλώνουν κι ἀρχίζουν νὰ φωνάζουν: «κύριε Βουλγαράκη ἀπολογηθεῖτε!», οἱ γραφικοὶ γίνονται πλέον ἐνοχλητικοί, οἱ μπράβοι τοῦ ὑπουργοῦ κι ὁ ἴδιος τοὺς ἀπωθοῦν, ὁ τελευταῖος μπαίνει κακῆν κακῶς στὴν αἴθουσα καὶ δὲν ξαναβγαίνει, ὥσπου νὰ φύγουν. Λίγο πρὶν ὅμως οἱ φοιτητὲς εἶχαν προλάβει νὰ τοῦ βάλουν στὰ χέρια ἓνα ἀντίτυπο τοῦ κειμένου πού μοίραζαν. Ἀναπαράγω ἐδῶ τὴν τελευταία του παράγραφο (γιὰ τὴν ἱστορία συντάκτης τοῦ κειμένου ἦταν ὁ Δημήτρης Κουσουρής, μὲ τὴν συνεργασία καὶ τίς προσθήκες ὅλων μας):

«Ὁ ἐν λόγω κύριος, πού κυκλοφορεῖ ἀπόψε ἀνάμεσα μας εἶναι ὁ ὑπουργὸς τοῦ Πολιτισμοῦ τῆς

Ἄνδρέα Ἐμπειρίκου, Ἄνδρος

ἀνεργίας, τῆς φτώχειας, τῆς επιχειρηματικῆς καὶ ἐντατικοποιημένης παιδείας πού ὑπόσχεται ταξικῆς πολιτικῆς ἀνισότητος μέ περισσότερη μιζέρια γιά τοὺς ἐργαζομένους καὶ τοὺς νέους. Εἶναι ὁ ὑπουργός τοῦ Πολιτισμοῦ τῆς καταστολῆς καὶ τῆς συκοφάντησης κάθε φωνῆς καὶ κινήματος ἀντίστασης πού ἐναντιώνεται στίς πολιτικῆς τῆς ΕΕ καὶ τῆς ἑλληνικῆς ἀστικῆς τάξης.

Σέ αὐτήν τήν ἀντίσταση, πού αὐτές τίς μέρες ἀναπτύσσεται μαζικά στοὺς δρόμους καὶ στ' ἀμφιθέατρα τῆς Ἑλλάδας, ἐμεῖς ἀναγνωρίζουμε ἕναν ἄλλον πολιτισμό, αὐτόν τῆς συλλογικῆς δράσης καὶ διεκδίκησης, τῆς ἀξιοπρέπειας, τῆς δημοκρατίας, τῆς ἀνατροπῆς τῆς κοινωνικῆς βαρβαρότητας στήν ὁποία μᾶς σπρώχνουν οἱ νεοφιλελεύθερες πολιτικῆς. Μέ τοὺς φορεῖς αὐτοῦ τοῦ πολιτισμοῦ θέλουμε νά ἐνώσουμε ἀπό ἐδῶ τίς φωνές μας δηλώνοντας πῶς ὁ ἐν λόγω κύριος εἶναι γιά ἐμᾶς, ὅσο καὶ γιά τήν πλειοψηφία τῆς ἑλληνικῆς νεολαίας *Persona non grata*».

Ἠθικόν δίδαγμα: Ἡ Ἱστορία ὡς κυρίαρχη ἰδεολογία ἀναπαραγωγῆς ἑνός κοινωνικοῦ καὶ κρατικοῦ σχημα-

τισμοῦ ὑπερβαίνει κατά πολύ τὰ σχολικά βιβλία· ἴσως ἐκεῖ βρῖσκει τήν καθαρὴ τῆς μορφῆς. Ὅμως γιά νά γίνει αὐτό θά πρέπει προηγουμένως νά μπορούμε νά τῆ συναντᾶμε σέ κάθε πτυχή τῆς καθημερινῆς μας ζωῆς, στή φαντασιακῆ τῆς ἐπίδραση (ἡ εἰκόνα τοῦ μπρατσάρᾳ Λεωνίδα πού μᾶς θυμίζει ὅτι εἴμαστε ἀπόγονοί του) ἀλλά καὶ στήν ὑλική (τό μικρὸ αὐτὸ μορντὸ βιβλιαράκι, πού ὅλοι μας κουβαλᾶμε μαζί καὶ μᾶς ταυτοποιεῖ –δηλαδή μᾶς ὑποκειμενοποιεῖ– ὡς Hellenics). Τήν ἴδια στιγμή ὅμως ἡ ἴδια ἡ ἐπίκληση τῶν ἐννοιῶν τῆς μπορεῖ νά χησιμεῦει ὡς κίνημα ἀντίστασης ἀπέναντι στοὺς ἐξουσιαστές-ἐκπροσώπους τῆς, εἴτε ὅταν κάποιες δεκάδες φοιτητές ἀποκλείουν τὸν ὑπουργὸ Πολιτισμοῦ σέ μιά ἐκθεση, καταδεικνύοντας τήν κενότητα καὶ τήν ὑποκρισία τῆς παρουσίας του, εἴτε, κυρίως, ὅταν δεκάδες χιλιάδες ἀποκλείουν τήν κυβέρνηση στό κοινοβούλιο, ἀπονομιμοποιώντας την. Οἱ μαθητές θά ἔχουν πολλές εὐκαιρίες στό μέλλον νά ἐνσωματώσουν τήν κυρίαρχη ἰδεολογία, τῆς συνέχειας, τῆς συνοχῆς, τῆς ταυτότητας. Ἐξίσου πολλές εὐκαιρίες ὅμως θά ἔχουν νά τῆς ἀντισταθοῦν. Ποιὸν ἀπὸ τοὺς δύο δρόμους θά διαλέξουν, ἐκεῖ νομίζω ἐγκριεῖται τό πολιτικό ζήτημα, καθὼς κι ὁ ρόλος τῆς ἀριστερᾶς.

ΕΧΕΙ ΑΠΟΤΥΧΕΙ ΣΥΜΠΑΣΑ Η ΑΡΙΣΤΕΡΑ... ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΑΣ

του Νίκου Προκόβα

Εδῶ και τρεῖς εβδομάδες, τὰ ἐπιτελεῖα τῶν δύο μεγάλων κομμάτων τρέμουν: ὁ Φρανσουά Μπαϊρῶ, ὁ «τρίτος» ἄνθρωπος, ὁ «κεντρῶς» ὑποψήφιος, ἀνεβαίνει συνεχῶς στίς δημοσκοπήσεις καί κινδυνεύει νά γίνει δεύτερος. Ὅποτε, ἕνας ἀπό τούς δύο «μεγάλους» θά βρεθεῖ ἀναγκαστικά ἐκτός νυμφῶνος στόν δεύτερο γύρο τῶν ἐκλογῶν, μέ ἄλλα λόγια δέν ἔχει καμία ἐλπίδα νά ἐκλεγεί Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας. Ποιός νά εἶναι ἄραγε ὁ χαμένος καί ποῦθε ξεφύτρωσε αὐτός ὁ «τρίτος»;

Στήν πρώτη ἐρώτηση, ἡ ἀπάντηση εἶναι σχετικά εὐκολή: ἂν καί ἡ ἀνοδος τοῦ Μπαϊρῶ φαίνεται ἀρχικά νά ἐπιτυγχάνεται σέ βάρος τοῦ Σαρκοζύ (καθώς λύνει τὰ χέρια σέ ἕνα τμήμα τῆς παραδοσιακῆς Δεξιᾶς πού ἔσπαχνε κάποιον τρόπο ν' ἀποφύγει νά ψηφίσει ἕναν τύπο τοῦ ὁποῦ το ποῖόν κι ἡ συμπεριφορὰ δημιουργοῦν ἀμφιβολίες γιά τό κατά πόσο εἶναι τό κατάλληλο πρόσωπο γιά μιά τόσο ὑπεύθυνη θέση), εἶναι πρακτικά ἀδύνατο νά τοῦ ἀφαιρέσει τόσο μεγάλο ποσοστό ὥστε νά τόν ὀδηγήσει ἀπό τήν πρώτη στήν τρίτη θέση. Ἄρα, γιά ἄλλον χτυπᾶ ἡ καμπάνα.

Ἡ δεύτερη ἐρώτηση εἶναι ἐπίσης φαινομενικά εὐκολή: ἐδῶ και χρόνια, ὁ Μπαϊρῶ ἐμφανίζεται ἰδιαίτερα κριτικός ἀπέναντι στίς ἐπιλογές τῆς γαλλικῆς κυβέρνησης, θέτει μάλιστα ὑπό διαπραγματεύση ἀκόμη καί τή συμμετοχή τοῦ κόμματός του στήν κυβέρνηση καί δέν κρύβει τήν πρόθεσή του νά βάλει ὑποψηφιότητα γιά Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας. Καί μόλις ἔρχεται ἡ στιγμή, ὄντως πραγματοποιεῖ τήν ὑπόσχεσή του. Πρός τό παρόν, καμία ἐκπληξη δέν ὑπάρχει.

Ἡ ἐκπληξη προέρχεται ἀπό τή μεταστροφή τῶν προθέσεων τῶν γάλλων ψηφοφόρων, ὅπως τουλάχιστον αὐτές ἐμφανίζονται μέσα ἀπό τίς δημοσκοπήσεις: ἀπό ἐκεῖ πού τό «φυσικό» του ποσοστό κυμαίνονταν στό 12%, ἔφτασε νά ξεπερνᾶει τό 20%. Βέβαια, εἶναι πολύ

νωρίς ἀκόμα, σέ τέσσερις εβδομάδες πολλά μποροῦν νά συμβοῦν. Τό 50% τῶν Γάλλων φαίνεται ὅτι δέν ἔχει ἀκόμα ἀποφασίσει ποιόν θά ψηφίσει. Βέβαια, ὅλα αὐτά. Ἄν ὅμως οἱ δημοσκοπήσεις ἀντικατοπτρίζουν τήν πραγματικότητα, πῶς ἐξηγεῖται αὐτή ἡ ραγδαία ἀνοδος τοῦ Μπαϊρῶ σέ τόσο σύντομο χρονικό διάστημα;

Ἡ πρώτη ἐξήγηση, ἡ πιό προφανής, συνάγεται ἀπό τίς φραστικές ἰδιαιτερότητες τοῦ πολιτικοῦ λόγου τοῦ Μπαϊρῶ: ἦρθε πιά ὁ καιρός, λέει, νά ξεπεραστοῦν οἱ διαμάχες Ἀριστερᾶς-Δεξιᾶς. Ἡ Γαλλία διέρχεται κρίσιμη περίοδο, ἡ ἀνεργία καί τό δημόσιο χρέος εἶναι στά ὕψη, τὰ προβλήματα κοινωνικῆς συνοχῆς εἶναι σοβαρά, ἡ διεθνῆς πολιτικῆ κατάσταση ἐξόχως ἀνησυχητικῆ, ἡ παγκοσμιοποίηση δημιουργεῖ νέα προβλήματα, τό μέλλον μας διαγράφεται ζοφερό καί, δυστυχῶς, οὔτε ἡ Ἀριστερά οὔτε ἡ Δεξιὰ ἐδειξαν ὅτι εἶναι σέ θέση νά προτείνουν λύσεις. Καί, δυστυχῶς, ἔχει δίκιο: τὰ προβλήματα πού περιγράφει δέν εἶναι καινούργια καί οἱ προηγούμενες κυβερνήσεις, τόσο τῶν σοσιαλιστῶν ὅσο καί τῆς Δεξιᾶς, μᾶλλον τὰ ὄξυναν παρά τὰ ἐπέλυσαν. Ὁ Μπαϊρῶ ἐμφανίζεται ὡς ὁ ἀπό μηχανῆς θεός, καθότι δέν ἀνήκει σέ κανέναν ἀπό τούς δύο μηχανισμούς τῆς ἐξουσίας καί ἡ πρότασή του μοιάζει πειστική ὄχι μόνο γιά τούς δικούς του ψηφοφόρους, ἀλλά καί γιά τούς ἄλλους.

Ἡ «διαφορετικότητα» τοῦ ὑποψηφίου ἐνισχύεται περαιτέρω καί μέ τήν ἐπιστράτευση μιᾶς σειρᾶς ἰδιαιτεροτήτων πού τόν χαρακτηρίζουν: αὐτός δέν εἶναι ἐπαγγελματίας πολιτικός, σάν τούς ἄλλους, ἕνα ἀγροτόπαιδο εἶναι πού ἔγινε καθηγητής ἱστορίας, κι ἀκόμα τσαπίζει ὅταν τοῦ δίνεται ἡ εὐκαιρία. Κι ὁ μακαρίτης ὁ πατέρας του ἀγρότης ἦταν, ὄχι σάν τούς πατεράδες τοῦ Σαρκοζύ ἢ τῆς Ρουαγιάλ... Ἄσε πού τὰ ΜΜΕ τόν ἔχουν στό περιθώριο κι ἀσχολοῦνται μόνον μέ τούς δύο ἐπίσημους μονομάχους...

Βέβαια, ως σκεπτόμενοι αναγνώστες, θά μού αντι- παραθέσετε σειρά επιχειρημάτων, στά όποια θά έχετε άπόλυτο δίκιο: Μά καλά, αυτός ό Μπαϊρού από πού έρχεται; Δεξιός δέν είναι κι αυτός; Και πές πώς βγαίνει, μέ ποιο κόμμα θά κυβερνήσει; Πώς τώρα ξαφνικά τό παίξει ουδέτερος; Και τί σημαίνει «ουδέτερος» στην πολιτική; Μήπως τό «ούτε Δεξιά ούτε Άριστερά» τελικά συνεπάγεται «ούτε Άριστερά ούτε Άριστερά»;

Κι εδώ υπεισέρχεται ή δεύτερη εξήγηση πού έχει νά κάνει μέ τήν ιδεολογική ταυτότητα του έκλογικού σώματος και τίς μεταβολές πού συντελέστηκαν τά τελευταία χρόνια στην Γαλλία. Η άπογοήτευση κι έλλειψη έμπιστοσύνης στην Άριστερά (στό σοσιαλιστικό κόμμα, αλλά και στους συνεργασθέντες κομμουνιστές) έκφράστηκε καθαρά τό 1995 μέ τήν έκλογή του Σιράκ πού υποσχέθηκε νά εξαλείψει τίς κοινωνικές ανισότητες. Ο κόσμος, άπελπισμένος από τήν οικονομική πολιτική των σοσιαλιστών πού προώθησε τήν ταυτόχρονη άνοδο του χρηματιστηρίου και τή γενίκευση των άπολύσεων, τόν πίστεψε και τόν ψήφισε. Και μετά συνειδητοποίησε ότι οι προεκλογικές υποσχέσεις δεσμεύουν μόνον όσους τίς πιστεύουν. Στη συνέχεια, τό 2002, ένα τμήμα αυτών των άπελπισμένων πού θρέθηκαν και κερατάδες και δαρμένοι, θεώρησε ότι ή σωστή αντίδραση ήταν νά στείλει τόν Λέ Πέν στον δεύτερο γύρο των προεδρικών έκλογών, μέ άποτέλεσμα νά θορυδηθεί ό πολύς κόσμος και νά σπεύσει νά σβήσει αυτή τήν ντροπή. Έ, τό 2007, γιατί νά μήν δοκιμάσει λοιπόν τόν Μπαϊρού;

Στή διάρκεια των 15 τελευταίων ετών, όπως συνέβη σχεδόν σε όλα τά κράτη της Ευρώπης, ή γαλλική κοινωνία μετακινήθηκε προς τά δεξιά: ζητήματα όπως αυτά της ισχυρής παρουσίας ενός αστυνομικού κράτους, ικανού νά πατάξει τή διαφθορά και τήν παρανομία και νά έλέγξει άποτελεσματικά τά μεταναστευτικά ρεύματα, είναι πλέον στην ήμερήσια διάταξη και εμφανίζονται στά προγράμματα όλων των υποψηφίων, περίπου άνεξάρτητα από τήν ιδεολογική τους τοποθέτηση. Οι μαζικές ιδιωτικοποιήσεις των δημόσιων επιχειρήσεων γέννησαν μία νέα κοινωνική κατηγορία μικρομετόχων πού ενδιαφέρονται περισσότερο ν' αύγατήσουν τό κεφάλαιό τους παρά νά συνδράμουν στην έπίλυση των κοινωνικών προβλημάτων. Η άνοδος του μέσου όρου ηλικίας θέτει έπιτακτικά τό πρόβλημα της χρηματοδότησης των συντάξεων και αυξάνει επί του παρόντος τόν συντηρητισμό των αυριανών συνταξιούχων.

Τό πρόβλημα, βέβαια, δέν έγκειται στην συντηρητική στροφή πού διέγραψε ή γαλλική κοινωνία τά τελευταία χρόνια, τό πρόβλημα έγκειται στη δομική άνικανότητα της Άριστερας νά άρθρώσει έναν ολοκληρωμένο πολιτικό λόγο πού νά συμπεριλαμβάνει και τήν αυστηρή κριτική (αυτο-) του παρελθόντος και τήν πρόταξη επιχειρημάτων και έφικτών προτεραιοτήτων για τό μέλλον. Ο κίνδυνος της περαιτέρω περιθωριοποίησής της είναι πλέον όρατός, επί ποινή άποβολής από τήν πολιτική κονίστρα άπουσία διαπραγματευτι-

κής δύναμης για τίς έπερχόμενες βουλευτικές και δημοτικές έκλογές. Η σημερινή εικόνα της διάσπαρτης καθόδου στις έκλογές του Κομμουνιστικού Κόμματος, των δύο τροτσκιστικών οργανώσεων, των οικολόγων και της «εναλλακτικής άριστερας» του Μποβέ, μέ προοπτικές για τό κάθε ψηφοδέλτιο νά συγκεντρώσει από τό 1% έως τό 3% των ψήφων, άποδεικνύει τό μέγεθος της άποτυχίας νά έκφραστεί πολιτικά ή νίκη του «όχι» στό δημοψήφισμα του Ευρωσυντάγματος, αλλά κι ή δυναμική των διαφόρων «φόρουμ» εναντίον της παγκοσμιοποίησης. Οι άριστερές ιδέες και προτάσεις είναι παντελώς άπουσες από τίς προεκλογικές συζητήσεις. Και καθώς ή πολιτική άπεχθάνεται τό κενό, ό Μπαϊρού άνεβαίνει στις δημοσκοπήσεις.

Η άνοδος αυτή δίνει επίσης διέξοδο σε κάποιους κεντροαριστερούς ψηφοφόρους πού άρνούνται νά ψηφίσουν Ρουαγιάλ (τήν όποια τό κόμμα της και τά ΜΜΕ άποκαλούν μέ υπερέβαστα οικειότητα «Σεγκολέν»), είτε λόγω του ρευστού των πολιτικών της θέσεων είτε λόγω της περιορισμένης έμβέλειας της υποψηφίας. Έξάλλου, στό έσωτερικό του Σοσιαλιστικού Κόμματος, δέν είναι λίγοι αυτοί πού προσδοκούν τή συντριβή της Ρουαγιάλ, έτσι ώστε ν' άνοιξει ό δρόμος για άλλες υποψηφιότητες... Αναγκαστικά λοιπόν, ή Ρουαγιάλ θά στραφεί προοδευτικά προς τήν κεντροδεξιά, έλπίζοντας έτσι νά διασώσει ό,τι μπορεί από τό ποσοστό της, και στοχεύοντας στην καλύτερη περίπτωση νά περάσει στον δεύτερο γύρο.

Στόν Σαρκοζύ άπομένει νά επιδιώξει νά άποσπάσει έπιπλέον ψήφους από τήν άκρα Δεξιά, ήδη από τόν πρώτο γύρο. Η εξαγγελία της πρόθεσης δημιουργίας ενός Υπουργείου «Έθνικής Ταυτότητας» εγγράφεται σ' αυτή τή λογική. Οι δηλώσεις του, όσο πιο προκλητικά ήχουν στα αυτιά των σκεπτόμενων ανθρώπων, τόσο περισσότερο θαυμασμό προκαλούν στους θιασώτες της τάξης και της ασφάλειας. Άλλά όχι μόνο σ' αυτούς: οι πιτσιρικάδες πού καΐγαν τά αυτοκίνητα πριν από ένα μισό χρόνο, μπορεί μέν νά μισούν θάνασμα τούς μπάτσους, όμως μαγεύονται από τή «μαγιά» του «έπιτυχημένου» Σαρκοζύ, μέ τόν όποιο, σε τελευταία άνάλυση, μπορούν και νά ταυτιστούν. Σε καμία περίπτωση δέν μπορεί νά συμβεί αυτό μέ τήν Ρουαγιάλ πού τούς θεωρεί καημένα, παραστρατημένα παιδιά και θέλει νά τούς βοηθήσει νά ξαναμπούν στο σωστό δρόμο. Ός γνωστόν, καλύτερα νά σε πούν κερατά παρά καημένο...

Ο Μπαϊρού, πού διαθέτει πολιτική αντίληψη, δήλωσε ότι προτιμά στον δεύτερο γύρο νά έχει αντίπαλο τόν Σαρκοζύ, παρά τή Ρουαγιάλ. Ξέρει ότι, σ' αυτή τήν περίπτωση, τό δημοκρατικό φρόνημα θά λειτουργήσει υπέρ του. Όσο για τόν Σαρκοζύ, τό μόνο πού φοβάται είναι μήπως και καταλαγιάσει ή ζέση των ψηφοφόρων του, αν τυχόν θεωρήσουν ότι τό παιχνίδι είναι ήδη κερδισμένο. Προς τό παρόν, έχει άνάγκη από αντίπαλο, όχι όμως αναγκαστικά από τόν Μπαϊρού.

ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΠΑΡΑΜΥΘΙΑ ΣΤΟΥΣ ΜΥΘΟΥΣ

του Δημήτρη Δημητρόπουλου

«Είναι μύθος ή πραγματικότητα»; ρωτούσαν, αναφερόμενοι σε διάφορα θέματα της πρόσφατης ιστορίας μας, οι συνεργάτες των «Φακέλων» του Α. Παπαχελά το βράδυ της 7ης Μαρτίου 2007 στην τηλεόραση του ΜΕΓΑ, φέρνοντας και πάλι στο προσκήνιο το φλέγον ερώτημα της αναζήτησης της ιστορικής αλήθειας. Αφορμή ή χλαπαταγή που έχει ξεσπάσει για το βιβλίο *Ιστορίας της ΣΤ' Δημοτικού* και τα ερωτήματα βροχή: Υπήρξε το κρυφό σχολείο; Έκαναν οι Τούρκοι παιδομάζωμα; Ο Γρηγόριος ο Ε΄ ήταν εθνομάρτυρας ή προδότης; Ο Παλαιών Πατρών Γερμανός σήκωσε το λάβαρο της Επανάστασης; Και από κοντά απορίες όπως αν χρειαζόμαστε τους εθνωφελείς μύθους της ιστορίας μας ή αν οφείλουμε να τους διαλύσουμε. Το ίδιο υποτιθέμενο κυνήγι της αλήθειας συνεχίστηκε την επομένη και στα τηλεοπτικά δελτία ειδήσεων που θεώρησαν ότι το θέμα έχρηζε περαιτέρω δημοσιογραφικής έρευνας και φιλοξένησαν στα παράθυρα τα γνωστά λουλούδια του τηλεοπτικού ανθοκηπου αλλά και κάποιους κατά τεκμήριο ειδικούς, ιστορικούς.

Είναι προφανές ότι στα ιστορικά ζητήματα όταν θέτεις ανεπαρκείς ερωτήσεις θα πάρεις και ανεπαρκείς απαντήσεις. Ερωτήματα, λοιπόν, του τύπου αλήθεια ή ψέματα, ένοχος ή αθώος, όταν απαιτούν ως απάντηση ένα ξερό «ναι» ή «όχι», είναι ίσως κατάλληλα για ανακριτές ή αστυνομικούς που ψάχνουν να βρουν τον δράστη αλλά δεν είναι έπαρκη για τους ιστορικούς που εκτός από το ποιος, το πότε και το πού, είναι υποχρεωμένοι να κατανοήσουν το πλαίσιο, τις συνθήκες και τους μηχανισμούς εντός των οποίων γεννήθηκαν τα γεγονότα.

Διακινδυνεύοντας την παραβίαση ανοικτών θυρών, θα κάνουμε μιά σύντομη αναφορά σε περιστατικά σχετικά με κάποια από αυτά τα θέματα. Στις 13 Αυγούστου του 1796 ο δραγομάνος του οθωμανικού στόλου Κωστάκης Χαντζερής στέλνει στους προεστούς της Σίφνου ένα έγγραφο. Εκεί οργισμένος τους γράφει ότι πληροφορήθηκε πως «*ό εν τῷ ἑλληνικῷ σχολείῳ μέγας ὄντας, ἐν ᾧ κάθηται ὁ διδάσκαλος καὶ παραδίδει τὰ μαθήματα ἔπεσε πρό μικροῦ*» και η κοινότητα δεν αποκατέστηρε τη ζημιά. Γνωρίζοντας, λοιπόν, ο Κ. Χαντζερής ότι ο μακαρίτης μητροπολίτης Κυζίκου Ἀγάπιος είχε αφήσει 2.500 γρόσια στο κοινό της Σίφνου

«*ὑπὲρ τοῦ ψυχικοῦ του μνημοσύνου*», διατάζει, «*σφοδρῶς καὶ ἀποφασιστικῶς*», τους κοινοτικούς άρχοντες να διαθέσουν τους ετήσιους τόκους από αυτό το κληροδότημα για την έπισκευή του σχολείου. Τους απειλεῖ μάλιστα ότι αν δεν μεριμνήσουν να προσφέρουν προσωπική εργασία όλοι οι κάτοικοι «*κουβαλοῦντες οὐ μὲν πέτρες, οἱ δὲ χῶμα, οἱ δὲ ὅ,τι ἂν χρειασθῆ*» ώστε να αποκατασταθεῖ ή βλάβη τό άργότερο μέχρι την πρώτη Ὀκτωβρίου, τότε: «*ἀφορήτους προσωπικὰς παιδείας καὶ ζημίας ἀνεπαισθήτους θέλετε ἶδει διενεργουμένας καθ' ὑμῶν, ὡσάν όπου ἀδιαφορεῖται εἰς τὰ πρὸς τὴν δελτίωσιν τοῦ σχολείου σας, ὅπερ εἶναι καὶ ὁ ἔπαινος καὶ ὁ καλλωπισμὸς τοῦ τόπου σας*». Ὁ ἴδιος προστάζει ἔπίσης τούς Σίφνιους πρόκριτους να ξεδεύουν κάθε χρόνο τούς τόκους τοῦ κληροδοτήματος αποκλειστικά και μόνον «*εἰς μερεμέτι τῶν ὀντάδων καὶ ἐκκλησιῶν τοῦ ἑλληνικοῦ σχολείου*», τούς ζητάει να φέρονται με τήν «*προσήκουσαν φιλοφροσύνην*» στό δάσκαλο και τέλος κλείνει τήν άπανταχούσα του μέ την προειδοποίηση ότι ὅποιος δείξει «*τὴν παραμικρὴν ἐναντιότητα*», «*ἢ ζημιά του εἶναι κάτεργον καὶ ἐξ ὀλοκλήρου ἀφανισμὸς του*».

Εἴκοσι χρόνια άργότερα, τό 1816, ἕνας ἄλλος δραγομάνος τοῦ στόλου, ὁ Μιχαήλ Μάνος, με ἔπιστολή που στέλνει στους προεστούς ἑνός μικροῦ νησιοῦ τῶν Κυκλάδων, τῆς Φολεγάνδρου, τούς ἐπαινεί για τήν φιλομάθειά τους και ἀποφαίνεται: «*σᾶς συμβουλευόμεν ὀδηγοῦντες, ὅτι τὰ σχολεῖα καὶ ἡ μάθησις προξενοῦσιν εἰς κάθε τόπον μεγαλωτάτην ὠφέλειαν, ὡσάν όπου ἐξ αὐτῆς προέρχεται τό κάθε καλόν καὶ διά τῆς μαθήσεως προσγίνεται εἰς τόν κάθε ἕνα ἢ τε χρηστότης τῶν ἡθῶν, ἢ ὀρθότης τοῦ λόγου καὶ τό εὖ ζῆν ἀσφαλίστατα*». Ἐπίσης τούς τονίζει ότι «*εἶναι ἐπανάγκες να κτισθεῖ εἰς τόπον ἡσυχαστικόν σχολεῖον ἐπίτηδες πρὸς ἀνάπαισιν τοῦ κατὰ καιροῦ δασκάλου σας καὶ αὐξῆσιν τῆς προκοπῆς τῶν παιδιῶν σας*». Στό ἴδιο ἔγγραφο ἐπικροτεῖ ὡς ἔδρα τοῦ σχολείου τόν Ἅγιο Ἰωάννη και προστάζει να προχωρήσουν με προθυμία στην οἰκοδόμησιν τοῦ σχολείου διαθέτοντας για τό σκοπό αὐτό τὰ χρήματα που ἤδη ἔχουν συγκεντρώσει.

Τὰ ἔγγραφα αὐτά δεν εἶναι άγνωστα στην ιστορική ἔρευνα ἐφόσον ἔχουν ἤδη συμπληρωθεῖ πολλά χρόνια από τή ἔκδοσή τους.¹ Σε καθένα από αὐτά περιλαμβάνεται καταρχήν μία σίγουρη πληροφορία, ὅτι ὁ συγκε-

κριμένος δραγομάνος του στόλου, τή δεδομένη εκείνη στιγμή, διατάζει τις κοινοτικές αρχές ενός νησιού των Κυκλάδων να μεριμνήσουν για τή λειτουργία ελληνικού σχολείου. Αυτό αποτελεί μιά παραδοχή, που δέν επιδέχεται άμφισβήτηση, άποδόμηση, άποσάθρωση ή άλλη, τέλος πάντων, σχετικοκρατική προσέγγιση. Ένσταση θά μπορούσε νά έγερθει ένδεχομένως για τή γνησιότητα των έγγραφων, ή ύπαρξη όμως και άλλων άνάλογων τεκμηρίων τήν καθιστά, ως προς τήν ουσία του περιεχομένου τους, μάλλον περιττή.

Αν άπομάκρυνθοΰμε όμως από τό γεγονός αυτό καθαυτό, οι έρμηνείες και οι σκέψεις που γεννούν τά παραπάνω ντοκουμέντα –όπως και άλλα άνάλογα– για τήν παιδεία στις περιοχές που βρίσκονταν υπό όθωμανική κυριαρχία, μπορούν νά είναι ποικίλες και άντικρουόμενες. Άνάμεσα στις προφανέστερες και ταυτοχρόνως άσφαλέστερες, θά μπορούσαν νά είναι:

– Η όθωμανική έξουσία μεριμνούσε για τήν παιδεία των ύπηκόων της. Ως πολυπολιτισμική μάλιστα και άνεκτική άυτοκρατορία είχε άναθέσει σέ χριστιανούς άξιωματούχους της τήν ευθύνη για τή καλή λειτουργία των ελληνικών σχολείων. Ήταν μάλιστα τόση ή ζέση της για τή διάδοση του άγαθού της παιδείας ώστε λάμβανε άκραία, βίαία μέτρα έναντίον των τοπικών αρχών που όλιγωρούσαν σέ αυτό τους τό καθήκον.

– Οι φαναριώτες –χριστιανοί Έλληνες– είχαν καταλάβει ύψηλά κλιμάκια της όθωμανικής ιεραρχίας και επιδίωκαν τήν εκ των έσω διάβρωση της Όθωμανικής Άυτοκρατορίας, ύποσκάπτοντάς την συνειδητά και προωθώντας, εκτός των άλλων, τήν ίδρυση ελληνικών σχολείων.

– Οι δραγομάνοι του στόλου, ως φορείς του ελληνισμού και της χριστιανοσύνης, κρυφά από τόν προϊστάμενό τους καπουδάν πασα, μεριμνούσαν για τό φωτισμό του Γένους μέσω της λειτουργίας ελληνικών σχολείων.

– Έξωνημένοι στους Τούρκους Έλληνες ίδρυναν τις παραμονές της Έπανάστασης σχολεία με σκοπό νά ένσταλάξουν στις ψυχές των έλληνοπαίδων τό πνεΰμα της δουλοφροσύνης προς τόν Όθωμανό κυρίαρχο.

Είναι προφανές ότι μιά δεύτερη, προσεκτικότερη άνάγνωση των δύο αυτών έγγραφων θά έδειχνε ότι τά φαινόμενα είναι πιο σύνθετα. Τό ελληνικό σχολείο της Σίφνου, για παράδειγμα, φέρεται νά λειτουργεί με μέριμνα της κοινότητας, σέ γνωστά στις όθωμανικές αρχές εκκλησιαστικά κτίρια και ένισχύεται από κληροδότημα που κατέλειπε ύψηλόβαθμος όρθόδοξος μητροπολίτης. Έκείνο της Φολεγάνδρου προβλέπεται νά οικοδομηθεί με ένέργειες της κοινότητας σέ εκκλησιαστικό χώρο, μάλλον στο προϊπάρχον μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη, κοντά στη Χώρα. Και τά δύο σχολεία βρίσκονται υπό τήν προστασία ισχυρών χριστιανών έλλήνων άξιωματούχων της Όθωμανικής Άυτοκρατορίας. Οι τελευταίοι, θεράποντες του σουλτανικού καθεστώτος αλλά ταυτόχρονα και κήρυκες του Διαφωτισμού, έχουν –τή δυστυχώς λησμονημένη πλέον– πεποίθηση ότι ή

γνώση και ή μόρφωση αποτελούν άυταξία και ή ίδρυση σχολείων άναγκαιότητα.

Τήν ίδια περίπου εποχή που οι δραγομάνοι του στόλου μεριμνούν για τή δημιουργία σχολείων στις περιοχές ευθύνης τους, ένας πρόκριτος από τις Μηλιές έρχεται σέ σύγκρουση με τους συμπατριώτες του έξαιτίας διαφωνιών που προέκυψαν στη διαχείριση των φορολογικών προσόδων της περιοχής, που του είχε άναθέσει, κατόπιν ένοικίωσης, ή όθωμανική διοίκηση. Άποτέλεσμα της σκληρής άντιπαράθεσης είναι νά εγκαταλείψει τόν τόπο του και νά περιπλανηθεί στην Κεντρική Ελλάδα επί μήνες μέχρι νά βρει καταφύγιο στην Κωνσταντινούπολη, στο σουλτανικό περιβάλλον, όπου είχε ισχυρούς όθωμανούς προσάτες. Πρόκειται για τόν Άργύρη Φιλιππίδη, άδελφό του Δανιήλ Φιλιππίδη, συγγραφέα της *Νεωτερικής Γεωγραφίας*, ενός από τά βασικά έργα του νεοελληνικού διαφωτισμού, και έξάδελφο του «δάσκαλου του γένους» Άνθιμου Γαζή.

Ο Άργύρης Φιλιππίδης, λόγιος και ό ίδιος, συγγραφέι τό 1817, κατά τή διάρκεια της άποδημίας του, τή *Μερική Γεωγραφία*, έργο πολύτιμο για τόν πλούτο και τήν ποιότητα των πληροφοριών που περιέχει σχετικά με τις ελληνικές περιοχές κατά τις παραμονές της Έπανάστασης. Η δημιουργία σχολείων και ή διάδοση της παιδείας αποτελεί ένα αίτημα που συγκλονίζει τόν Α. Φιλιππίδη και επανέρχεται με ένταση συνεχώς στο γραπτό του. Η κοραϊκή προτροπή «δράξαθε παιδείας» τόν εκφράζει άπολύτως. Κάνει έκκληση, για παράδειγμα, στους κατοίκους του Ζητονίου (: Λαμίας): «Ζητουνηάται, έως πότε άμαθείς, έως πότε άγράμματοι; [...] Αυπείται ή ψυχή μου νά σās βλέπω έτζι. Φροντίσατε έναν καλόν διδάσκαλον, κάμετε ένα καλόν σχολείον, σπουδάξατε τους υιούς σας νά συντρέξουν εις τό σχολείον, νά άποκτήσουν εκείνην τήν σοφίαν των προγόνων σας. [...] Νέους καλούς έχετε, με πνεΰματα έξυπνα. Μά τί τό όφελος εκείνο που φωτίζει τους νέους λείπει. Η φύσις, ό τόπος γεννά προκομμένους, μά όταν δέν διδαχθούν μένουν ζώα. Μπάρεμ (= τουλάχιστον) έσύ άγιε Ζητονίου, δέν βλέπεις τά τέκνα σου, πώς κατήντησαν; Δέν βλέπεις τή γυναίκα σου, όπου έμεινε ξυπόλητη; Άποφάσισε από τό πουγγί σου. Καί βέβαια της πανιερότης σου είναι αυτό τό έργον, νά λάμψη δι' αυτού ή πολιτεία σου». Τόν ίδιο καημό εκφράζει και όταν μιλάει για τά Φάρσαλα, όπου επισημαίνει για τους κατοίκους τους: «Οι εγκάτοικοι έδω ζούν με τό άλαιοβερία και με τες τέχνες των. Είνα

1. Τό πρώτο εκδόθηκε από τόν Βασίλη Σφυρόερα, «Έγγραφα της νήσου Σίφνου (1785-1820) εκ της συλλογής Γεωργίου Σ. Μαριδάκη», *Έπετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου*, 17 (1967), σ. 9-13, με έπισημάνσεις για τήν πρακτική αυτή των δραγομάνων του στόλου. Τό δεύτερο από τήν Έλένη Κούκκου, *Οι κοινοτικοί θεσμοί στις Κυκλάδες κατά τήν Τουρκοκρατία. Άνέκδοτα έγγραφα*, Άθήνα 1989, σ. 252-253.

ὅμως ἀμαθεῖς, δέν ἐπιμελοῦνται νά κάμουν ἕνα σχολεῖον, διά νά προκόψουν τούς παῖδας των. Δέν ἤξεύρω πότε θά ξυπνήσουν, νά ἰδοῦν τό πρῶτον καλόν τῆς πατρίδος των τόσον ἐδῶ ὅσον καί ἄλλοῦ δέν τό βλέπουν. Ὁ καλότερος Ἀρχιεπίσκοπος καί οὔτε τόν μέλλει. Λυπᾶται ὅμως, βλέποντας τήν ἐπαρχίαν του εἰς αὐτήν τήν κατάστασιν. Πλήν δέν ἤξεύρω τί νά εἰπῶ, ἴσως στοχασθοῦν τί τούς λείπει». Μέ τό ἴδιο πνεῦμα ἀπευθύνεται λίγο παρακάτω καί στούς Λαρισαίους: «Διατί βλέπω, ὅπου ὄλο γενῶ ἡ ταλαίπωρος Ἑλλάς καί βλαστάνει υἱούς μέ πνεῦμα. Μά ὅταν λείπη ἡ μάθησις ὡς ἄνω, ἡ νά εἰπῶ τά σχολεῖα, τί νά σοῦ κάμουν τά βλαστήματα αὐτῆς. [...] Λοιπόν μή λείψετε εἰς τό μετά ταῦτα νά ἀκολουθήσετε τόν ἄνωθεν δρόμον. Κάμετε μίαν σύναξιν ὄλα τά σινάφια, πηγαίνετε εἰς τόν Μητροπολίτην σας, ἐπιτέτε του νά φροντίση ἡ Πανιερότητά του αὐτό τό καλόν καί θεάρεστον ἔργον, καί ἐλπίζω νά τό ἀξιωθήτε».²

Ποιές εἶναι λοιπόν οἱ συνισταμένες τῶν παραπάνω προτροπῶν τοῦ Ἀργύρη Φιλιππίδη, ἐνός προσώπου πού διαθέτει σέ τοπικό ἐπίπεδο ἰσχύ καί πλοῦτο, ἐμπλέκεται στή διαχείριση τῶν κοινοτικῶν καί φορολογικῶν ὑποθέσεων τῆς περιοχῆς του, συναλλάσσεται μέ τήν ὀθωμανική ἐξουσία καί παράλληλα εἶναι λόγιος ἄνθρωπος, ἐπηρεασμένος ἀπό τίς ἰδέες τοῦ Διαφωτισμοῦ; Καταρχήν πιστεύει ὅτι ἡ μόρφωση εἶναι ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ γιά τήν πρόοδο τοῦ κάθε τόπου καί ὄχι γι' αὐτήν εἶναι ἡ ἴδρυση σχολείων, τά ὁποῖα οἱ κάτοικοι ἔχουν τήν εὐθύνη νά θέσουν σέ λειτουργία. Οἱ ὀθωμανικές ἀρχές ἀδιαφοροῦν γιά τήν ὑπαρξη ἡ μή σχολείων, τά ὁποῖα λειτουργοῦν ἀκώλυτα, ἐφόσον οἱ κάτοικοι κατορθώσουν νά διασφαλίσουν τή χρηματοδότησή τους, ἀκόμη καί στίς πόλεις ἐκεῖνες πού εἶχαν ἰσχυρό μουσουλμανικό πληθυσμό. Οἱ ἱεράρχες τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας ἐγκαλοῦνται ἐπειδή δέν συνδράμουν ἐπαρκῶς στή λειτουργία τῶν σχολείων. Ἡ τελευταία αὐτή ἐπίκριση δείχνει ἀπογοήτευση γιά τή στάση τῆς ἐκκλησίας, ταυτόχρονα ὅμως ὑποδηλώνει ὅτι στή συνείδηση ἀνθρώπων, ὅπως ὁ Α. Φιλιππίδης, ἡ ὀρθόδοξη ἐκκλησία ἦταν φορέας πού ὀφειλε νά ἀναλάβει τήν πρωτοβουλία αὐτή καί νά ἐνισχύσει οἰκονομικά τήν ἐκπαίδευση τῶν νέων. Ἡ ὀρθόδοξη ἐκκλησία διαδραματίζεε ἔτσι ἕναν παιδευτικό ρόλο πού ἐκτεινόταν πέραν τῶν θρησκευτικῶν τῆς ἀρμοδιοτήτων, καί βρισκόταν στό ἐπίκεντρο τῶν ἰδεολογικῶν συγκρούσεων τῆς ἐποχῆς, τόσο ὡς πομπός ὅσο καί ὡς δέκτης τῶν μηνυμάτων τους. Ἄλλωστε στίς τάξεις τῆς ἐκκλησίας βρῖσκει κανεῖς τούς μεγαλύτερους πολέμους ἀλλά καί πολλούς ἀπό τούς διαπρεπέστερους ὑπέρμαχους τοῦ Διαφωτισμοῦ.

Ἀνεξαρτήτως ἀπό τίς ἐπιμέρους λεπτομέρειες, ἡ οὐσία ὅλων αὐτῶν εἶναι βέβαια πρό πολλοῦ κοινός τόπος γιά ὅσους ἀσχολοῦνται μέ τήν ἱστορική ἔρευνα. Ὅπως συμβαίνει σέ ὅλες τίς ἐπιστῆμες, οἱ νέες προσεγγίσεις χρειάζονται χρόνο νά δοκιμαστοῦν καί κατόπιν νά διαχυθοῦν στήν κοινωνία, ὥστε ἀφενός μὲν νά

ἀποτελέσουν τμήμα τῆς κοινῆς γνώσης καί ἀφετέρου, μετά τήν ἀναγκαῖα διήθηση τῶν πύο οὐσιαστικῶν τους στοιχείων, νά τροφοδοτήσουν τήν ἐκπαιδευτική διαδικασία. Τά πορίσματα τῆς ἔρευνας δέν μποροῦν νά ἀποτελέσουν κτῆμα ὄλων, πρῖν ὑπάρξει ὁ ἀναγκαῖος ἐκεῖνος χρόνος πού θά ἐπιτρέψει νά δοκιμαστοῦν πρῶτα καί νά συζητηθοῦν μεταξύ τῶν εἰδικῶν κάθε κλάδου. Οἱ ἀνθρωπιστικές ἐπιστῆμες μάλιστα ἔχουν ἕνα προνόμιο πού ὀφείλουν νά ἐκμεταλλετοῦν. Ἡ ἀπουσία μεγάλου οἰκονομικοῦ ἐνδιαφέροντος γιά τά ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν τους τίς ἀπαλλάσσει σέ ἕνα βαθμό ἀπό τίς ἀσφυκτικές πιέσεις πού ἀσκοῦνται στούς ἐρευνητές τῶν θετικῶν ἡ τῶν ἱατρικῶν ἐπιστημῶν, προκειμένου νά διοχετεύουν ὄλο καί ταχύτερα ἐφαρμογές τῶν ἐρευνῶν τους στήν ἀγορά.

Στήν περίπτωση τῆς σύγχρονης ἑλληνικῆς ἱστορικῆς ἔρευνας ὅμως ἡ καθυστέρηση στή διασπορά τῆς νέας γνώσης στήν κοινωνία εἶναι, καθώς φαίνεται, κατά πολύ μεγαλύτερη ἀπό αὐτήν πού θά θεωρεῖτο ἀναμενόμενη καί ἀναγκαῖα. Ἀποτέλεσμα τῆς ὑστέρησης αὐτῆς εἶναι ἐρωτήματα τοῦ τύπου ἄν τό κρυφό σχολεῖο ἦταν ἀλήθεια ἡ ψέμα νά διεκδικοῦν μονολεκτικές ἀπαντήσεις, παραβλέποντας τό γεγονός ὅτι ἐκτός ἀπό τούς μύθους καί τίς πραγματικότητες ὑπάρχουν καί οἱ μπουρδες, πού δυστυχῶς ἀποδεικνύονται πάντοτε πύο ἀνθεκτικές καί πύο ἐπικίνδυνες.

2. Τό χειρόγραφο τοῦ Α. Φιλιππίδη ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπό τόν Θεοδόση Σπεράντσα, *Τά περιωθέντα ἔργα τοῦ Ἀργύρη Φιλιππίδη. Μερική Γεωγραφία - Βιβλίον Ἡθικόν*, ἐπιμ. Φιλάρετος Βιτάλης, Ἀθήνα 1978, σ. 77, 114 καί 120 ἀντιστοίχως.

Ν. Ἐγγονόπουλος, Ὁ ναύαρχος Μιαούλης

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΕΥΡΩΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

Ἡ ἡ ἀρχὴ μιᾶς ἄλλης προοπτικῆς γιὰ τὴν Εὐρώπη

τοῦ Ἀντώνη Μανιτάκη

Ἡ διαδικασία τῆς συνταγματοποίησης τῆς ΕΕ μὲ τὴ θέσπιση τοῦ αὐτοαποκαλούμενου εὐρωσυντάγματος ἐγκαταλείφθηκε. Ἡ διακυβερνητικὴ τοῦ Βερολίνου ἔριξε τὴν πολιτικὴ της ταφόπετρα, προγραμματίζοντας τὴν ἀντικατάσταση τοῦ εὐρωσυντάγματος ἀπὸ μίᾶ νέα μίνι καταστατικὴ συνθήκη.

Τὸ Σύνταγμα τῆς Εὐρώπης ἀποδοκιμάστηκε πολιτικὰ ἀπὸ τοὺς λαοὺς καὶ ἀπώλεσε ὀριστικὰ τὴ νομιμοποιητικὴ του ἀκτινοβολία, ἡ ὁποία καὶ δὲν ἀνακτάται μὲ τεχνικὰ μέσα ἢ μὲ νέα νομιμοποιητικὰ τεχνάσματα, ἀλλὰ μὲ μίᾶ νέα συντακτικὴ διαδικασία καὶ μὲ ἄλλο πολιτικὸ καὶ θεσμικὸ περιεχόμενο. Ἔπεσε θύμα τῆς συνταγματικῆς του μεγαλομανίας.

Ἡ ἰδέα τοῦ εὐρωσυντάγματος χρεοκόπησε, μεταξὺ τῶν ἄλλων, καὶ γιατί ἤθελε νὰ ἐμφανίζεται διαφορετικὸ ἀπὸ αὐτὸ πού ἦταν, ἐνῶ δηλαδή ἦταν μίᾶ εὐρωπαϊκὴ συνθήκη, σάν ὅλες τὶς ἄλλες, σάν αὐτές πού τροποποίησε, μὲ δημοκρατικότερη καὶ ἀντιπροσωπευτικότερη –εἶναι ἀλήθεια διαδικασία. Ὁ λόγος, βέβαια, τοῦ συνταγματικοῦ χρίσματος τῆς νέας συνθήκης, ὑπῆρξε κυρίως, ἂν ὄχι ἀποκλειστικὰ, συμβολικός. Μὲ τὴ συμβολικὴ αἴγλη τῶν ἐθνικῶν συνταγμάτων θέλησαν νὰ περιβάλουν τὴ νέα εὐρωπαϊκὴ συνθήκη οἱ συντάκτες της.

Ἡ φιλοδοξία τους ὅμως αὐτὴ ἀποδείχθηκε, τελικὰ, καταστροφικὴ γιὰ τὴν ἴδια, διότι σκόνταψε στὴν ιστορικὴ ἀντίφαση ἀπὸ τὴν ὁποία κατατράχεται, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἢ συνταγματοποίησι τῆς ΕΕ: ἐπιδιώχθηκε ἐκονοκλαστικὰ ἢ ὑπερβάση τῆς ἐθνικῆς κυριαρχίας τῶν κρατῶν-μελῶν μὲ τὴ δημιουργία μιᾶς ὑπερεθνικῆς ἀπατηλῆς εἰκόνας καθ' ὁμοίωση ὅμως τῶν δομῶν καὶ τοῦ συνταγματικοῦ περιβλήματος τοῦ ἐθνικοῦ κράτους καὶ μὲ διαδικασίες νομιμοποίησης, πού ὄχι μόνον ἀπαντῶνται στὰ ὄρια τοῦ ἐθνικοῦ κράτους ἀλλὰ καὶ ταυτίζονται μὲ ἐκεῖνες τῆς ἐθνικῆς καὶ λαϊκῆς κυριαρχίας. Δὲν εἶναι ἔτσι περιέργο πού ἡ χρῆσι καὶ μόνον τοῦ ὄρου «Σύνταγμα», δημιούργησε συνειρμούς καὶ ἀνανακλαστικὰ ἀντίστοιχα ἢ ἀνάλογα τῆς ιστορικῆς, πολιτικῆς καὶ πολιτισμικῆς σημασίας πού εἶχε ἡ λέξι στὰ ἐθνικὰ κράτη. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ ὄρος «εὐρωπαϊκὸ σύνταγμα» προκάλεσε στοὺς λαοὺς καὶ στοὺς πολίτες προσδοκίες καὶ κοινωνικὲς ἀπαιτήσεις, πού δὲν εὐρι-

σκαν ἀνταπόκριση οὔτε στὸ γράμμα οὔτε στὸ περιεχόμενο τῆς νέας εὐρωπαϊκῆς συνθήκης. Καὶ τὸ χάσμα ἀνάμεσα σὲ αὐτὸ πού ὁ ὄρος εὐρω-σύνταγμα προκαλοῦσε, ὡς προσδοκία καὶ ἀπαιτήσι στὸ πολιτικὸ φαιντασιακὸ, καὶ σὲ αὐτὸ πού ζοῦσαν οἱ ἴδιοι ὡς ἀπτή καθημερινὴ πραγματικότητι στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἔνωσι, ὄχι μόνον δὲν μποροῦσε νὰ καλυφθεῖ μὲ ἐνημερώσεις, διαλέξεις καὶ «προπαγανδιστικὲς μπροσοῦρες», ἀλλὰ οὔτε ἦταν δυνατόν νὰ παρακαμφθεῖ μὲ σιωπὲς καὶ τυπικὲς ἐπικυρώσεις τῆς συνταγματικῆς συνθήκης ἀπὸ τὰ ἐθνικὰ Κοινοβούλια. Τὸ καλούμενο «εὐρωσύνταγμα» ἀπαιτοῦσε, ἀπὸ τὸ ὄνομά του καὶ μόνον, οὐσιαστικὴ καὶ τυπικὴ νομιμοποίησι ἢ ἀποδοχή ἀπὸ ὅλους τοὺς λαοὺς τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἔνωσις, διαφορετικὰ δὲν ἄξιζε τὴν ὀνομασία του. Τὸ γεγονός ὅτι σταμάτησε ἡ ὅλη διαδικασία τῆς θέσις του σὲ ἰσχύ μετὰ τὰ ἀρνητικὰ δημοψηφίσματα σὲ δύο μόνον χώρες, ἐνῶ ἔχει ἤδη κυρωθεῖ ἀπὸ τὴν πλειοψηφία τῶν ἐθνικῶν κοινοβουλίων, δὲν ἀλλάζει τὴν οὐσία τοῦ προηγουμένου ἐπιχειρήματος, ἀντίθετα τὴν ἐπιβεβαιώνει.

Διότι, ἡ ἀπόρριψή του μὲ δημοψήφισμα δὲν ἀποτελεῖ συμπτωματικὸ ἢ συγκυριακὸ γεγονός, πού θὰ μποροῦσε νὰ εἶχε ἀποφευχθεῖ ἢ νὰ παρακαμφθεῖ, ἂν εἶχε παρουσιαστεῖ καὶ ἐξηγηθεῖ καλλίτερα στοὺς λαοὺς τὸ πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ περιεχόμενο τῆς συνταγματικῆς συνθήκης. Δὲν ὀφείλεται στὶς ψήφους τῶν μὲν ἢ τῶν δὲ καὶ σὲ ἀθέμιτες ἢ τυχαῖες συμμαχίες ἀκροδεξιῶν καὶ ἀκροαριστερῶν. Τέτοιες συμπλεύσεις πολιτικὲς στὸ πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ σῶμα πάντα ὑπάρχουν. Ἡ τόσο εὐκολὴ καὶ γρήγορη ἐγκατάλειψι τοῦ συνταγματικοῦ ἐγχειρήματος ἀποκαλύπτει τὶς νομικὲς καὶ πολιτικὲς ἀντιφάσεις του, τὶς ἐγγενεῖς πολιτικὲς ἀδυναμίες του. Πρὸς τὰ ἐκεῖ θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν οἱ λόγοι, πού ἔκαναν τοὺς πάντες νὰ πάρουν στὰ σοβαρὰ τὰ ἀποτελέσματα τῶν δημοψηφισμάτων καὶ ἄρχισαν νὰ ξανασκέπτονται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὴν ὅλη διαδικασία τῆς «συνταγματοποίησης» τῆς Εὐρώπης. Ἀναγνώρισαν ἔμμεσα ὅτι κάτι οὐσιαστικὰ «στραβὸ» ὑπῆρχε στὴ μέθοδο πού υἰοθετήθηκε, πού ἀπαιτοῦσε ριζικὴ ἐπανεξέτασι τῆς ὅλης διαδικασίας.

Οἱ συνθήκες δὲν ὠρίμασαν ἀκόμη γιὰ τὴν ὑποδοχή

τῆς συνταγματικῆς στιγμῆς τῆς Εὐρώπης, γιά ἓνα δῆμα γιγάντων. Ἄλλωστε, κατά τή γνώμη μου, τό εὐρωπαϊκό σύνταγμα θά εἶναι τό ἐπιστέγασμα καί ὄχι ἡ ἀπαρχή τῆς πολιτικῆς ἐνοποίησης τῆς Εὐρώπης.

Πάντως, ἀπό τήν ἀπρόσμενη κατάληξη τῆς ἀπόρριψης τοῦ εὐρωσυντάγματος φάνηκε, πιστεύω, ὅτι ἡ συνταματοποίηση τῶν εὐρωπαϊκῶν θεσμῶν δέν εἶναι ἡ καλλίτερη οὔτε ἡ πλέον ἀνώδυνη μέθοδος γιά νά πραγματοποιηθεῖ ἡ πολιτική ἐνοποίηση τῆς Εὐρώπης. Ἐγινε φανερό ὅτι ἡ «συνταματοποίηση», νοούμενη κυρίως ὡς διαδικασία νομικῆς ὁλοκλήρωσης τῆς Εὐρώπης, δέν συνεπάγεται οὔτε ἐπιφέρει καί τήν πολιτική ἐνωμάτωση τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν. Διότι, στίς νομικές καί νομιμοποιητικές ἀποκλειστικά λειτουργίες τοῦ Συντάγματος στηρίχθηκαν ὅσοι πρότειναν τήν υιοθέτησή του, ἀντίληψη πού συνεπαγόταν ἀναγκαστικά τήν σύλληψη τῆς ΕΕ κυρίως καί πάνω ἀπό ὅλα ὡς κοινότητας δικαίου. Ἀλλά ἀκόμη καί ἂν προωθοῦσε καί συνέτεινε στήν ὁλοκλήρωση μιᾶς «κοινότητας δικαίου καί δικαιωμάτων» καί πάλι ἡ νομική ὁλοκλήρωση δέν θά μπορούσε νά παράσχει μέ τή σειρά της οὔτε κἀν νά ἐπιταχύνει τήν πολιτική ὁλοκλήρωση, ἐφ' ὅσον δέν συνέτρεχαν οἱ κατάλληλες θεσμικές, κοινωνικές καί πολιτικές συνθήκες ἐνωμάτωσης. Δέν ἀρχίζεις ἀπό τό κεφάλι, ὅταν δέν ὑπάρχει κἀν σῶμα καί ψυχή. Καί τό σύνταγμα δέν μπορεῖ νά ἐμφυσησει ψυχή σέ ἓνα ἀνπαρκτο πολιτικά σῶμα.

Κατέρρευσε, ἔτσι, πιστεύω πολιτικά ἡ μεγάλη ἰδέα ὅτι ἡ Εὐρώπη χρειάζεται, ἐδῶ καί τώρα, *hic et nunc*, ἓνα Σύνταγμα καί ὅτι μέ ἓνα εὐρωπαϊκό Σύνταγμα θά μπορούσε, τάχα, νά δημιουργηθεῖ μιᾶ πολιτική ἀλληλεγγύη μεταξύ τῶν εὐρωπαϊῶν πολιτῶν καί νά καλυφθεῖ μέσω τοῦ ἐνστερνισμού κοινῶν πολιτικῶν καί συνταγματικῶν ἀξιών, μιᾶ κοινῆ εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς κουλτούρας, ἡ ὁποία θά συνένωσε τοὺς λαοὺς τῆς Εὐρώπης καί θά διαμόρφωνε μιᾶ κοινῆ συνταγματική συνείδηση, ἓνα πατριωτικό αἶσθημα τοῦ συνανήκειν στήν ἴδια πολιτική κοινότητα. Ἡ ἀποψη αὐτή ξεκινοῦσε ἀπό τήν ἀπλοϊκή ἰδέα ὅτι ἡ ἀπουσία εὐρωπαϊκοῦ λαοῦ θά μπορούσε ἀκόμη καί νά ὑποκατασταθεῖ ἀπό τή θέσπιση καί τίς λειτουργίες ἐνός τυπικοῦ (?) Συντάγματος, πού θά ἀποτύπωνε καί τίς ἀξίες καί τὰ δικαιώματα πού συμμερίζονται, ὡς μέλη τῆς ἴδιας πολιτικῆς κοινότητας, ὅλοι ὅσοι δέχονται, λαοί καί πολίτες, νά συμβιώσουν οικονομικά καί πολιτικά ὑπό τή σκέπη του. Ἡ θέσπιση ἐνός Συντάγματος θά μπορούσε, λένε, νά δημιουργήσει ἀκόμη καί ἓναν «εὐρωπαϊκό λαό» ἢ ἓνα «Δῆμο», ἐκ τοῦ μῆ ὄντος, ἀσκώντας μαγικές, σχεδόν θεϊκές ιδιότητες. Ἡ πρόσφατη εὐρωπαϊκῆ πραγματικότητα τοὺς διαψεύδει: ἡ χρήση ἀπό μόνο τοῦ ὄρου Σύνταγμα καί μάλιστα μέ τίς σημασίες –κατά παράδοξο τρόπο– πού μᾶς κληροδότησε ὁ ἐθνικός συνταγματισμός ἀδυνατεῖ νά παράξει συνταγματικό πατριωτισμό ἢ εὐρωπαϊκῆ συλλογική ταυτότητα, ὅταν δέν συνοδεύεται καί ἀπό ἀντίστοιχες πρακτικές, γενεσιουργές μᾶς δημόσιας εὐρωπαϊκῆς σφαίρας καί μιᾶ κοινότη-

Ἀνδρέα Ἐμπερικίου, Ἄνδρος 1954

τας δικαιωμάτων καί συμφερόντων. Οὔτε εἶναι σέ θέση νά δημιουργήσει πολιτική κοινότητα, ὅταν ἡ ἐπίκληση τοῦ ὄρου σύνταγμα δέν συνδυάζεται μέ διαδικασίες πολιτικῆς ἐνωμάτωσης, ὅταν ἀπουσιάζουν διαδικασίες καί θεσμοί πολιτικῆς συμμετοχῆς καί ἀντιπροσώπευσης. Ὁ ἐθνικός λαός ὡς πολιτική ὄντοτητα εἶναι δημιούργημα τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς δημοκρατίας καί τῶν διαδικασιῶν ἀντιπροσώπευσης πού ἐγκατέστησε τό Σύνταγμα.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τόν «λαό» μέ τή νομική καί πολιτική ἐννοια τοῦ ὄρου τόν κατασκευάζει τό Σύνταγμα, μέσα ὅμως ἀπό διαδικασίες καί πρακτικές πού πλάθουν μιᾶ εἰκόνα, μιᾶ συλλογική παράσταση τοῦ συνανήκειν στήν ἴδια πολιτική κοινότητα. Συλλογική πολιτική συνείδηση δέν παράγεται μέ λόγια ἢ μέ πολιτικές διακηρύξεις κενές πολιτικοῦ περιεχομένου καί χωρίς θεσμικά ἀντικρίσματα. Παράγεται μέσα ἀπό διαδικασίες καί πρακτικές συλλογικές. Ἡ πολιτική ἐνότητα τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης δέν δημιουργεῖται ἀπό τήν μιά μέρα στήν ἄλλη οὔτε ἐγκαθίσταται διαμιάς μέ μιᾶ πράξη συντακτική ἢ μέ μιᾶ μονομερῆ ἀπόφαση κάποιου συλλογικοῦ σώματος, ὅταν ἡ ἴδια ἀπόφαση δέν εἶναι προϊόν πάλης, διεκδίκησης καί τελικά «συναίνεσης μέσα ἀπό τήν ἀντιπαράθεση». Ἡ συνείδηση τοῦ πολιτικά «συνανήκειν» δημιουργεῖται μέσα ἀπό πρακτικές καί διαδικασίες ἀντιπροσώπευσης ἢ ἔστω συμμετοχῆς. Ἡ καλούμενη συνταματοποίηση τῆς Εὐρώπης δέν μπορεῖ, ἐφ' ὅσον θέλει νά ἔχει ἀντίκρισμα πολιτικό, παρά νά εἶναι τό ἀποτέλεσμα μιᾶς μακρόχρονης καί πολύπλοκης διαδικασίας, πού δέν γνωρίζουμε ἐκ τῶν προτέρων τίς φάσεις οὔτε τίς μορφές οὔτε τήν κατάληξή της. Δέν

ἐκβιάζεται οὔτε προκαταλαμβάνεται, προχωρᾷ ὅσο τό προσδοκοῦν, τό ἀπαιτοῦν καί τό ἐνστερνίζονται αὐτοί γιά τούς ὁποίους γίνεται.

Ἡ δεύτερη μεγάλη ἀντίφαση –συναφής μέ τήν προηγούμενη πού ἀφορᾷ τήν παραπλανητική χρήση τοῦ ὄρου σύνταγμα– πού εἶχε μέν ὡς ἀφετηρία τήν ἔννοια τοῦ συντάγματος, ἀλλά τήν ὑπερέβαινε στή συνέχεια καί ἀποτυπωτόταν στίς συνέπειες τῆς χρήσης τῆς–ἐγκυρία στό ὅτι, ἐνῶ ἡ ἴδια εἶναι μιά ἔννοια κλασική καί θεμελιώδης τῆς νεωτερικότητας καί ἄρα πολύ παλιά, σχεδόν ἀρχαία, καί ἔχει ἱστορικά καί λογικά, ἀλλά καί συναισθηματικά, συνδεθεῖ μέ τίς ἔννοιες «κράτος», «λαός», «δημοκρατία καί πολίτευμα», «κυριαρχία» καί «δικαιώματα», ἀνασύρθηκε, ἐπιπόλαια καί ἀστόχαστα, ἀπό τήν ἱστορία τοῦ ἐθνικοῦ κράτους καί τῆς ἐθνικῆς δημοκρατίας γιά νά ὀργανώσει καί νά νοηματοδοτήσει κάτι τό ἐντελῶς νέο καί πρωτόγνωρο, πού τώρα κτίζεται καί εἶναι ἄγνωστο ποιά μορφή θά πάρει καί πάντως θά ὑπερβαίνει οἴγουρα αὐτό μέ τό ὅποιο συνδέθηκε τό ἐθνικό σύνταγμα.

Ἡ συντακτική διαδικασία παραμένει πάντως ἀνοικτή

Ἡ χρήση πάντως τοῦ ὄρου Σύνταγμα εἶχε καί εὐεργετικά καί μάλιστα ἀποκαλυπτικά γιά τή διαδικασία τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐνοποίησης ἀποτελέσματα, διότι ἔφερε τήν Εὐρωπαϊκή Ἐνωση καί εἰδικά τήν πολιτική ἐνοποίησή της ἀντιμέτωπη μέ ἀλήθειες καί πραγματικότητες, μέ τίς ὁποῖες εἶναι ὑποχρεωμένη νά ἀναμετρηθεῖ διαρκῶς καί δέν μπορεῖ νά παρακάμψει μέ ἰδεολογικά τερτίπια, ἀν δέν θέλει νά κτίσει τό πολιτικό της μέλλον στήν ἄμμο. Δέν χρειάζεται νά πετάξουμε μαζί μέ τό νερό τοῦ κουβά καί τό μαρό. Τό αἶτημα τῆς πολιτικῆς ἐνοποίησης τῶν χωρῶν τῆς Εὐρώπης εἶναι ἐπιτακτικό καί ἀπαιτεῖ ἀπαντήσεις ἐδῶ καί τώρα καί ὄχι ὑπεκφυγές.

Ἡ πρώτη πραγματικότητα μέ τήν ὁποία ὀφείλει νά ἀναμετρηθεῖ ἡ πολιτική ἐνοποίηση τῆς Εὐρώπης ἀφορᾷ τήν *συντακτική της στιγμή*. Ἡ διαδικασία τῆς συνταγματοποίησης τῆς ΕΕ θέτει ἐπί τάπητος τό ζήτημα τῆς συντακτικῆς στιγμῆς, τῆς «πολιτικῆς σύνταξης της» καί δι' αὐτῆς τήν ἀναγκαῖα καί ἀναπόφευκτη στιγμή τῆς νομιμοποίησής της.¹ Κάνει δηλαδή ἐπίκαιρο τό ἐρώτημα ἂν ἡ πολιτική ἐνοποίηση τῆς χωρῶν τῆς Εὐρώπης ἀνοίγει μιά συντακτική διαδικασία καθῶς καί ἂν θρῖσκόμεστε μπροστά σέ μιά νέα ἱστορική περίοδο τῆς εὐρωπαϊκῆς ὀλοκλήρωσης, ἡ ὁποία συμπίπτει μέ τήν «καταστατική σύνταξη» μιάς νέας πολιτικῆς ὀντότητας. Ποιοί εἶναι, τότε, οἱ ὄροι πού καθορίζουν τή συντακτική διαδικασία τῆς πολιτικῆς ἐνοποίησης; Καί εἶναι ἡ μορφή της καί ποῖο εἶναι τό «τέλος» της; Καί κυρίως ποιοί τήν ὀρίζουν ἡ ποιοί εἶναι οἱ «κύριοι» ἡ οἱ φορεῖς της; Καί γιά νά θέσω τό ἴδιο

ἐρώτημα χωρίς ἀναφορά σέ ὑποκείμενα, συντασσόμενος μέ τό διαδικαστικό ἢ λειτουργικό θεωρητικό ρεῦμα: πῶς ὀρίζεται ἡ εὐρωπαϊκή συντακτική διαδικασία χωρίς ὑποκείμενο, τότε μέσα ἀπό ποιές διαδικαστικές μορφές περνᾷ ἡ δημιουργία μιάς Ἐνωμένης Πολιτικῆς Εὐρώπης; Δέν σκοπεύω βέβαια οὔτε κάν νά θίξω τά προηγούμενα ἐρωτήματα.²

Θέλω ἀπλῶς νά ὑπογραμμίσω ὅτι εἶναι θετικό, πολύ θετικό τό ὅτι τέθηκαν καί τέθηκαν μέ ἀφορμή καί χάρις στό εὐρωσύνταγμα. Ἄνοιξαν καί δέν μπορεῖ νά κλείσουν εὐκολα, οὔτε πρέπει νά κλείσουν. Ἦταν καιρός ἄλλωστε νά ἀνοίξουν, μόνον πού δέν ξέρομε πότε θά κλείσουν καί πάντως δέν χρειάζεται διασύνθη οὔτε σπουδή. Ἡ ἱστορία ἔχει τούς δικούς της ρυθμούς, δέν μποροῦμε νά τή βιάζουμε ἀτιμώρητα, ἐπειδή κάποιες ἐλίτ βιάζονται. Ἡ Εὐρώπη τῶν ἐθνικῶν κρατῶν *εἰσηλθε ἀνεπιστρεπτι σέ μιά συντακτική διαδικασία, σέ μιά καταστατική διαδικασία πολιτικῆς ἐνοποίησης της*. Ἡ μεταμόρφωση τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσης ἀπό μιά οικονομική ἔνωση σέ μιά πολιτική ἔνωση ἐγινε ἀναγκαῖα καί ἐπιτακτική καί ἀναπόστρεπτη.³ Τό δύσκολο ὅμως εἶναι νά προσδιορισθεῖ τό πῶς καί τό πότε τῆς συντέλεσῆς της.

Ἡ τεράστια διαφορὰ μεταξύ οικονομικῆς καί πολιτικῆς ὀλοκλήρωσης

Συναφής εἶναι καί ἡ ἀπορία τοῦ πῶς στοιχίζεται ἡ πολιτική ἐνοποίηση μέ τήν οικονομική, πῶς ἀντιστοιχεῖται σέ μιά ἐνοποιημένη οἰκονομία τῆς ἀγορᾶς μιά ἐνοποιημένη πολιτική ἐξουσία πολλῶν κρατῶν, λαῶν ἢ δήμων; Μία ἀπό τίς οὐσιώδεις διαφορές μεταξύ τῆς πολιτικῆς καί τῆς οικονομικῆς ὀλοκλήρωσης τῆς Εὐρώπης εἶναι ὅτι ἡ δεύτερη ἀρκεῖται γιά νά προχωρήσει σέ θεσμούς διακυβέρνησης, ὑπερεθνικούς ἢ δια-

1. Βλέπε γιά ὅλα αὐτά τίς ὥραϊες ἀναλύσεις τοῦ Etienne Balibar, *Quelle «constitution» de l'Europe*, éd. du Passant, 2005, σ. 49-73 καί στό *Lignes*, 2004, σ. 13-32, καθῶς καί τίς κριτικές του παρατηρήσεις γιά τό εὐρωσύνταγμα στή μεταγενέστερη μελέτη του *Sur la «constitution» de l'Europe*, ὁ.π., σ. 75-91. Ἀκόμη γιά τή σημασία πού μπορεῖ νά ἔχει γιά τήν πολιτική ἔνωση τῶν χωρῶν τῆς Εὐρώπης ἡ ἔννοια τῆς συντακτικῆς ἐξουσίας, βλ. τίς ὀξυδερκεῖς ἀναλύσεις τοῦ Giacomo Marramao, «L'Europe après le Léviathan, Technique, politique et constitution», *Lignes*, 13/2004, σ. 46-66).

2. Τά ἔθιξα ἄλλωστε, πιστεύω, στό «πρόσημό» μου *Τό Σύνταγμα τῆς Εὐρώπης ἀντιμέτωπο μέ τήν ἐθνική καί λαϊκή κυριαρχία*, Παπαζήσης, 2004).

3. Βλέπε τίς ἀναλύσεις τοῦ Jean-Marc Ferry, στό βιβλίο του *L'État européen*. Πρόλογος Ἀντ. Μανιτάκης, ἐκδ. Παπαζήσης, 2005.

κυβερνητικούς, οι οποίοι λειτουργούν με έμμεση, διά των κρατών, και πάντως χαλαρή δημοκρατική νομιμοποίηση. Στή μορφή αυτή έξουσίας, ή αποτελεσματική εφαρμογή των αποφάσεων θεσμών, ή τυπική και μόνον ισχύς των κοινοτικών πράξεων είναι αρκετή για τή νομιμοποίησή τους. Τοῦτο, διότι ή νομιμοποίηση των αποφάσεων μιάς απλής governance (διακυβέρνηση) τής ενιαίας αγοράς μπορεί να είναι μόνον διαδικαστική ή λειτουργική: ή οικονομική πρόοδος, ή αποδοτική λειτουργία τής οικονομίας τής αγοράς, ή παραγωγή και διευρυμένη αναπαραγωγή αγαθών μπορούν να παράγουν από μόνες τους νομιμοποίηση και αποδοχή των αποφάσεων τής οικονομικής διακυβέρνησης. Σέ αυτό τόν μηχανισμό νομιμοποίησης στηρίζονται άλλωστε και οι όπαδοί τής λειτουργικής ολοκλήρωσης τής Εύρώπης. Πράγματι ή οικονομική ένοποίηση τής Ευρώπης, ως ολοκλήρωση τής ελεύθερης οικονομίας, δέν έχει ανάγκη όπωσδήποτε από τή «δημοκρατία», διότι αυτό-νομιμοποιείται με επίκληση τής ελευθερίας και των δικαιωμάτων του ανθρώπου ή των θεμελιωδών ελευθεριών και κάποιων ακριβών «άξιων». Τής αρκεί ένας κατάλογος δικαιωμάτων και μιά κυβέρνηση (governance) αποτελεσματική με χαλαρή νομιμοποίηση.

Αντίθετα, ή πολιτική ένοποίηση τής Εύρώπης, όποια μορφή και άν πάρει, ακόμη και με επίφαση δημοκρατίας, και με δημοκρατία που αρκείται στον απλό εκδημοκρατισμό —όπως άλλωστε όνομάζεται— των υπαρχόντων θεσμών με τήν εισαγωγή διαδικασιών «διαφάνειας», «διαβούλευσης», «ελέγχου» «αναζήτηση ευθύνης» και «συμμετοχής», —ακόμη και με δημοκρατία που αρκείται και έξαντλείται στην επίκληση τής δημοκρατικής αρχής εξαυλώνοντας και αγνοώντας τήν λαϊκή κυριαρχία— ακόμη και σε αυτήν τήν περίπτωση, ή πολιτική Εύρώπη χρειάζεται για να υπάρξει και να λειτουργήσει και για να μπορεί να λαμβάνει αποφάσεις καθολικά αποδεκτές, εύρωπαϊκής ισχύος, άμεσα δεσμευτικές για όλους τους «Εύρωπαίους πολίτες», πραγματική ή ουσιαστική δημοκρατική νομιμοποίηση από όλους όσους απαρτίζουν τήν πολιτική κοινωνία στους όποιους οι αποφάσεις απευθύνονται. Δέν αρκεί για τή δημοκρατική νομιμοποίηση τής πολιτικής Εύρώπης μιά κοινότητα δικαίου, μιά αυτότελης και αυτό-αναπαραγόμενη έννομη τάξη. Χρειάζεται επί πλέον τά υποκείμενα στά όποια απευθύνονται οι αποφάσεις τής, έφ' όσον άφορούν τήν άτομική τους διαβίωση και τή συλλογική τους συμβίωση, να αισθάνονται ότι είναι τά ίδια οι δημιουργοί τους και ότι συμμετέχουν άμεσα ή έμμεσα στην κατάρτισή τους. Μόνον που δέν πρέπει να λημονείται ότι τά υποκείμενα αυτά ζουν και ενεργούν, οργανωμένα, μέσα από διαμορφωμένες και στέρεες πολιτικές, πολιτισμικές και έθνικές κοινότητες, με διακριτές ταυτότητες, τίς όποιες δέν επιθυμούν να απαρνηθούν.

Έκείνο που παρακάμπτον, ευσχήμως, έξάλλου, οι «εύρω-ενθουσιώδεις» είναι ότι ή πολιτική ένοποίηση τής Εύρώπης δέν μπορεί να είναι μιά απλή θεραπεία

Ανδρέα Έμπειρίκου, Άνδρος 1954

νίδα, ένα παράγωγο και μάλιστα αυτόματο τής οικονομικής τής ολοκλήρωσης. Δέν μπορεί να είναι ό πιστός υπηρέτης των παντός είδους απαιτήσεων μιάς ελεύθερης οικονομίας ούτε οι σκοποί τής μπορεί να ταυτίζονται με ή να έξαντλούνται στους στόχους μιάς ενιαίας αγοράς έμπορευμάτων, εργαζομένων, προσώπων και υπηρεσιών και ενός άνόθευτου και ελεύθερου ανταγωνισμού(!). Μιά δημοκρατικά νομιμοποιημένη πολιτική έξουσία των εύρωπαϊκών χωρών δέν είναι δυνατόν να έξαντλείται σε μιά διαχειριστική governance τής ενιαίας οικονομίας τους, ούτε μπορεί να έχει ως κύρια άποστολή τής τή διατήρηση μιάς συγκεκριμένης, τής φιλελεύθερης, οικονομικής πολιτικής και αυτή να επιβάλλεται μέσω τής συνθήκης ως συνταγματική έπιταγή.

Η δημοκρατία νοείται πάνω και πέρα από τήν οικονομία τής αγοράς για να μπορεί να όρίζει και να περιορίζει τους νόμους τής. Γι' αυτό και ένα δημοκρατικό πολίτευμα προϋποθέτει και συνεπάγεται τή σχετική διάκριση πολιτικής και οικονομίας. Τή θεμελιώδη αυτή συνθήκη ύπαρξης και λειτουργίας τής δημοκρατίας αγνοούν όσοι ταυτίζοντας τήν πολιτική με τήν οικονομία υποτάσσουν τήν πρώτη στις ανάγκες τής δεύτερης. Για τους εύρωπαϊστές ή δημοκρατική νομιμοποίηση των αποφάσεων τής ΕΕ χρειάζεται έφ' όσον και καθόσον έξυπηρετείται ή αποτελεσματικότητα και ή λειτουργικότητα του υπάρχοντος εύρωπαϊκού θεσμικού οικοδομήματος, δηλαδή τής υπάρχουσας governance. Ό εκδημοκρατισμός είναι γι' αυτήν ένα άπλο μέσο, ένα εργαλείο στην υπηρεσία τής λειτουργικής νομιμοποίησης. Τήν ίδια λογική υπηρετεί και ή καλού-

μενη *συνταγματική λειτουργία τῶν συνθηκῶν*. τὸ σύνταγμα εἶναι ἓνα «μέσο τεχνικό ἐκτόνωσης τῶν θεσμικῶν συγκρούσεων».

Τελικά, μέ βάση τὸ ὀργανωτικό σχῆμα τοῦ εὐρωσυντάγματος, πολιτικά ἐνωμένη Εὐρώπη σήμαινε ἀπλῶς συνεκτικότερη διακρατική ἢ διακυβερνητική (intergovernmental) καί ἐν μέρει ὑπερεθνική (Κοινοβούλιο καί Ἐπιτροπή) «διακυβέρνηση», ἢ ὁποία λαμβάνει ἀποφάσεις μέ βάση τήν ἀρχή τῆς ὁμοφωνίας ἢ τῆς πλειοψηφίας. Συνυπάρχει καί λειτουργεῖ ἀρμονικά μέ τὸ νέο-φιλελεύθερο σχῆμα τῆς «διακυβέρνησης» (governance) τῆς οἰκονομίας τῆς ἀγορᾶς. Καί οἱ δύο μέθοδοι διακυβέρνησης ἐγιναν, πράγματι, μέ τὸ εὐρωσύνταγμα ἀποτελεσματικότερες καί ἐπεξέτειναν ἰδίως μέσω τῆς Χάρτας τῶν Δικαιωμάτων τὸ πεδίο τῆς νομιμοποιητικῆς τους ἐμβέλειας σέ ὁλόκληρη τήν σφαῖρα τῆς ἰδιωτικῆς-ἀστικῆς κοινωνίας. Γι' αὐτό καί προσφυσῶς ὀνόμασε τή συνταγματική συνθήκη ὁ Βενιζέλος, «διακυβερνητικό σύνταγμα».

Μόνο πού ἀπό τήν οἰκονομία τῆς ἀγορᾶς, περάσαμε χωρίς νά τὸ καταλάβουμε στήν κοινωνία τῆς ἀγορᾶς, ἀπό τίς οἰκονομικές σχέσεις σέ ὅλες τίς ἀστικές σχέσεις, σέ ὁλόκληρη τήν κοινωνία τῶν πολιτῶν. Δύο ἦταν ἄλλωστε οἱ πυλώνες πάνω στοὺς ὁποίους στήθηκε ἡ συνταγματοποίηση τῆς Εὐρώπης: τὰ κράτη ἀπό τή μία μεριά καί ἡ ἰδιωτική ἀστική κοινωνία ἢ κοινωνία τῶν πολιτῶν, ἀπό τήν ἄλλη. Δύο ἦταν καί τὰ νομιμοποιητικά της ἐρείσματα: ἡ διεθνῆς θέληση τῶν κρατῶν καί ἡ ἀχανῆς θέληση τῶν «εὐρωπαϊῶν πολιτῶν», ἢ ὁποία ἀνιχνευόταν ὁμως μόνον διαισθητικά.

Ἡ ἄλλη προοπτική: συνταγματοποίηση μέ τούς λαούς καί γιά τούς λαούς τῆς Εὐρώπης

Ἡ προηγούμενη ἐπιλογή συνεπαγόταν ὁμως ἀναγκαστικά καί δύο θεσμικούς ἀποκλεισμούς, πού ὑπαινικτικά σημειώσαμε ἤδη: ἀπέκλειε, πρῶτον, ἀπό τή διαδικασία οἰκοδόμησης τῆς πολιτικῆς Εὐρώπης τούς «λαούς» τῆς Εὐρώπης, καί δεύτερον, ἀπέκλειε προοπτικά αὐτό πού διατείνεται ὅτι θέλει μέσω τοῦ εὐρωσυντάγματος νά προωθήσει, δηλαδή τή μετάβαση ἀπό μιά μορφή διακρατικῆς διακυβέρνησης μέσω διεθνῶν συνθηκῶν σέ μιά μορφή αὐτοδύναμης διακυβέρνησης ἀπό τούς λαούς τῆς Εὐρώπης ἐνοποιημένους. Ἡ πολυπόθητη καί τόσο διατυμπανισμένη μετάβαση ἀπό τὸ καθεστῶς τῶν διεθνῶν συνθηκῶν «contract», πού διέπεται ἀπό τίς ἀρχές καί τή λογική τοῦ διεθνούς δικαίου, σέ ἓνα καθεστῶς αὐτοδύναμου νομικά καί πολιτικά «status», πού διέπεται ἀπό ἓνα θεμελιώδη συνταγματικό κανόνα, πού αὐτό-θεσμιζέται, εἶχε στήν πράξη ὑπονομευτεῖ ἀπό τήν ἴδια τή διαδικασία καί τὸ περιεχόμενο τοῦ εὐρω-συντάγματος.

Τί μεγαλύτερη ἀπόδειξη χρειαζόμαστε γιά τή θεσμική ὑπονόμηση καί αὐτοαναίρεση τῆς ἔννοιας τοῦ Συ-

ντάγματος, ὡς πρωτογενοῦς καί αὐτοθεσμιζόμενου κανόνα, ἀπό τὸ γεγονός ὅτι «κύριοι» τελικά τοῦ εὐρωσυντάγματος δέν ἦταν κάποια συντακτική Συνέλευση προικισμένη μέ πρωτογενῆ ἐξουσία, δέν ἦταν βέβαια ἢ Εὐρωπαϊκὴ Συνέλευση οὔτε οἱ πολῖτες τῆς Ἑνώσεως οὔτε οἱ λαοὶ της, ἀλλά, ὅπως συνέβαινε καί προηγουμένως μέ τίς εὐρωπαϊκές συνθήκες, τὰ Κράτη, τὸ Εὐρωπαϊκὸ Συμβούλιο καί οἱ διακυβερνητικές διασκέψεις; Τί ἄλλες μαρτυρίες ἔχουμε ἀνάγκη γιά νά διαπιστώσουμε ὅτι τὰ κράτη διατήρησαν στοὺς ἀκέραιο βασικές ιδιότητες τῆς ἐξωτερικῆς τους κυριαρχίας καί παραμένουν κύριοι τῶν εὐρωπαϊκῶν συνθηκῶν;

Ἡ ἐμπειρία τοῦ εὐρωσυντάγματος ἔδειξε, ἐπὶ πλέον, πιστεῦω περὶτρανα –καί αὐτὸ ἀποτελεῖ πλέον μίαν ἀλήθεια πού δύσκολα μπορεῖ νά ἀμφισβητηθεῖ– ὅτι ἡ διαδικασία τῆς πολιτικῆς ἐνοποίησης τῶν χωρῶν τῆς Εὐρώπης δέν μπορεῖ νά ξεκινήσει οὔτε νά συντελεστεῖ χωρίς τούς λαούς τῶν χωρῶν τῆς Εὐρώπης, χωρίς τή συμμετοχή ἢ ἔστω τή συναίνεσή τους, τόσο κατὰ τήν οἰκοδόμησή της ὅσο κατὰ τή λειτουργία της. *Οἱ λαοὶ τῶν χωρῶν τῆς Εὐρώπης συμμετέχουν σέ αὐτὴ τήν διαδικασία, ἔτσι ὅπως ὑπάρχουν καί εἶναι ὀργανωμένοι στὰ κράτη τους, ὡς ἐνότητες πολιτικές καί ὡς πολιτικά ὑποκείμενα, κάνοντας χρήση τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, μέ τήν ὁποία εἶναι ἐξοπλισμένοι ἀπὸ τὰ ἐθνικά Σύνταγματα καί ἀπὸ τήν ἀσκηση τῆς ὁποίας ἀντλοῦν τήν πολιτικὴ τους ταυτότητα, τήν ὑπόσταση καί τή νομιμοποίηση τῆς συμμετοχῆς στίς διαδικασίες τῆς εὐρωπαϊκῆς ὁλοκλήρωσης.*

Ἐκεῖνο πού χρειάζεται ἀκόμη νά ὑπογραμμιστεῖ εἶναι ὅτι οἱ λαοὶ τῶν χωρῶν τῆς Εὐρώπης δέν μποροῦν νά ὑποκατασταθοῦν ἀπὸ τήν ἀχανή καί ἀόριστη ἀναφορά στοὺς «πολίτες τῆς Εὐρώπης». Πρῶτον, διότι τέτοια πολιτικὴ φυσιογνωμία δέν ὑπάρχει ἀκόμη, καί ἐν πάσῃ περιπτώσει τὰ «οἰκονομικά ὑποκείμενα» τῆς Εὐρωπαϊκῆς Κοινότητος ἔχουν μὲν ἐξομοιωθεῖ, σταδιακά καί μέσα κυρίως ἀπὸ τή νομολογία προκειμένου νά ἀσκῆσουν τίς οἰκονομικές τους ἐλευθερίες, μέ τούς πολῖτες τῶν ἄλλων χωρῶν, χωρίς ὁμως νά ἔχουν ἀκόμη ἀποκτήσει «εὐρωπαϊκή» ἰθαγένεια, ἀνεξάρτητη ἀπὸ τήν ἐθνική τους οὔτε δικαιοῦνται νά μετέχουν στίς ἐκλογές τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Κοινοβουλίου ὡς εὐρωπαῖοι πολῖτες. Ἡ ἀναφορά ἀπὸ τὸ εὐρωσύνταγμα στοὺς «πολίτες» ἐγινε γιά λόγους πολιτικῆς διαφυγῆς –ἢ γιά τήν ἀκρίβεια ἀποφυγῆς τοῦ ὅρου λαός– καί παραπλάνησης τῶν ἐθνικῶν πολιτῶν. Οἱ πολῖτες δέν νοοῦνται ἐξω ἀπὸ τήν Πολιτεία στήν ὁποία ἀνήκουν καί τήν ὁποία συνθέτουν. Καί ἡ Εὐρωπαϊκὴ Ἑνωσις δέν εἶναι Πολιτεία οὔτε κἀν συμπολιτεία. Μόνον ἡ ὀργάνωση ἐνός πλήθους ἀτόμων σέ «Λαό» ἐπιτρέπει νά αὐτό-καθορίζονται συλλογικά καί νά ἀλληλο-αποκαλοῦνται «πολίτες».

Ὁ ὅρος πολίτης παραπέμπει ἐξάλλου, κατ' ἀρχήν, στήν «ἰδιωτικὴ ἀστική κοινωνία» ἢ «κοινωνία τῶν πολιτῶν», civil society, πού ὑπάρχει ὡς μέγεθος διακριτὸ ἀπὸ τὸ κράτος καί σέ ἀντιδιαστολή μέ αὐτό, τέτοια

ὅμως «κοινωνία πολιτῶν» ὑπάρχει ἀκόμη μόνον στήν ἐθνική ἀστική κοινωνία καί εἶναι τό ζητούμενο καί ἐπιδιωκόμενο γιά τήν εὐρωπαϊκή ἀστική κοινωνία στό πλαίσιο τῆς διαμόρφωσης μιᾶς δημόσιας εὐρωπαϊκῆς σφαίρας. Ἡ «κοινωνία πολιτῶν», εἶναι ἀλήθεια, ἀποτελεῖ μιᾶ ἔννοια πού «παίζει» πολύ στήν κοινοτική γλώσσα καί ἀναφέρεται συχνά τόσο ἀπό τήν θεωρία ὅσο καί τούς κοινοτικούς θεσμούς εἴτε γιά νά ἐξασφαλιστεῖ ἕνα εἶδος ἐκπροσώπησης «τῆς κοινωνίας», διά μέσου τῶν «Μή Κυβερνητικῶν Ὁργανώσεων» καί ἄλλων ἐνώσεων καί συμφερόντων στή διαδικασία λήψης τῶν ἀποφάσεων καί νά καλυφθεῖ ἔτσι, ἐν μέρει τό δημοκρατικό ἔλλειμμα τῆς κοινότητας εἴτε γιά νά γίνει πιό δημοκρατική καί πιό ἀποτελεσματική ἢ διακυβέρνηση (governance) τῆς οἰκονομίας καί νά βροῦν κάποιο νομοποιητικό ἐρεῖσμα οἱ ἰσχύουσες μορφές ρύθμισης (regulation), εἴτε γιά νά συμμετάσχουν σέ προγράμματα καί νά μοιραστοῦν χρηματοδοτήσεις ἰδιωτικοί φορεῖς καί ἄτομα. Ἀνεξάρτητα ἀπό τό πόσο ἀντιπροσωπευτικές τῆς κοινωνίας συνολικά μπορεῖ νά εἶναι οἱ ὁργανώσεις καί τά συμφέροντα τῆς κοινωνίας τῶν πολιτῶν, ἡ ἀναφορά στήν ἔννοια αὐτή δέν εἶναι σέ θέση νά ἐξασφαλίσει οὔτε «δημοκρατική συμμετοχή» καί νά συμβάλλει ἔτσι στόν ἐκδημοκρατισμό τῶν μή δημοκρατικῶν θεσμῶν οὔτε δημοκρατικά ἔλλειμματα νά καλύψει λειτουργώντας στή θέση καί γιά λογαριασμό τοῦ λαοῦ. Σφαῖρα κατ' ἐξοχήν τῆς ἰδιωτικῆς κοινωνίας σέ ἀντιδιαστολή πρὸς τήν πολιτική, ἡ ἀναφορά σέ αὐτήν ἀναπαράγει ἀπλῶς τήν «ἀστική κοινωνία» μέ τίς διαιρέσεις της καί τόν πολιτικά ἀπαθῆ ἢ ἀδιάφορο χαρακτήρα της. Στήν civil society οἱ πολίτες παραμένουν πάντα ἰδιῶτες-ἄστοί, ἔστω καί ἂν ἐμφανίζονται ὡς πολίτες.

Εἶναι γιά τόν λόγο αὐτό ἀξιοπεριέργο ἀλλά καί ἀποκαλυπτικό μαζί τῆς ἀντιφατικῆς ἀντίληψης, πού εἶχαν οἱ συντάκτες τοῦ εὐρωσυντάγματος καθὼς καί ἡ Εὐρωπαϊκή Συνέλευση γιά τήν πολιτική μορφή τῆς Εὐρώπης, τό γεγονός ὅτι στό πρῶτο ἄρθρο ἐπικαλοῦνται γιά νά νομοποιήσουν τήν ΕΕ, τή θέληση τῶν εὐρωπαίων πολιτῶν –μιᾶ ἀνύπαρκτη θέληση– καί τῶν κρατῶν «λησμονώντας» νά ἀναφέρουν τούς λαούς

(: ἄρθρο 1.1.I «Ἐμπνευσμένο ἀπό τήν θέληση τῶν πολιτῶν καί τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν μέ σκοπό νά οἰκοδομήσουν τό κοινό τους μέλλον, τό παρόν σύνταγμα ἰδρύει τήν Εὐρωπαϊκή Ἐνωση, στήν ὁποία τά Κράτη μέλη παραχωροῦν τίς ἀρμοδιότητες γιά νά ἐπιτευχθοῦν οἱ κοινοί σκοποί»).

Σέ ὁποιοδήποτε λόγο καί νά ὀφείλεται ἡ ἀγνόηση αὐτή, εἴτε ἐγινε διότι θεωρήθηκε ὅτι οἱ «λαοί» ὑπάρχουν διά τῶν κρατῶν τους καί ἐκπροσωποῦνται ἀπό τίς κυβερνήσεις τους εἴτε κρίθηκε ὅτι οἱ πολίτες ἐξομωῶνται μέ τούς λαούς καί ἡ ἀναφορά στοὺς πολίτες ἐμπεριέχει καί τούς λαούς, ὅποια ἐκδοχή καί νά δεχτοῦμε καταλήγουμε στόν ἴδιο παρανομαστή: ἡ ἀποφυγή τοῦ ὅρου «λαός» εἶναι δηλωτική τῆς πολιτικῆς ἀποστροφῆς πού αἰσθάνονται ἀπέναντί του οἱ πολιτι-

Ἄνδρέα Ἐμπειρικού, Ἄνδρος 1954

κές καί τεχνοκρατικές ἐλίτ καί δηλωτική τῆς νέο-φιλελεύθερης πολιτικῆς φιλοσοφίας πού ἐπικράτησε στήν Συνέλευση. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἡ ΕΕ θά ἐξακολουθοῦσε καί μέ τό εὐρωσύνταγμα νά εἶναι ὁργανωμένη ὡς Ἐνωση Κρατῶν καί νά κυβερνιέται κατὰ βάση τῆ διακυβερνητικῆς μέθοδο –παρόλη τήν οὐσιαστική ἐνίσχυση πού ἀπέκτησε τό ὑπερεθνικό ὄργανο πού καλεῖται Εὐρωκοινοβούλιο καί τόν ἐξορθολογισμό πού ὑπέστη ἡ κοινοτική μέθοδος πού ἐνσαρκώνεται ἀπό τήν Ἐπιτροπή.

Τά πραγματικά ὑποκείμενα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ γίνεσθαι παραμένουν, πρὸς τό παρόν, οὕτως ἢ ἄλλως, τά κράτη καί οἱ λαοί, αὐτοτελῶς καί τά δύο. Τά κράτη ἐξακολουθοῦν νά ἔχουν τήν πρωτοβουλία τῶν κινήσεων καί νά ἐλέγχουν τήν πορεία τῆς πολιτικῆς συνένωσης τῶν χωρῶν τῆς Εὐρώπης. Ἄν εἶναι, ὅμως, ἀλήθεια ὅτι αὐτό πού ἐπιδιώκεται δέν εἶναι μιᾶ ἀπλή συνένωση κρατῶν ἀλλά ἡ συγκρότηση μιᾶς νέας πολιτικῆς ἐνότητας, πού θά ὑπερβαίνει τά ἐθνικά κράτη καί θά δημιουργεῖ μιᾶ νέα, πρωτόγνωρη «πολιτική κοινωνία» ἢ ἀκριβέστερα μιᾶ «κοινότητα λαῶν», τότε, ἀκόμη καί ἂν πρωταγωνιστές τῆς διαδικασίας παραμένουν, ἀναγκαστικά, τά κράτη, «κύριοι» τῆς διαδικασίας θά πρέπει νά καταστοῦν κάποτε οἱ λαοί τῶν κρατῶν τῆς Εὐρώπης καί διά αὐτῶν ἢ καί αὐτόνομα οἱ εὐρωπαῖοι πολίτες. Οἱ τελευταῖοι γιά νά ὑπάρξουν θά πρέπει νά δημιουργηθεῖ ὁ εὐρωπαϊκός Δῆμος. Εἶναι ὁ Δῆμος πού φτιάχνει τούς πολίτες καί ὄχι τό ἀντίστροφο ἢ καλλίτερα οἱ πολίτες δημιουργοῦνται διά τοῦ δήμου καί ὁ δήμος διά τῶν πολιτῶν. Καί ὁ Δῆμος γιά νά δημιουργηθεῖ χρειάζεται εὐρωπαϊκή δημόσια σφαῖρα.

Ἐπομένως, ἡ οἰκοδόμησις τῆς εὐρωπαϊκῆς συνταγματικῆς δημοκρατίας ἀποτελεῖ βαθύτατα πολιτική καὶ ὄχι νομική ἢ κυρίως νομική—ὅπως τὴν καταλαβαίνουν ὀρισμένοι ἀκραιφνεῖς νομικοί— διαδικασία πολιτικῆς ἐνσωμάτωσης τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης, πού ξεκινᾶ μὲν μὲ τὴν πρωτοβουλία τῶν κρατῶν, ἀλλὰ πού ἀναγνωρίζεται τὸν πρωταγωνιστικὸν, τὸν κυρίαρχο—νομοποιητικὰ τουλάχιστον— ρόλο τῶν λαῶν τῶν κρατῶν τῆς Εὐρώπης καὶ τοὺς ἐγκαθιστᾶ «κύριους» ὄχι μόνον τῆς διαδικασίας διαμόρφωσης καὶ ἐγκαθίδρυσης τῶν νέων εὐρωπαϊκῶν θεσμῶν ἀλλὰ καὶ τῆς διαδικασίας λήψης τῶν ἀποφάσεων πού τοὺς ἀφοροῦν. Τοὺς ἐγκαθιστᾶ συμμετόχους καὶ συγκυβερνήτες τῆς κοινῆς εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς διαβίωσής τους, διαφορετικὰ δὲν ἔχει νόημα νὰ μιᾶμε γιὰ εὐρωπαϊκὴ ὁλοκλήρωση, ἐκτός καὶ ἂν ἡ εὐρωπαϊκὴ ὁλοκλήρωση ταυτίζεται καὶ ἐξαντλεῖται στὴν οἰκονομικὴ ὁλοκλήρωση.

Ἄν τὰ κυρίαρχα κράτη ἐπιθυμοῦν, πράγματι, νὰ συγκροτήσουν μιά νέα δημοκρατικὴ εὐρωπαϊκὴ πολιτικὴ ἐνότητα συνταγματικὰ ὀργανωμένη, ἂν εἶναι διατεθειμένα, στὰ ἀλήθεια, νὰ ἐκχωρήσουν οὐσιαστικῆς κυριαρχικῆς τοὺς ἀρμοδιότητες καὶ νὰ τίς μεταβιβάσουν σὲ μιά νέα πολιτικὴ ἐνότητα, πού θὰ φέρει τὰ χαρακτηριστικὰ μιᾶς αὐτοδύναμης συνταγματικῆς εὐρωπαϊκῆς δημοκρατίας, ἀπογαλακτισμένης ἀπὸ τοὺς γεννήτορες τῆς, τότε, ἐπειδὴ θὰ πρόκειται γιὰ μιά μετα-ἐθνικὴ, μετα-κρατικὴ συνταγματικὴ δημοκρατία, ἡ μόνη ὁδὸς πού διαγράφεται εἶναι αὐτὴ πού βρῖσκεται κάπου ἀνάμεσα σὸ κοσμοπολίτικο κανονιστικὸ ἰδεῶδες τοῦ Κάντ, *συνένωση ταυτόχρονα κρατῶν καὶ λαῶν στὴ βάση τῆς ἰσοτιμίας καὶ μὲ καθολικὴ ἀναγνώριση σὲ ὅλους, πολίτες καὶ λαοὺς τῶν θεμελιωδῶν δικαιωμάτων τους, καὶ σὸ ὁμοσπονδιακὸ ἰδεῶδες τῶν φεντεραλιστῶν, τῆς δημιουργίας μιᾶς νέας μορφῆς ὁμοσπονδιακῆς πολιτικῆς συνένωσης, μιᾶς ὁμοσπονδίωσης λαῶν ἢ ἐθνικῶν δημοκρατιῶν καὶ ὄχι κρατῶν, ἢ ὅποια χρειάζεται ὅμως νὰ σχεδιαστεῖ καὶ νὰ κατασκευαστεῖ χωρὶς νὰ γνωρίζουμε ἀκόμη τὰ βασικά τῆς συστατικὰ οὐτε τὸ τέλος τῆς.*

Ἐν κατακλείδι, καὶ μετὰ τὴν πολύτιμη ἐμπειρία τοῦ θνησιγενοῦς εὐρωσυντάγματος, πού ἀποκτήσαμε, μπορούμε συνοψίζοντας νὰ ποῦμε ὅτι ἡ *Εὐρώπη δὲν χρειάζεται Σύνταγμα*, μὲ τὴν τυπικὴ τουλάχιστον τοῦ ὄρου ἔννοια. Χρειάζεται ὅμως ἓνα πραγματικὸ σύνταγμα, πού δὲν θὰ ἔρθει ἀπὸ τὰ πάνω, μὲ μιά μονομερῆ πράξη—ὅπως ἐγινε μὲ τὰ ἐθνικὰ συντάγματα— γιὰ νὰ καθυποτάξει ἢ γιὰ νὰ ἀκυρώσει τοὺς λαοὺς τῆς Εὐρώπης καὶ τὴν πολιτικὴ καὶ συνταγματικὴ τους ταυτότητα, ἀλλὰ ἀπὸ τὰ κάτω, ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς λαοὺς καὶ τίς διεκδικήσεις τῶν κοινωνικῶν κινημάτων. Θὰ δημιουργηθεῖ σταδιακὰ, βῆμα-βῆμα, μέσα ἀπὸ πρακτικῆς καὶ ἀποφάσεις ὀργάνων καὶ θεσμῶν, συγκρούσεις συμφερόντων καὶ ἰδεῶν, μέσα ἀπὸ ἀγῶνες καὶ συμβιβασμούς καὶ θὰ ἐπιβληθεῖ ὡς πολιτικὸ σύνταγμα *πάνω ἀπὸ τὸ ὑπάρχον οἰκονομικὸ σύνταγμα*, τὸ ὅποιο καὶ θὰ ὀρίζει ὡς ἀξιολογικὰ καὶ τυπικὰ ἀνώτερό του.

Ἡ Εὐρώπη δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ μιά νέα Χάρτα τῶν δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν. Ἀπὸ τέτοιες χάρτες εἶναι γεμάτος ὁ κόσμος. Ἡ εὐρωπαϊκὴ χάρτα ὄχι μόνον δὲν προσθέτει τίποτε τὸ καλλίτερο ἢ τὸ νέο, ἀλλὰ συρρικνώνει, περιορίζει ἢ ἀντιτίθεται ἀκόμη καὶ σὲ αὐτὸ πού ἔχει κατακτηθεῖ καὶ ἰσχύει σὲ ἐθνικὸ ἢ διεθνὲς ἐπίπεδο. Τὰ θεμελιώδη ἀτομικὰ καὶ κοινωνικὰ δικαιώματα ἰσχύουν καὶ ἐπιβάλλονται σὲ ἀρχοντες καὶ ἀρχομένους, εἴτε ὡς γενικῆς ἀρχῆς πού πηγάζουν ἀπὸ τίς συνταγματικῆς παραδόσεις τῶν κρατῶν μελῶν εἴτε ὡς κανόνες διεθνεῖς ἄμεσα δεσμευτικοί γιὰ κράτη καὶ γιὰ πολίτες. Γιατί νὰ μὴν δεσμεύονται ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς κανόνες καὶ τὰ ὄργανα τῶν εὐρωπαϊκῶν κοινοτήτων καὶ γιὰ νὰ μὴν ἀναγνωριστοῦν οἱ κοινοί, ἐθνικοὶ δικαστές, ἐγγυητές καὶ προστάτες τῶν δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν τῶν εὐρωπαϊκῶν πολιτῶν καὶ ἐναντι τῶν «ἀντίθετων πρὸς τίς θεμελιώδεις ἀρχές καὶ τὰ θεμελιώδη δικαιώματα» πράξεων τῶν ὀργάνων τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνώσεως; Δὲν εἶναι ἀντιφατικὸ νὰ ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τὴ μία μεριὰ ὁ ἐθνικὸς δικαστὴς ἐφαρμοστῆς τοῦ ἐνωσιακοῦ δικαίου καὶ νὰ μὴν ἔχει ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴν ἐξουσία νὰ θίξει καὶ νὰ μὴν ἐφαρμόσει πράξεις τῶν ἐνωσιακῶν ὀργάνων, πού κρίνει ὁ ἴδιος ὅτι προσβάλλουν τὰ θεμελιώδη δικαιώματα πού κατοχυρώνονται στὰ ἐθνικὰ συντάγματα ἢ σὲ διεθνεῖς συνθήκες; Ἡ ἐθνικὴ συνταγματικὴ κληρονομία τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν δὲν ἀποτελεῖ ταυτόχρονα καὶ «συνταγματικὸ κεκτημένο» τῆς Εὐρώπης; Τί θὰ πεῖ τὸ εὐρωπαϊκὸ δίκαιο ὑπερέχει τοῦ ἐθνικοῦ συνταγματικοῦ δικαίου, γιὰ αὐτὸ ἐπιβάλλει ἢ φύση, ἢ αὐτονομία καὶ ἢ ἄμεση καὶ ταυτόχρονη ἐφαρμογὴ του καὶ ἄρα τὰ συνταγματικὰ δικαιώματα τῶν πολιτῶν δὲν μποροῦν νὰ ἀντιταχθοῦν στίς πράξεις τῶν κοινοτικῶν ὀργάνων;

Ἡ Εὐρώπη ἔχει ἤδη ἓνα κοινὸ πραγματικὸ σύνταγμα, ἃς τὸ ἀναγνωρίσει, ἃς τὸ ἀξιοποιήσει, ἃς τὸ ὁλοκληρώσει. Ἄς ξεκινήσει ἀπὸ αὐτὸ καὶ σιγά-σιγά ἃς πλάσει μέσα ἀπὸ ἀμοιβαῖες συμπήξεις ἓνα καινούργιο μόρφωμα, τὴ μορφή ἄλλωστε τοῦ ὁποίου δὲν μπορούμε νὰ σχεδιάσουμε ἀπὸ τώρα.

Τὸ Εὐρωσύνταγμα, ὡς σύστημα θεμελιωδῶν ἀρχῶν καὶ δικαιωμάτων, πού διέπει τὴν κοινὴ πολιτικὴ συμβίωση πολλαπλῶν, συνταγματικὰ ὀργανωμένων, πολιτικῶν κοινωνιῶν ἢ λαῶν, οὐτε εἶναι οὐτε δὲν εἶναι, γίνεται, διαμορφώνεται ἀενάως καὶ σταδιακὰ μέσα ἀπὸ κοινές, δικαιο-παραγωγικῆς δικαιο-ερμηνευτικῆς ἢ ἐφαρμοστικῆς πρακτικῆς.

Καὶ βέβαια, ὅλα αὐτὰ, μετὰ ἀπὸ ἀγῶνες, συγκρούσεις, ἀντιπαραθέσεις, λαϊκῆς κινητοποιήσεις, διεκδικήσεις, πωγωνίσματα, συμβιβασμούς καὶ συναινέσεις. Ἡ ἱστορία ἔχει τοὺς δικούς της ρυθμούς καὶ τοὺς δικούς της νόμους, δὲν μπορούμε νὰ τοὺς διάζουμε. Μποροῦμε ὅμως νὰ τοὺς μάθουμε καὶ νὰ τοὺς προβλέψουμε. Καὶ ἂν αὐτὸ ἰσχύει γιὰ τὴν ἱστορία τῶν ἐθνῶν, πολὺ περισσότερο ἰσχύει γιὰ τὴν ἱστορία τῆς εὐρωπαϊκῶν λαῶν, πού ἐπιθυμοῦν νὰ ὑπερβοῦν τὴν ἐθνικὴ τους ἱστορία.

ΑΞΙΑ, ΙΣΟΤΗΤΑ, ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ, ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ: Ο ΜΑΡΞ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

του Μιχάλη Σκομβούλη

I.

Tό ότι βρίσκουμε μιά ανάλυση του ζητήματος της ανταλλαγής στα γραπτά του Άριστοτέλη δεν είναι από μόνο του γεγονός εξαιρετικό, άλλωστε αμφισβητείται κατά πόσον πρόκειται για μιά «οικονομική» ανάλυση, όπως και τό κατά πόσον θά μπορούσε νά υπάρξει κάτι τέτοιο στις κοινωνίες της αρχαιότητας. Αυτή ή ανάλυση όμως καθίσταται ιδιαίτερης σημασίας, και κατανοούμε τή βαθύτητά της, από τή στιγμή πού τή θεωρούμε αναδρομικά, διαπιστώνοντας ότι ή μετέπειτα σκέψη ανατρέχει σ' αυτήν προκειμένου νά διευρύνει τήν αυτοκατανόησή της και κυρίως τήν κριτική της δυνατότητα απέναντι στο παρόν της, μέ άλλα λόγια απέναντι στην καπιταλιστική οικονομία και τή θεωρητικοποίησή της, τήν κλασική πολιτική οικονομία. Αναφερόμαστε στην αναδρομή πού πραγματοποιεί ο Μάρξ στο πρώτο μέρος του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, όταν ο Άριστοτέλης γίνεται καθοδηγητικό νήμα δυο φορές, μιά κατά τή θεμελίωση του διφυούς χαρακτήρα της εργασίας και της εύρεσης του μέτρου εξίσωσης όλων των εμπορευμάτων ως ανταλλακτικές αξίες και μιά στην ανάλυση των μορφικών μεταβολών της ανταλλαγής από τόν απλό αντιπραγματισμό μέχρι τήν καθαρή κυκλοφορία χρήματος μέ σκοπό τό κέρδος (τόκος).

Η δυσκολία της πραγμάτευσης του ζητήματος είναι αίγουρα μεγάλη αφού και μόνον ή συστηματική έκθεση της προβληματικής απαιτεί σταθερή προσήλωση τόσο στην εσωτερική λογική της κάθε ανάλυσης, όσο και στις μεταβάσεις πού γίνονται από τόν Άριστοτέλη στον Μάρξ, γιατί αυτές ακριβώς είναι πού αίρουν τήν ασυμμετρία πού δημιουργεί ο ιστορικός προσδιορισμός της εσωτερικής λογικής της κάθε ανάλυσης. Θά αρχίσουμε κάνοντας κάποιες διαπιστώσεις για τό κοινωνικό περιβάλλον του τρόπου παραγωγής εντός του οποίου γράφει ο Άριστοτέλης και πώς διαφοροποιείται από τό αντίστοιχο του Μάρξ (II), εν συνεχεία θά παρουσιάσουμε τήν ίδια τή διατύπωση του προβλήματος της ανταλλαγής από τόν Άριστοτέλη, όπως αυτή εκτίθεται στα *Ηθικά* και *Πολιτικά* (III), θά περάσουμε στη μαρξική οικειοποίηση και κριτική πού γίνεται στο *Κεφάλαιο* (IV) και τέλος θά προσπαθήσουμε νά δούμε τό συνολικό σχήμα υπό τό πρίσμα κάποιων σύγ-

χρονων κριτικών, βιάζοντας μερικά γενικά συμπεράσματα (V).

II.

Οι ιστορικοί έρχόμενοι αντιμετώπι με τό ζήτημα της έρμηνείας των αρχαίων οικονομικών χωρίστηκαν, κάπως απλοϊκά και σχηματικά μιλώντας, σε δυο κύριες ομάδες:¹ σε αυτούς πού θεωρούσαν ότι τά σύγχρονα οικονομικά έργαλεία μπορούν νά εφαρμοστούν για τήν κατανόηση της φύσης των αρχαίων κοινωνιών («μοντεριστές») και σε αυτούς πού ύποστήριζαν τή συνολική διαφοροποίηση των αρχαίων από τις σύγχρονες εμπορευματοκρατικές οικονομίες της αγοράς («αρχαϊστές»). Ήδη ο Κάρολ Πολάνυι στο έργο του για τό *Μεγάλο Μετασχηματισμό* είχε τονίσει πόσο διαφορετικά έντοπίζεται τό φαινόμενο της αγοράς στις προνεωτερικές κοινωνίες, πρόκειται για θεσμό πού ενσωματώνεται στο ευρύτερο πλαίσιο της κοινωνικότητας και όχι για κάτι πού τίθεται κατά κάποιο τρόπο ως γεωμετρικό κέντρο του κοινωνικού σχηματισμού, δομώντας και έντάσσοντας εντός του κάθε κοινωνική σχέση, όπως συμβαίνει στον καπιταλισμό.² Επιπλέον ο σημαντικός ιστορικός Μόουζες Φίνλεϊ, ή μάλλον κυρίως αυτός, έχει τονίσει τήν αδυναμία σύλληψης της αρχαίας κοινωνικής οργάνωσης μέσω προβολών σ' αυτή του σύγχρονου κατηγοριακού πλαισίου. Κατ' αυτόν ή αρχαία πόλις είναι μόρφωμα, ριζικά διαφορετικό από τή σύγχρονη έννοια του άστεακού χώρου, πού θά πρέπει νά μελετηθεί μέ βάσει τούς δικούς του όρους.³

¹Όμως οι διαφορές γίνονται ακόμη πιο εμφανείς

1. Βλ. και S. Meikle, *Η οικονομική σκέψη του Άριστοτέλη*, Έλληνικά Γράμματα, 2000, κεφ. 8.

2. «Σέ πείσμα των θεωρητικών του 19ου αί., τό κέρδος πού προέρχεται από συναλλαγές δεν είχε παίξει ποτέ πρίν σημαντικό ρόλο στην ανθρώπινη οικονομία. Αν και ή αγορά ως θεσμός απαντάται ήδη από τήν Ύστερη Λίθινη Περίοδο, ο ρόλος της στην οικονομική ζωή είναι δευτερεύων», Κ. Πολάνυι, *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός*, Νησίδες, 2001, σελ. 46. Βλ. και πιο κάτω τήν αναφορά στον Άριστοτέλη για τή θεώρηση εκ μέρους του της ανταλλαγής μέ σκοπό τό κέρδος ως άφύσικη, Κ. Πολάνυι, ό.π., σελ. 55-56.

όταν εισερχόμαστε στον καθαυτό τομέα της παραγωγής. Δέν πρόκειται μόνο για ένα διαχωρισμό, αυτόνομη-το και βαθύ για τό αρχαίο νοητικό πλαίσιο, ανάμεσα στη θεωρητική επιστήμη και στην τεχνική εφαρμογή της⁴ —ο επιστήμονας στην αρχαιότητα αντιλαμβάνεται την εφαρμογή ως μιά φθορά της θεωρητικής του εργασίας, τή βλέπει υποτιμητικά, ντροπιαστικά σχεδόν—, αλλά για κάτι πολύ ευρύτερο, πού όσο και αν φαίνεται αυτόνομη, ή διερεύνηση τών συνεπειών του δέν εξαντλεί την έρμηνευτική του δύναμη ως προς τήν κατανόηση της διαφορᾶς μέ τίς σύγχρονες κεφαλαιοκρατικές κοινωνίες: τόν *δουλοκτητικό* χαρακτήρα τών αρχαίων οικονομιών. Ό στοχαστής πού σκέπτεται έντός αυτών τών κοινωνιών, κυριότερη περίπτωση ή Άριστοτέλης, δέν βασίζει τή σκέψη του σέ άτομα προσανατολισμένα στην έμπορική δραστηριότητα και τήν απόκτηση κέρδους, αλλά σέ ελεύθερους άντρες πολίτες, οί όποιοι εξαιτίας της δεδομένης εργασίας τών δούλων αποτρέπονται από κάθε ένδιαφέρον τεχνολογικής βελτίωσης της παραγωγής και κεφαλαιακής επέκτασης έν γένει, και γι' αυτό συνεχονται μεταξύ τους μέ σχέσεις *φιλίας* και όχι ανταγωνιστικής ένότητας τύπου άόρατου χεριού — ή μόνη τους οικονομικοδιοικητική μέριμνα είναι ή διαχείριση του οίκου (*οικονομία*). Ό Άριστοτέλης, έπομένως, δέν ένδιαφέρεται τόσο για τή διατύπωση μιάς οικονομικής θεωρίας τών έμπορικών συναλλαγών, κύριο μέλημά του είναι ή επίπτωση πού μπορούν νά έχουν αυτές οί συναλλαγές στό ήθος της πόλεως.⁵

Άπ' αυτή τή σκοπιά φαίνεται πράγματι νά έχουν δικιο οί αρχαιότες— οί αρχαίες κοινωνίες είναι κοινωνίες άξιων χρήσης, οί άνθρωποι αντιλαμβάνονται τά πράγματα μόνο ως πηγές ικανοποίησης άναγκών και δευτερευόντως ή και καθόλου, ως πηγές κέρδους. Έντός της αρχαίας πόλεως θά αναπτυχθεί βέβαια σέ βαθμό πρωτοφανή ή έμπορική δραστηριότητα, όμως έντέλει «ή αρχαιοελληνική κοινωνία παραμένει άγροτική και τό ιδεώδες της, τόσο στό χώρο της θεωρίας, όσο και στον τομέα της παραγωγής είναι ή αυτόρκεια, πού αντίκειται στον καταμερισμό της εργασίας μέ τή σύγχρονη έννοια»⁶— ό ίδιος ό Μάρξ θά γράψει στό *Κεφάλαιο* ότι στην αρχαιότητα οί έμπορικοί λαοί υπάρχουν μέν αλλά σάν τούς θεούς του Έπίκουρου, στά μεσοδιαστήματα τών κόσμων.⁷ Παρότι, όμως, ή προσπάθεια τών μοντερνιστών δείχνει, μπροστά στίς προαναφερθείσες διαφορές, νά είναι αναχρονιστική και νά διάζει τό αντικείμενό της, θά έπρεπε κατά τή γνώμη μας νά αρχίσουμε σήμερα νά άμφισβητούμε τούς όρους της διαμάχης και τήν άδυναμία συγκρισιμότητας. Ό Μάρξ συνειδητοποιεί άπόλυτα τό ιστορικό άλλα πού διενεργείται στίς μέρες του μέ τήν επέκταση της έμπορευματικής κοινωνίας, όμως αυτό δέν τόν έμποδίζει νά αναζητήσει θεμελιωτικά στοιχεία, για τήν κριτική του στον Άριστοτέλη, άφού αντιλαμβάνεται ότι υπάρχει ένα χαρακτηριστικό πού συγκροτεί και προσδιορίζει

κάθε κοινωνία μέχρι τώρα, αυτό της *ύλικής άναπαραγωγής*. Κάθε στοχαστής αναγκάζεται νά συναντήσει τή μορφή πού παίρνει ή ύλική άναπαραγωγή στην κοινωνία του: οί πολλές θεωρητικές νομιμοποιήσεις της δουλείας στην αρχαιότητα, γνωστότερη ίσως του Άριστοτέλη, καθιστούν σαφές ότι οί αρχαίοι στοχαστές, παρά τόν άπαξωτικό τόνο άπέναντί της, κατανοούν τήν αναγκαιότητα της θάναυσης ύλικής δραστηριότητας για τήν παραγωγή και αυτού άκόμα του καλλιτεχνικού έργου.

Ένας όχι ιστορικός αλλά φιλόσοφος, ό Νίτσε, θά εκφράσει μέ μεγάλη οξυδέρκεια, στό σημαντικό νεανικό κείμενό του *Τό Κράτος τών Έλλήνων*, τά αισθήματα της αρχαιότητας για τήν εργασία: «Για τόν Έλληνα, ή άνάξια έννοια της εργασίας καλύπτει τόσο τήν καλλιτεχνική δημιουργία όσο και τή θάναυση χειρωνακτική δουλειά. Όταν όμως δρᾶ πάνω του ή έπιτακτική δύναμη της καλλιτεχνικής ένόρμησης, τότε οφείλει νά υποταχθεί σ' αυτή τήν αναγκαιότητα της εργασίας», λίγο πιό κάτω θά γράψει: «Έχουμε τώρα τή γενική έννοια κάτω από τήν όποία πρέπει νά τακτοποιήσουμε τά αισθήματα πού είχαν οί Έλληνες άπέναντι στην εργασία και τή δουλειά: θεωρούσαν και τίς δυό αναγκαίο όνειδος, για τό όποιο ένιωθαν ντροπή, όνειδος και αναγκαιότητα μαζί. Μέσα σ' αυτό τό αίσημα ντροπής κρύβεται ή ασύνειδη γνώση ότι ό άλλθινός σκοπός άπαιτεί αυτές τίς προϋποθέσεις».⁸

III.

Η άποκοπή ενός κομματιού από τό άριστοτελικό *corpus* και ή άπομονωμένη μελέτη του συνιστά κεντρικό σφάλμα στη δυνατότητα έρμηνεύσης και κατανόησης του: τό άριστοτελικό έργο συνιστά ένα όλο μέ κορυφή, και ταυτόχρονα προσδιορισμό όλων τών έπιμέρους, τή μεταφυσική. Κάθε έρμηνεύση πού άποκόπτεται από τήν όλότητα όδηγείται στην άδυναμία κατανόησης

3. M. Finley, *Οικονομία και Κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα*, τ. 1, Καρδαμίτσα, 1988, κεφ. 1.

4. M. Finley, *Οικονομία και Κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα*, τ. 2, Καρδαμίτσα, 1991, σελ. 142-144.

5. «Ό Άριστοτέλης όπως έχει ειπωθεί “άνακάλυψε” τήν οικονομία: αλλά ή οικονομία δέν τόν ένδιαφέρει ως τέτοια και δι' έαυτή. Στίς δυό κυριότερες περιπτώσεις στίς όποιες μιλάει γι' αυτήν (...) τήν έξετάζει μέσα στην προοπτική μιάς “επιστήμης ή δυνάμεως” (έπιστήμης ή δύνασθε-ποιεί) πού τήν ξεπερνᾶ και τήν κυβερνᾶ από ψηλά της πολιτικής». Καστοριάδης, *Τά σταυροδρόμια του λαβυρίνθου*, Ύψιλον 1991, σελ. 328.

6. Π. Κονδύλης, *Ό Μάρξ και ή αρχαία Ελλάδα*, Στιγμή, 2001, σελ. 36.

7. K. Μάρξ, *Τό Κεφάλαιο*, τ. Α', Μόρφωση, 1963, σελ. 90.

8. Φ. Νίτσε, «Τό κράτος τών Έλλήνων» σέ *Κείμενα για τήν Ελλάδα*, Νησίδες, 2002, σελ. 63.

σης τῶν θεωρητικῶν της προϋποθέσεων. Ὁ Ἀριστοτέλης παρουσιάζεται ἔτσι, λανθασμένα, ἕνας πρακτικὸς ἄνθρωπος πού ἀπλά διαμορφώνει λύσεις μέ βάση τὰ ἐμπειρικὰ ζητήματα πού συναντᾷ. Ἀκριβῶς ἕνα τέτοιο λάθος θά πρέπει νά ἀποφύγουμε στήν περίπτωση τῶν σχετικά λίγων σελίδων πού ἀφιερώνονται στήν ἀνταλλαγή (στί *μεταβλητική*) καί τίς συνέπειές της στό πέμπτο κεφάλαιο τῶν *Ἠθικῶν* καί στό πρῶτο τῶν *Πολιτικῶν*. Οἱ σελίδες αὐτές ἀποτελοῦν μέρος, μιά ἐφαρμογή ἴσως, τῆς ἀριστοτελικῆς μεταφυσικῆς περί διαλεκτικῆς τῆς ὕλης καί τῆς μορφῆς, περί κατηγοριῶν, τῆς προτεραιότητάς τῆς οὐσίας καί περί σκοπῶν καί μέσων. Ἐπιπλέον τό ζήτημα τίθεται σαφῶς ἐντός ἐνός ἠθικοπρακτικοῦ, παρά ἐπιστημονικοῦ πλαισίου, εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι τό περί οὗ ὁ λόγος ἀπόσπασμα στά *Ἠθικά* ἀφορᾷ τή δικαιοσύνη ἐν γένει.

Κατά τόν Ἀριστοτέλη, ἡ δικαιοσύνη διακρίνεται σέ δύο εἶδη: τήν *ἀναλογική* καί τήν *ἀριθμητική*. Ἡ πρώτη εἶναι ἡ κατάληξη τῆς ἀνταλλαγῆς, αὐτό πού παίρνει ὁ καθένας ἀνάλογα μέ αὐτό πού προσφέρει, μοτίβο δίκαιης ἀνταλλαγῆς πού διενεργεῖται ὑπό ὄρους «δώρου» καί ἀποτυπώνεται στήν ἔννοια τοῦ *ἀντιπεπονθότους*. Γιά νά πραγματοποιηθεῖ προϋποθέτει τήν ὑπαρξη τεσσάρων ὄρων, τῶν δύο ὑποκειμένων τῆς ἀνταλλαγῆς καί τῶν δύο ἀντικειμένων πού θά ἀνταλλάξουν. Τό κύριο πρόβλημα ἐδῶ εἶναι ποιὰ θά εἶναι ἡ ἀξία πού θά θεσμίσει ἡ κοινωνία καί βάση τῆς ὁποίας θά κριθοῦν οἱ ἀνταλλαγές ὡς δίκαιες (οἱ δημοκρατικοί προκρίνουν τήν ἐλευθερία, οἱ ὀλιγαρχικοί τόν πλοῦτο, οἱ ἀριστοκρατικοί τήν καταγωγή) (*Ἠθικά* 1131α 10-30). Τό δεύτερο εἶδος δικαιοσύνης εἶναι αὐτή πού ἐξαλείφει –γι' αὐτό ὀνομάζεται καί *διορθωτική*– τίς ἀδικίες πού δημιουργεῖ τό δίκαιο τῆς ἀναλογίας, τῆς ἀγορᾶς θά λέγαμε σήμερα, καί ἀποκαθιστᾷ τήν ἰσότητα, γι' αὐτό καί ὑπεύθυνός του εἶναι ὁ δικαστής, τό κράτος θά λέγαμε σήμερα (1132α-1132β) – πρόκειται γιά τήν ἀναγκαιότητα παρέμβασης τοῦ κράτους στίς ἀνισότητες πού δημιουργεῖ ἡ ἀγορά, ὅπως ἀναγνώριζε, σέ ἀντίθεση μέ τούς σημερινούς μαθητές του, ὁ Ἄνταμ Σμίθ.

Τό κεντρικό ὅμως ζήτημα πού τίθεται γιά τήν πραγμάτωση τοῦ πρώτου εἶδους τῆς δικαιοσύνης, γιά τή λειτουργία δηλαδή τῆς ἀγορᾶς, εἶναι τό κριτήριο πού θά καταστήσει δυνατή τήν ἀναγωγή τῆς ποιοτικῆς ἐτερογένειας τῶν πραγμάτων σέ ποσοτική ὁμοιογένεια καί θά ἐπιτρέψει τήν ἀνταλλαγή τους. Εἶναι, ἐπομένως, ἕνα εὐρύτατο πρόβλημα συμμετρίας μέ σημαντικές γνωσιοθεωρητικές συνέπειες: τῆς ἀναγωγῆς τῶν διαφορετικῶν ποιότητων σέ ὁμοιογενεῖς ποσότητες, μιλώντας τή γλῶσσα τῆς κλασικῆς πολιτικῆς οικονομίας καί τοῦ Μάρξ, τῆς ἀναγωγῆς τῶν ἀξιών χρήσης σέ ἀνταλλακτικές ἀξίες.⁹ Ὁ Ἀριστοτέλης ἐρχεται ἀντιμέτωπος μ' ἕνα κοινωνικό φαινόμενο πού δοκιμάζει τὰ ὄρια τῆς μεταφυσικῆς του· σ' αὐτόν οἱ ἔννοιες ποσότητα καί ποιότητα εἶναι *κατηγορίες*, στοιχεῖα ὑπολειμματικά καί παραμόνιμα, συγκροτητικά τοῦ κόσμου τῆς ἐμπειρίας, πού δέν μποροῦν νά ἀναχθοῦν τό ἕνα στό

ἄλλο (*Κατηγορίαι* 1b, 25). Πρέπει λοιπόν νά βρεῖ κάποιον τρίτο ὄρο βάσει τοῦ ὁποίου νά δικαιολογήσει τό ἤδη σημαντικά ἐκτεταμένο τήν ἐποχή του φαινόμενο τῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν: «...διά νά διατηρηθεῖ ἡ σχέση μεταξύ ἐνός οἰκοδόμου καί ἐνός σκυτοτόμου, χρειάζεται ἀριθμὸς ὑποδημάτων ἴσος πρὸς μίαν οἰκίαν ἢ πρὸς μίαν ποσότητα τροφίμων. Ἄνευ τοῦ ὑπολογισμοῦ τούτου δέν δύναται νά ὑπάρξει συναλλαγή ἢ κοινωνία. Πλὴν ὅμως ὁ ὑπολογισμὸς δέν θά ἦτο δυνατόν νά πραγματοποιηθεῖ, ἂν δέν ὑφίστατο μέσον τί, δυνάμενον νά καθορίσῃ τήν ἰσότητα μεταξύ ἀνόμιων πραγμάτων» (*Ἠθικά* 1133α 28-30, μτφ. Δαλέζιος).

Ἡ ἀναζήτηση τοῦ τρίτου ὄρου ἀπὸ τόν Ἀριστοτέλη θά γίνει σέ δύο φάσεις:¹⁰ στήν πρώτη θά θεωρήσει τό χρῆμα ὅτι εἶναι τό μέτρο πού καταμετράει τὰ πάντα, τὰ καθιστᾷ συγκρίσιμα καί ἐπιτρέπει τίς συναλλαγές (1133α 24-26). Ἡ προσπάθεια αὐτή ἀποτυγχάνει μιᾶς καί τό χρῆμα δέν εἶναι σέ καμία περίπτωση συγκροτητικό τῆς ἴδιας τῆς δυνατότητας τῆς συναλλαγῆς, ἀλλὰ ἀπλῶς μιά κοινωνική θέσμιση (γι' αὐτό ὅπως λέει ὁ Ἀριστοτέλης τό νόμισμα ὀνομάζεται ἔτσι, ἐπειδὴ εἶναι *νόμω* καί *ὄχι φύσει*) πού ἐρχεται νά ἀναγνωρίσει καί νά διευκολύνει τίς ἤδη διεξαγόμενες συναλλαγές, εἶναι ἀποτέλεσμα καί ὄχι αἰτία. Ἡ δεύτερη προσπάθεια εἶναι καί ἡ σημαντικότερη, ὁ Ἀριστοτέλης θά ἀναζητήσει τό σημεῖο ἀναγωγῆς σέ κάτι πού θά τό ὀνομάσει *χρεία* «Τοῦτο δέ ἐστὶ τῆ μέν ἀλήθεια ἡ χρεία ἢ πάντα συνέχει» (1133α 31-32). Ἀπὸ κεῖ καί πέρα ἀνοίγεται ἕνα μεγάλο φάσμα ἐρμηνειῶν γιά τήν ἔννοια τῆς χρείας: Συνήθως ὑπάρχει ἡ τάση νά μεταφράζεται ὡς ἡ ἀνάγκη τῶν ἀνθρώπων, σέ κοινωνίες πού ἔχουν ξεπεράσει τή φάση τῆς αὐτοκατανάλωσης καί ἔχουν ἀναπτύξει ἐμπορικές δραστηριότητες, νά πραγματοποιήσουν ἀνταλλαγές προκειμένου νά ἐξασφαλίσουν τὰ ἀπαραίτητα ἀγαθὰ γιά τόν οἶκο. Ὑπάρχει μιά νεοκλασική ἐρμηνεία πού μεταφράζει τή χρεία ὡς *ζήτηση* καί οἰκειοποιεῖται τόν Ἀριστοτέλη ὡς πρόδρομο τῆς σύγχρονης ὀριακῆς θεωρίας.¹¹ Μιά ἄλλη τάση πού ἐκφράζεται κυρίως ἀπὸ τόν Σουμπέτερ τείνει νά ἀπορρίπτει τή θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλη ἐπειδὴ θέτει τήν ἀξία ὡς

9. «Τὰ πράγματα εἶναι ἀσύμμετρα ὡς οὐσίες ἢ ὡς ἀξίες χρήσης. Εἶναι σύμμετρα ὡς ἀνταλλακτικές ἀξίες, ὅποτε τό πρόβλημα εἶναι νά βρεθεῖ τί εἶδους ποσότητα εἶναι ἡ ἀνταλλακτικὴ ἀξία», S. Meikle, *Ἡ Οἰκονομικὴ Σκέψη τοῦ Ἀριστοτέλη*, ὅ.π., σελ. 32.

10. Βλ. καί S. Meikle, ὅ.π., σελ. 39-45.

11. Ὑπενθυμίζουμε ὅτι ἡ θεωρία αὐτὴ συνιστᾷ τή βάση τῶν σύγχρονων οἰκονομικῶν, ἰδρυτὲς τῆς θεωροῦνται ὁ Τζέδονς καί ὁ Μένγκερ καί φιλοσοφικό θεμέλιό της ὁ ὠφελμισμὸς τοῦ Μπένθαμ (κατὰ τὴ γνώμη μας πρὸς μιά τέτοια ἐρμηνεία πλησιάζει καί ὁ Ross, *Ἀριστοτέλης*, ΜΙΕΤ, 1993, σελ. 301-303). Γιά τίς νεοκλασικὲς ἐρμηνείες βλ. καί Ν. Θεοχαράκης «Τὰ *Ἠθικά Νικομάχεια* στήν Πολιτικὴ Οἰκονομία: Τό πρόβλημα τῆς ἀξίας» σέ *Ἀξιολογικά*, τεύχ. 15, Μάιος 2006, σελ. 68-69.

κάτι έγγενές στο έμπορεύμα και τόν κατηγορεί, όπως και τόν Μάρξ, για «Μεταφυσική», με την αρνητική σημασία που έδινε στον όρο ο λογικός θετικισμός.¹² Κατά αυτή την άποψη η αξία δέν υφίσταται καθ'εαυτή και η τιμή των εμπορευμάτων διαμορφώνεται αποκλειστικά στη συσχέτισή τους στην αγορά.¹³ Θέση μας, που θα προσπαθήσουμε να αναπτύξουμε στη συνέχεια, είναι ότι με την έννοια ανάγκη που υπονοεί η χρεία, έννοοϋμε κάτι πολύ ευρύτερο, την ανάγκη της υλικής αναπαραγωγής των ανθρώπων και της συγκρότησης γι' αυτό τόν σκοπό κοινωνιών που οφείλουν να είναι συνεκτικές –κάτι σαφέστατα διακριτό από τόν οικονομισμό της οικονομικής θεωρίας.

Σέ κάθε περίπτωση, επανερχόμενοι στο άριστοτελικό κείμενο, οϋτε με την έννοια της χρείας θα θεωρήσει ο Άριστοτέλης ότι μπόρεσε να εξηγήσει επιστημονικά τή δυνατότητα ποσοτικοποίησης των ποιοτήτων. Οι ανταλλαγές μοροϋν τελικά να διενεργοϋνται όχι επειδή πράγματι βρέθηκε ο τρίτος όρος, αλλά για πρακτικούς λόγους, «ποτέ δέν αποδίδει στη χρεία ρόλο μέτρου, αλλά μόνο τό ρόλο του στοιχείου εκείνου που “συνέχει τά πράγματα” στη μικρή κοινωνία της ανταλλαγής του Α και Β, όσο και στη μεγάλη κοινωνία της πόλεως».¹⁴ Ο Άριστοτέλης ήρθε αντιμέτωπος με ένα πρόβλημα που άμφισβήτησε τά κατηγοριακά θεμέλια της μεταφυσικής του και φάνηκε να τό ξεπέρασε μετατρέποντάς το σ' ένα ήθικοπρακτικό αίτημα: τή συνοχή της πόλεως.

Στρεφόμενοι τώρα στην πραγμάτευση των μορφικών μεταβολών της ανταλλαγής που διεξάγεται στο πρώτο κεφάλαιο των Πολιτικών θα πρέπει καταρχάς να ξεκαθαρίσουμε τό ζήτημα της σύνδεσης των δυό αναλύσεων, άφου και αυτό είναι άμφισβητούμενο και συχνά θεωρείται ότι δέν υπάρχει καμία σύνδεση μεταξύ τους. Κατά την άποψη μας, άνεξαρτήτως άν ο Άριστοτέλης έγραψε πρώτα τά Ηθικά ή τά Πολιτικά, υπάρχει μία τέτοια σύνδεση,¹⁵ θα μοροϋσαμε μάλιστα να ποϋμε ότι αυτή στα Ηθικά άποτελεί κατά κάποιον τρόπο τό θεωρητικό πλαίσιο αυτής των Πολιτικών. Για να αναζητηθοϋν οι εξέλικτικές μορφές της διαδικασίας της ανταλλαγής, ειδικά μετά την εισαγωγή και του χρήματος, θα πρέπει να διαθέτουμε ήδη μία γενική θεωρία της ανταλλαγής, όπως θα δοϋμε έχει άπόλυτη σχέση τό στοιχείο συνοχής που τονίζει ο Άριστοτέλης στα Ηθικά με τόν τρόπο που θα αντιμετώπισει τις μορφές που προωθοϋν και πολλαπλασιάζουν την ισχύ της ανταλλακτικής αξίας έναντι της χρηστικής.

Αξίζει επίσης να σημειωθεί και πάλι ότι τό όλο ζήτημα εντάσσεται στην προβληματική της διοίκησης του οίκου (οικονομία) από τόν «άφέντη» που προμηθεύεται από την τέχνη της άπόκτησης (χρηματιστική) τά απαραίτητα άγαθά (Πολιτικά 1256α 10-13). Σέ μία πρώτη φάση η έξασφάλιση αυτών των άγαθών γίνεται, όταν ο καταμερισμός εργασίας είναι ακόμη πολύ στοιχειώδης ή και άνυπαρκτος, μέσω της συνάντησης των ίδιων των παραγωγών τους και της άμεσότητας

άνταλλαγής εμπορευμάτων, όπως γίνεται σε πολλά «βάρβαρα» έθνη, κάτι που σήμερα θα τό ονομάζαμε άντιπραγματισμό – μία ανταλλαγή που για τόν Άριστοτέλη είναι άπολύτως κατά φύσιν (με όρους συμβόλων που θα εισάγει άργότερα ο Μάρξ είμαστε στη φάση Ε-Ε [Έμπορεύμα-Έμπορεύμα]). Έν συνέχεια με την αύξηση του μεγέθους της πόλεως και των εμπορικών συναλλαγών με άλλες γίνεται άπαραίτητη η εισαγωγή με νόμο του νομίσματος, που άποδεσμεύει την ανταλλαγή από τά συγκεκριμένα υλικά δεσμά του άγαθού, τή μετατρέπει σε συναλλαγή, και επιτρέπει την άνάπτυξη εμπορικής δραστηριότητας. Ακόμη και τότε όμως τό χρήμα παραμένει άπλως τό μέσο για την επίτευξη του πραγματικού σκοπού που είναι η έξασφάλιση των άπαραίτητων για την επίτευξη της άυτάρκειας γι' αυτό και ο Άριστοτέλης οϋτε και αυτό τό είδος τό άντιλαμβάνεται ως παρά φύσιν (θα μοροϋσαμε να την ονομάσουμε οικονομική χρηματιστική, άποβλέπει στη διαχείριση του οίκου, Ε-Χ-Ε) (1257α 31-41).

Από τή στιγμή που έχει γίνει όμως η εισαγωγή του χρήματος δημιουργείται η δυνατότητα για τή γένεση μιας μορφής ανταλλαγής που θέτει την άπόκτηση χρήματος ως άυτοσκοπό, ξεφεύγει από οποιαδήποτε έπαφή με αξίες χρήσης και μετατρέπεται σε κερδοσκοπικό έμπόριο που μοναδικό του σκοπό άναγνωρίζει την

12. Ένδιαφέρον για την καθολική όμοφωνία της μεταμαρξικής οικονομικής θεωρίας στην άπόρριψη κάθε μη έμπειρικής, μη παρατηρήσιμης έννοιας, άρα και της αξίας, ως μεταφυσικής, είναι ότι και οικονομολόγοι που στέκονται κριτικά άπέναντι στη νεοκλασική θεωρία, άπορρίπτουν έξισου την έννοια της ανταλλακτικής αξίας ως μεταφυσική, χαρακτηριστική περίπτωση άποτελεί η Τζόαν Ρόμπινσον (ή όποια γράφει εντός ενός ποππειριανού έπιστημολογικού πλαισίου), Τζ. Ρόμπινσον, Φιλοσοφία της Οικονομίας, Παπαζήσης, 1969, σελ. 29, 35 (άξίζει να σημειωθεί πάντως ότι παρακάτω παρατηρεί ότι και η έννοια της χρησιμότητας στην όποια βασίζεται η νεοκλασική θεωρία είναι μία κατεξοχήν μεταφυσική έννοια, Τζ. Ρόμπινσον, ό.π., κεφ. 3).

13. Στην πραγματικότητα πρόκειται για μία άποψη ήδη διατυπωμένη στο πλαίσιο της κλασικής πολιτικής οικονομίας από τόν Bailey, τις άπόψεις του όποιου ο Μάρξ εξέτάζει τόσο στις Θεωρίες της Ύπεραξίας, όσο και στο Κεφάλαιο.

14. S. Meikle, Η Οικονομική..., ό.π., σελ. 53.

15. Τό στοιχείο της άλληλεξάρτησης μεταξύ των δυό αναλύσεων, καθώς και της ένταξής τους στον συνολικό προβληματισμό του Άριστοτέλη τονίζει με έμφαση στο κείμενο του για τόν Άριστοτέλη ο Πολάνυι. Χαρακτηρίζει τις δυό αναλύσεις ως μία μνημειώδη ένότητα σκέψης που άγγίζει την κοινωνία ως όλότητα, γι' αυτό και η άριστοτελική πραγμάτευση του εμπορίου δέν μοροεί να θεωρηθεί παρά μία έπεξεργασία εντός της γενικής του θεωρίας περί ανθρώπινης κοινότητας, βλ. K. Polanyi, “Aristotle discovers the economy” σε Trade and Market in early empire, Free Press, 1957, σελ. 79-80, 82.

ἐπαύξηση τοῦ χρήματος χωρίς φραγμό. Αυτό εἶναι τό χαρακτηριστικό αὐτῆς τῆς μορφῆς, κατά τόν Ἀριστοτέλη, ὅτι μετατρέπει τή διαδικασία ἀπόκτησης χρήματος σέ μιὰ ἐπιδίωξη χωρίς ὄριο καί τή διαχωρίζει ολοκληρωτικά ἀπό τήν ἐννοια τοῦ πλούτου, ἀφοῦ αὐτός ἀφορᾷ τήν κατοχή πραγμάτων, ἀξιών χρήσης (1257b πρόκειται γιά τήν *καπηλικήν*, μέ μαρξικούς συμβολικούς ὅρους X-E-X). Ὁ Ἀριστοτέλης θά χαρακτηρίσει αὐτοῦ τοῦ εἶδους τήν ἀνταλλαγή ὡς *παρά φύσιν* καί ὡς ἐπικίνδυνη γιά τή συνοχή τῆς πόλεως. Γιά νά καταλάβουμε τοὺς λόγους του θά πρέπει νά ἀνατρέξουμε σ' ἕνα λίγο προηγούμενο ἀπόσπασμα τῶν *Πολιτικῶν* (1257a 6-10): «Ὅταν ἀναφέρει ὅτι κάθε πράγμα ἔχει δύο δυνατές χρήσεις, μία πού γίνεται κατά τήν ἴδια του τή φύση (τό ροῦχο πού τό φορᾷμε) καί μία πού δέν ταιριάζει στή φύση του ἀλλά ἀποσκοπεῖ σέ κάτι ἄλλο (τό ροῦχο ὡς ἐμπορικό ἀντικαθρέφτισμα, στή μαρξική σχέση σχετικοῦ-ἰσοδύναμου, ἐνός ἄλλου ἐμπορεύματος λόγω ἀκριβῶς τῆς ἀνταλλακτικῆς του ἀξίας). Αὐτή τή μορφή θά κατατάξει ὁ Ἀριστοτέλης ὡς *παρά φύσιν* καί δείχνει νά τή θεωρεῖ ἐπικίνδυνη γιά τή διατήρηση τῆς κοινωνίας: ἐξαλείφει τόν πραγματικό σκοπό κάθε δραστηριότητος (τήν ὑγεία γιά τόν γιατρό, τή νίκη γιά τόν στρατηγό), καί τόν ὑποτάσσει ὡς μέσο τῆς ἀνταλλακτικῆς. Ὑπάρχει ὅμως καί μιὰ περαιτέρω μορφή τῆς αὐτονομῆς τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας καί τῆς μετατροπῆς τῆς σέ αὐτοσκοπό, ἡ καθαρή τῆς μορφῆς, ὁ *τόκος*, σ' αὐτόν στηρίζεται ὁλόκληρο τό χρηματιστικό κεφάλαιο, καθιστώντας πηγὴ κέρδους τό ἴδιο τό χρήμα –γι' αὐτό καί ὀνομάζεται *τόκος* εἶναι γέννημα χρημάτων ἀπό χρήματα (1258b εἶναι ἡ *ὀβολοστατική X-X'*). Ὁ Ἀριστοτέλης θά καταδικάσει αὐτόν τόν τρόπο ἀπόκτησης χρήματος μέ τόν πιό σφοδρό τρόπο, γράφοντας ὅτι «εὐλογώτατα μισεῖται ἡ ὀβολοστατική» διότι εἶναι ἡ τέχνη τῆς ἀπόκτησης χρήματος «ἢ *μάλιστα παρά φύσιν*».

Φαίνεται, σέ τελευταία ἀνάλυση, νά ὑπάρχει μιὰ ἐντονη ἀμφιβολία στήν ἀριστοτελική πραγματεύση, ὅσον ἀφορᾷ τό σημεῖο τῆς μετάβασης ἀπό τή φάση E-X-E, πού εἶναι ἀκόμη θεμιτή, στήν X-E-X πού καταδικάζεται ὡς *παρά φύσιν*. Ἐνῶ δηλαδή ἀναγνωρίζεται ἡ ἀνάγκη τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ χρήματος ἀπό τή στιγμή πού θά διευρυνθοῦν οἱ ἀνταλλαγές, ὑπάρχει κάποιος δισταγμός γιά τό ἂν ὑπάρχει ἐγγενῆς τάση στό ἴδιο τό χρήμα νά ἀποσυνδέει τήν ἐμπορική κίνηση ἀπό τήν ἀξία χρήσης καί νά τή μετατρέπει σέ αὐτοτροφοδοτούμενη, συνεχῶς διογκούμενη κερδοσκοπική δραστηριότητα πού κορυφώνεται στήν ὀβολοστατική. Ὁ Ἀριστοτέλης δέν δείχνει τελικά νά ἀποφασίζει, διστάζει, ὅπως ὅλοι μετά ἀπό αὐτόν, καί ἐμεῖς σήμερα, μεταξύ τῆς ἀναγκαιότητος καί τῶν δυνατοτήτων πού δημιουργεῖ τό διευρυμένο ἐμπόριο καί τῶν κοινωνικά διαλυτικῶν συνεπειῶν τῆς χρηματικῆς οἰκονομίας.

IV.

Οἱ σελίδες πού ἀφοροῦν οἰκονομικά ζητήματα, παρό-

τι, ὅπως εἶπαμε, δέν συνιστοῦν οἰκονομική ἀνάλυση, στά *Ἠθικά* καί τά *Πολιτικά* καί ὁ ἐντονος ἠθικός προβληματισμός ὡς πρός τίς συνέπειες τῆς παρά φύσιν χρηματιστικῆς καί τοῦ τόκου, θά προσδιορίσουν τήν σκέψη πάνω στά οἰκονομικά ζητήματα γιά ὅλους τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες μέχρι τή νεωτερικότητα, οὐσιαστικά θά ἀποτελέσουν τήν οἰκονομική θεωρία τοῦ Μεσαίωνα: ἀναφέρουμε μόνον τήν ἠθική καταδίκη τῆς τοκογλυφίας ἀπό τόν Θωμᾶ τόν Ἀκινάτη. Ἡ καθολική κυριαρχία μιᾶς μορφῆς ἀριστοτελικῆς σκέψης τόν Μεσαίωνα θά ὀδηγήσει τό νεωτερικό πνεῦμα στήν ἀνάγκη νά ἀπαλλαγεῖ ἀπό τήν ἐπιρροή αὐτῆ ἀσκώντας τόν ἐντονη κριτική σ' ὅλα τά ἐπίπεδα τῆς φιλοσοφίας του: αὐτό τό αἶτημα, στήν περίπτωση τοῦ ἀγγλικοῦ διαφωτισμοῦ, θά συντονιστεῖ πλήρως μέ τό αἶτημα τοῦ ἐμπειρισμοῦ γιά κατάλυση τῆς ἐννοίας τῆς οὐσίας καί ἀποκλειστική ἐπικέντρωση στίς παρατηρήσιμες ἐντυπώσεις τῆς ἐμπειρίας.¹⁶ Ὡς ἕνα παρακλάδι τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας τοῦ ἐμπειρισμοῦ θά γεννηθεῖ τόν 18ο αἰ. καί ἡ ἐπιστήμη τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας καί, ὅπως εἶναι ἐπόμενο, οἱ ἐκπρόσωποι τῆς θά ἀντιμετωπίσουν μέ αἰσθημα ἀδιαφορίας καί ἀπαξίωσης τίς οἰκονομικές ἀπόψεις τοῦ Ἀριστοτέλη.¹⁷

Ἐντέλει ὁ Μάρξ στό *Κεφάλαιο* θά ξαναφέρει στήν ἐπιφάνεια αὐτά τά ἀποσπάσματα, καί αὐτό νομίζουμε συνιστᾷ ἕνα γενικό διαφοροποιητικό στοιχεῖο ἀπό τοὺς οἰκονομολόγους μέ τοὺς ὁποίους ἐρχεται σέ ἀντιπαράθεση. Στόν Μάρξ τοῦ *Κεφαλαίου*, συναντῶνται δύο παραδόσεις σκέψης: ὁ βρετανικός ἐμπειρισμός, τῆς ἐμμονῆς στό παρατηρήσιμο, τῆς ἀναγωγῆς τῆς ὑποκειμενικότητος στήν *ἔξη* (Χιούμ) καί τῆς ἠθικῆς στήν *ὠφελιμότητα* (Μπένθαμ), πού ἐγκαταλείπει ὁλοκληρωτικά πίσω του τήν προηγούμενη σκέψη γιά νά ἀνταποκριθεῖ στίς ἀπαιτήσεις τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας, καί ἡ ἠπειρωτική τῆς κριτικῆς τῆς ἀφελοῦς πίστεως στήν ἐλευθερία τῆς βούλησης (Σπινόζα), τῆς διατήρησης τοῦ ὑποκειμένου γιά τή συγκρότηση τῆς αἰτιότητος (Κάντ), τῆς διαμόρφωσης τῆς ταυτότητος ὡς μιὰ διαλεκτική ἀλληλονοηματοδοτική διαδικασία (Χέγκελ). Ὁ Μάρξ θά καταφέρει νά συνδυάσει αὐτές τίς δύο παραδόσεις στό *Κεφάλαιο*, μετασχηματίζοντας καί τίς δύο: ἀφενός θά ἀποκοπεῖ ὀριστικά ἀπό τόν γερμανικό ἰδεαλισμό, καί τά στοιχεῖα ὑπερβατισμοῦ πού ἐνέχει,

16. Π. Κονδύλης, *Ἡ κριτική τῆς μεταφυσικῆς στή νεότερη σκέψη*, Γνώση, 1983, σελ. 320-342.

17. Ἀπό τήν κλασική Πολιτική Οἰκονομία μόνο ὁ Γκαλιάνι (ὁ ὁποῖος ἄλλωστε δέν ἦταν Βρετανός), θά ἀναφερθεῖ ὀνομαστικά στά χωρία τοῦ Ἀριστοτέλη, καί πάλι ὅμως θά τό κάνει γιά νά ἀσκήσει κριτική σ' αὐτόν καί τοὺς ἀριστοτελιστές, βλ. Ν. Θεοχαράκης, «Τά *Ἠθικά Νικομάχεια* στήν Πολιτική Οἰκονομία: Τό πρόβλημα τῆς ἀξίας», ὅ.π., σελ. 86. Ἐπιπλέον ὁ Α. Σμίθ, παρότι γνωρίζει πολύ καλά τά γραπτά τοῦ Ἀριστοτέλη, οἱ ἀναφορές του σ' αὐτόν ἔχουν μᾶλλον ἐγκυκλοπαιδικό χαρακτήρα, καί δέν μπαίνουν στή διαδικασία μιᾶς ἐκτεταμένης ἀναλύσεως τους.

καταφέροντας να έκκοινωνήσει τό έγελο-καντιανό ύποκειμένο,¹⁸ έμβαθύνοντας στό επίπεδο τής έμμένειας. Αφετέρου θά μπορέσει να άναδείξει μιά έπιστημονική μέθοδο πού θά του έπιτρέψει να δει πράγματα πού ή άγγλική πολιτική οικονομία δέν μπορούσε, άναδεικνύοντας και τούς δικούς της τούς όρους συγκρότησης. Πρόκειται για μιά ριζικά άντιεμπειριστική μέθοδο πού άρχίζει από τό έμπειρικά συγκεκριμένο τό όποιο γίνεται άντιληπτό ως άναγκαστική άφετηρία αλλά και ως πρώτο έμπόδιο –πράγμα πού σημαίνει ότι τό πρώτο συγκεκριμένο είναι ήδη θεωρητικά έμποτισμένο από τήν ιδεολογία του κοινού νοϋ– σταδιακά άποξενώνεται από αυτό συγκροτώντας ένα έννοιολογικό πλαίσιο, και επανέρχεται στην έμπειρία καταφέροντας να φανερώσει, μέσω τής νοητικής διαδικασίας, τούς προσδιορισμούς της.¹⁹

Η άναφορά στον Άριστοτέλη θά άποτελέσει για τόν Μάρξ άναγκαστικό σταθμό για τή διαμόρφωση του νοητικού πλαισίου με τό όποιο θά άσκήσει κριτική στην πολιτική οικονομία.²⁰ Μάλιστα είναι τό σημαντικότερο μέρος του *Κεφαλαίου* πού θά γίνει αυτή ή άναδρομή, τό πρώτο τμήμα συνιστά τή «μεταφυσική» κατά κάποιο τρόπο του *Κεφαλαίου*, τό έννοιολογικό πλαίσιο, τό πεδίο των άφαιρέσεων, πού είναι τό άποτέλεσμα τής έπεξεργασίας πού έκανε στην έμπειρική του ύλη, πού στην προκειμένη περίπτωση είναι οι ίδιες οι θεωρίες τής Πολιτικής Οικονομίας. Στο «έμπόρευμα και χρέημα», από τήν πρώτη γραμμή, διαβάζουμε τή γλώσσα τής Πολιτικής Οικονομίας για να διαπιστώσουμε ότι ή λογική της ανατρέπεται έσωτερικά. Για να τό κάνει αυτό ο Μάρξ χρησιμοποιεί τή έγελιανή λογική, πού θά του δώσει τήν ικανότητα να κατανόησει τή δυνατότητα συνύπαρξης των άντιφατικών και συγκρουόμενων –πού όπως είδαμε είχε ήδη διαπισώσει ο Άριστοτέλης, βαθειά διαλεκτικός στη φιλοσοφία του– μορφών τής άξίας χρήσης και τής άνταλλακτικής άξίας, και τήν άνάλυση του Άριστοτέλη, για να φανερώσει τήν άναγκαιότητα του τρίτου όρου για τήν έξίσωση των έμπορευμάτων κατά τήν άνταλλαγή και τίς συνέπειες τής αυτόνόμησης τής άνταλλακτικής άξίας. Με τίς έγελιανές προκείμενες του *Κεφαλαίου* φυσικά δέν μπορούμε να άσχοληθούμε έδω, θά προσπαθήσουμε όμως να δείξουμε πώς ο Μάρξ πατάει στον Άριστοτέλη για να μπορέσει να διαφοροποιηθεί τελικά άπ' αυτόν τονίζοντας τή δικιά του άνακάλυψη –και τής συνείδησης τής έποχής στην όποία ζει– ως τό σημείο άναγωγής όλων των έτερογενών ποιοτήτων σε όμοιογενείς ποσότητες, τής άφηρημένης εργασίας:

«Πρώτα-πρώτα ο Άριστοτέλης λέει ξεκάθαρα ότι ή χρηματική μορφή είναι απλώς παραπέρα άνεπτυγμένη μορφή τής απλής μορφής τής άξίας, δηλ. τής έκφρασης τής άξίας ενός έμπορεύματος με ένα όποιοδήποτε άλλο έμπόρευμα γιατί λέει:

“5 κρεβάτια = 1 σπίτι” (“Κλίναι πέντε αντί οικίας”)

“δέν διαφέρει” από:

5 κρεβάτια = τόσο χρέμα”

(Κλίναι πέντε αντί...όσου αι πέντε κλίναι)

Βλέπει ακόμα ότι ή άξιακή σχέση μέσα στην όποια περιέχεται αυτή ή έκφραση τής άξίας προϋποθέτει με τή σειρά της ότι τό σπίτι έξομοιώνεται ποιοτικά με τό κρεβάτι και ότι αυτά τά διαφορετικά αισθητώς πράγματα χωρίς μιά τέτοια όμοιότητα τής ούσίας τους δέ θά μπορούσαν να συσχετιστούν σαν σύμμετρα μεγέθη. “Η άνταλλαγή –λέει– δέν μπορεί να ύπάρχει χωρίς τήν ισότητα, ούτε ή ισότητα χωρίς τή συμμετρία” (ούτε ισότης μή ούσης συμμετρίας). Έδω όμως σταματάει και εγκαταλείπει τήν παραπέρα άνάλυση τής μορφής τής άξίας. “Και είναι στ' άλήθεια άδύνατο να είναι σύμμετρα τόσο διαφορετικά πράγματα”, δηλ. να είναι ποιοτικά ίσα. Μιά τέτοια έξίσωση μπορεί να είναι μόνο κάτι τό ξένο προς τήν πραγματική φύση των πραγμάτων, δηλ. μόνο “έσχατο μέτρο για τήν κάλυψη πρακτικής άνάγκης”.

Έτσι ο Άριστοτέλης μās λέει μόνος του πού σκόνταψε κι άπέτυχε ή παραπέρα άνάλυσή του, και συγκεκριμένα στην έλλειψη τής έννοιας τής άξίας. Τί είναι αυτό τό όμοιο, δηλαδή ή κοινή ούσία πού παρασταίνει τό σπίτι για τό κρεβάτι

18. Μιά σπουδαία ύποσημείωση του *Κεφαλαίου* άναφέρει: «Από όρισμένη άποψη με τόν άνθρωπο γίνεται ό,τι και με τό έμπόρευμα. Μιά και δέν γεννιέται μαζί με έναν καθρέφτη, ούτε σαν φιλόσοφος τής σχολής του Φίχτε: “Εγώ είμαι Έγώ”, ο άνθρωπος καθρεφτίζει τόν έαυτό του πάνω σ' έναν άλλο άνθρωπο», Κ. Μάρξ, *Τό Κεφάλαιο*, ό.π., σελ. 63. Η άφηρημένη έγελιανή άλληλεπίδραση μεταφράζεται στον Μάρξ στην έξαναγκαστική άλληλεπίδραση έντός τής έμπορευματοκρατικής (κεφαλαιοκρατικής) σχέσης.

19. Η πλέον γνωστή έκφραση αυτής τής μεθόδου βρίσκεται στο περίφημο ύποκεφάλαιο για τή μέθοδο τής πολιτικής οικονομίας στα *Grundrisse*: «Τό συγκεκριμένο είναι συγκεκριμένο επειδή είναι συνόψιση πολλών προσδιορισμών, άρα ένότητα του πολλαπλού. Γι αυτό στη σκέψη εμφανίζεται σαν διαδικασία συνόψισης, σαν άποτέλεσμα, όχι σαν άφετηρία: παρόλο πού άποτελεί τήν πραγματική άφετηρία, άρα και τήν άφετηρία τής αντίληψης και τής παράστασης. Στην πρώτη πορεία ή ολοκληρωμένη παράσταση έξαιλύθηκε σε άφηρημένο προσδιορισμό: στη δεύτερη, οι άφηρημένοι προσδιορισμοί οδηγούν στην άναπαραγωγή του συγκεκριμένου με τή σκέψη». Κ. Μάρξ, *Grundrisse*, τομ. Α', Στοχαστής, 1989, σελ. 66.

20. Ο Άλτουσερ, παρότι ήταν αυτός πού άνέδειξε με έμφαση τό ζήτημα τής ιδιαιτερότητας τής μαρξικής μεθόδου, φαίνεται σ' αυτό τό σημείο τουλάχιστον βιαστικός: Άπό τή στιγμή δηλαδή πού κατατάσσει τήν άναφορά στον Άριστοτέλη απλώς ως ένα σημείο «ιστορικισμού» του ώριμου Μάρξ (Άλτουσερ, *Νά Διαβάσουμε τό Κεφάλαιο*, Έλληνικά Γράμματα, 2003, σελ. 348-350). Όπως προσπαθούμε να δείξουμε, ή άναδρομή στον Άριστοτέλη είναι έγγενές στοιχείο τής μαρξικής μεθόδου και όχι έξωτερικό της ύπόλεμμου.

Ἀνδρέα Ἐμπερίκου, Ἄνδρος 1954

στήν ἔκφραση τῆς ἀξίας τοῦ κρεβατιοῦ; Δέν μπορεῖ “στ’ ἀλήθεια νά ὑπάρχει” κάτι τέτοιο, λέει ὁ Ἀριστοτέλης. Γιατί;

Τό σπίτι παρασταίνει αὐτό πού εἶναι πραγματικά ὁμοιο καί στά δύο, στό κρεβάτι καί στό σπίτι. Καί αὐτό εἶναι: ἡ ἀνθρώπινη ἐργασία.

Τό γεγονός ὅμως ὅτι στή μορφή τῶν ἀξιών τῶν ἐμπορευμάτων ὅλες οἱ ἐργασίες ἐκφράζονται ὡς ἴδια ἀνθρώπινη ἐργασία καί ἐπομένως ὡς ἰσότητες, δέν μποροῦσε ὁ Ἀριστοτέλης νά τό μαντέψει ἀπό τήν ἴδια τή μορφή τῆς ἀξίας, γιατί ἡ ἑλληνική κοινωνία στηριζόταν στήν ἐργασία τῶν δούλων καί ἐπομένως εἶχε σάν φυσική τῆς βάση τήν ἀνισότητα τῶν ἀνθρώπων καί τῶν ἐργατικῶν τους δυνάμεων. Τό μυστικό τῆς ἔκφρασης τῆς ἀξίας, ἡ ἰσότητα καί τό ἰσάξιο ὅλων τῶν ἐργασιῶν —ἐπειδή εἶναι καί ἐφόσον εἶναι ἀνθρώπινη ἐργασία γενικά— ἐπειδή εἶναι ἀνθρώπινη ἐργασία γενικά μπορεῖ ν’ ἀποκρυπτογραφηθεῖ μόνο ὅταν ἡ ἔννοια τῆς ἰσότητας τῶν ἀνθρώπων ἀποκτήσει πιά τή σταθερότητα λαϊκῆς πρόληψης. Αὐτό ὅμως εἶναι δυνατό μόνο σέ μιά κοινωνία, ὅπου ἡ μορφή τοῦ προϊόντος ἐργασίας, ἐπομένως καί ἡ σχέση τῶν ἀνθρώπων μεταξύ τους ὡς κατόχων ἐμπορευμάτων εἶναι ἡ κυρίαρχη κοινωνική σχέση. Ἡ μεγαλοφυΐα τοῦ Ἀριστοτέλη λάμπει στό γεγονός ἀκριβῶς ὅτι ἀνακάλυψε μιά σχέση ἰσότητας στήν ἔκφραση τῆς ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων. Μονάχα

οἱ ἱστορικοί φραγμοί τῆς κοινωνίας πού ζοῦσε τόν ἐμπόδισαν νά βρεῖ σέ τί συνίσταται “στ’ ἀλήθεια” αὐτή ἡ σχέση ἰσότητας».²¹

Θεωροῦμε ὅτι δύο εἶναι τά κύρια σημεῖα τῆς κριτικῆς τοῦ Μάρξ: πρῶτον ὁ ἐντοπισμός τῆς ἔννοιας τῆς ἀφηρημένης ἐργασίας ὡς τό δυνατό μέτρο ἀναγωγῆς ὅλων τῶν ἐμπορευμάτων καί δεύτερον ἡ διαπίστωση ὅτι ἡ συνειδητοποίηση αὐτῆς τῆς ἔννοιας μπορεῖ νά γίνει μόνο ἀπό τήν ἱστορική στιγμή πού οἱ κοινωνίες θά ἔχουν θεσμίσει ἓνα καθεστῶς τυπικῆς ἰσότητας ὅλων τῶν ἀνθρώπων, ὥστε καί ἡ ἐργασία νά μπορέσει νά μετατραπεῖ σέ ἀφηρημένη ιδιότητα πού δέν συνδέεται μέ μιά συγκεκριμένη τέχνη γιά τήν παραγωγή μιᾶς ἀξίας χρήσης. Ἐφόσον ὁ ἐργάτης στόν καπιταλισμό ἀποτελεῖ ὑπαρκτή ἀφαίρεση, ἡ ἐργασία του ἔχει ἀπαγκιστρωθεῖ ἀπό ὅλους τούς ἐπιμέρους προσδιορισμούς τῆς καί μπορεῖ νά ἀποτελέσει ἐργαλεῖο σέ μιά παραγωγική διαδικασία πού δέν ἐνδιαφέρεται τόσο γιά τήν δημιουργία ἀξιών χρήσης —ἐνδιαφέρεται γι’ αὐτήν μόνο στό βαθμό πού μπορεῖ νά προκαλέσει κάποιον νά ἀντιμετωπίσει τό ἐμπόρευμα ὡς ἀνταλλακτική ἀξία²²—

21. Κ. Μάρξ, *Τό Κεφάλαιο*, ὅ.π., σελ. 71-72.

22. «Ὡς ἀντικείμενο πρὸς ἀνταλλαγή, τό ἐμπόρευμα φέρεται στή φυσική του ὑπόσταση τόν χαρακτήρα τοῦ χρήσιμου ἀντικειμένου. Ταυτόχρονα, ὅμως, ἐνσωματώνει στή μορ-

άλλα για την παραγωγή ανταλλακτικών αξιών προορισμένων για την αγορά. Είναι καταφανές ότι εδώ πρόκειται για την ουσία του καπιταλισμού, την κεφαλαιοκρατική σχέση, ήτοι τη συνάντηση στην αγορά του τυπικά ελεύθερου κατόχου των μέσων παραγωγής με τον τυπικά ελεύθερο κάτοχο της εργατικής δύναμης, ή ίδια αυτή η σχέση είναι ο φορέας της παραγωγής ανταλλακτικών αξιών και μπορεί να τεθεί σε λειτουργία μόνον έφόσον έχει προηγηθεί μία βίαιη ιστορική διαδικασία απαλλοτριώσης και απομάκρυνσης των ανθρώπων από τις παραδοσιακές δεσμεύσεις στις κυριαρχούμενες από δουλοκτητικά χαρακτηριστικά φεουδαρχικές κοινωνίες: αυτή τη διαδικασία θα χαρακτηρίσει ο Μάρξ ως πρωταρχική συσώρευση. Ο Άριστοτέλης, ζώντας σ' ένα κοινωνικό σχηματισμό που βασιζόταν στην παραγωγή των δούλων, που όπως γράφει ο Μάρξ, λογίζονται μόνο ως *ὄμιλουν ἐργαλείο* (*instrumentum vocale*), δέν μπορούσε να κατανοήσει μία έννοια καθαρής εργασίας ισχύουσα ως ίδια ανθρώπινη δραστηριότητα για όλους εργαζόμενους. Μόνο στον καπιταλισμό μία σειρά θεσμών, όπως το γενικά ισχύον ὀρθολογικό δίκαιο, συμβάλλουν στην προώθηση και την αναπαραγωγή αυτής της σχέσης και τοποθετούν την ανταλλακτική αξία ως σκοπό της οικονομικής δραστηριότητας.

Ο σημαντικότερος ίσως εξ αυτών των θεσμών είναι το χρήμα, με τις συνέπειες του οποίου θα ασχοληθεί ο Μάρξ μετά την ανάλυση όλων των μορφών συσχέτισης των ἐμπορευμάτων που καταλήγουν σ' αυτό ως το γενικό ισοδύναμο. Το χρήμα είναι ένα αντικείμενο που η αξία χρήσης του είναι ακριβώς να μεταφράζει τις αξίες χρήσης των ἐμπορευμάτων σε ανταλλακτικές ἀπουλοποιώντας τις: μία ρευστοποιητική συμβολοποίηση. Η κυκλοφορία των ἐμπορευμάτων μέσω του χρήματος γεννά τις διάφορες μορφές της ανταλλαγής, που ξεπερνούν τον απλό αντιπραγματισμό και επιτρέπουν στο χρήμα να μετατραπεί σε κεφάλαιο. Έδώ θα κάνει ο Μάρξ τη δεύτερη αναφορά του στον Άριστοτέλη: Έχοντας φτάσει στο σημείο μετάβασης από την ανταλλαγή E-X-E στην X-E-X συγκρίνει τις διαφορές στις σκοποθεσίες τους: Στην μορφή E-X-E ή πώληση του ἐμπορεύματος γίνεται μόνο για την ικανοποίηση μιας ανάγκης μέσω της κατανάλωσης ενός άλλου ἐμπορεύματος, το χρήμα είναι ή στιγμιαία διαμεσολάβηση των δύο ἐμπορευμάτων. Στην μορφή X-E-X το χρήμα μπαίνει στην κυκλοφορία με σκοπό την απόκτηση ενός ἐμπορεύματος –της ἀφηρημένης εργασίας– που θα συνδυασθεί με τα μέσα παραγωγής και θα επιστρέψει στην κυκλοφορία ὄντας ἐπαυξημένο με την *ὑπεραξία* (X-E-X'). Έτσι το χρήμα μετατρέπεται σε κεφάλαιο σε μία διαδικασία που πολλαπλασιάζεται εκθετικά: «Η ἀπλή ἐμπορευματική κυκλοφορία –ή πώληση για την αγορά– χρησιμεύει σάν μέσο για ένα τελικό σκοπό που βρίσκεται έξω από την κυκλοφορία, για την ιδιοποίηση αξιών χρήσης, για την ικανοποίηση αναγκών. Αντίθετα, η κυκλοφορία του χρήματος ως κεφάλαιο ἀποτελεί αὐτοσκοπό, γιατί ή ἀξιοποίηση της

ἀξίας ὑπάρχει μόνο μέσα στά πλαίσια αὐτῆς της κίνησης που διαρκῶς ἀνανεώνεται. Γι' αὐτό, ή κίνηση του Κεφαλαίου είναι ἀπεριόριστη».²³

Η ἀναφορά του Μάρξ στον Άριστοτέλη σκοπό ἔχει νά καταδείξει ὅτι αὐτός ἔδειξε πρῶτος τόν ἀντιθετικό χαρακτήρα τῆς ἐπιδίωξης ἀπόκτησης ἀξιών χρήσης γιά τήν ικανοποίηση ἀναγκῶν (*οἰκονομικήν*) ἀπό τήν ἐπιδίωξη ἐπαύξεσης τοῦ ἴδιου τοῦ χρηματικοῦ κεφαλαίου (*χρηματιστικήν*) καί νά καταλήξει ὅτι αὐτή ή τελευταία εἶναι ή λογική πού ἐμπλέκει τό χρήμα καί τό ἐμπόρευμα ὡς συμπυκνώσεις τῆς ἀξίας, ὡς συστατικά στοιχεῖα τοῦ κεφαλαίου: «...σὴν κυκλοφορία X-E-X καί τά δύο, τό ἐμπόρευμα καί τό χρήμα, λειτουργοῦν ὡς διαφορετικοί τρόποι ὑπαρξης τῆς ἴδιας τῆς ἀξίας, τό χρήμα σάν ὁ γενικός καί τό ἐμπόρευμα σάν ὁ ἰδιαιτέρος, ἄς ποῦμε ἀπλῶς μεταμφιεσμένος τρόπος ὑπαρξης τῆς. Η ἀξία περνάει διαρκῶς ἀπό τή μιά μορφή στήν ἄλλη χωρὶς νά χάνεται μέσα σ' αὐτή τήν κίνηση καί μετατρέπεται ἔτσι σέ ἓνα αὐτόματο ὑποκείμενο. Ἄν θελήσουμε νά προσδιορίσουμε τίς ἰδιαιτέρες μορφές ἐμφάνισης πού παίρνει διαδοχικά ή ἀξιοποιούμενη ἀξία στήν κυκλική κίνηση τῆς ζωῆς τῆς φτάνουμε στοὺς ὀρισμοὺς: τό κεφάλαιο εἶναι χρήμα, τό κεφάλαιο εἶναι ἐμπόρευμα».²⁴

V.

Ἄν ὁ Μάρξ καταφέρει πράγματι νά ἐντοπίσει στήν έννοια τῆς ἀφηρημένης ἐργασίας κάτι ὡς κοινή ὑπόσταση ὄλων τῶν πραγμάτων καί κατά πόσον μάλιστα αὐτή ἔχει ὑπεριστορικό χαρακτήρα, ὥστε νά μπορέσει νά ἐξηγήσει τήν ἀδυναμία τοῦ Ἄριστοτέλη νά τό δεῖ, ἐπειδή ή δικιά του κοινωνία στηριζόταν στήν ἐργασία τῶν δούλων, εἶναι ἓνα ζήτημα πρὸς διερεύνηση. Ο Μάρξ ἴσως νά ὑπερτιμάει τό ιστορικό του παρόν καί τελικά νά καταφάσκει στίς κατασκευές τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας πού ὁ ἴδιος ἤθελε νά ἀνατρέψει. Τέτοιο χαρακτήρα ἔχει ή κριτική πού τοῦ ἀσκει ὁ Καστοριάδης στό κείμενό του «Ἀξία, ἰσότητα, δικαιοσύνη καί πολιτική: Ἄπό τόν Μάρξ σὸν Ἄριστοτέλη καί ἀπό τόν Ἄριστοτέλη σέ ἐμᾶς»: Ο Μάρξ, ἐνῶ τήν κατηγορεῖ γιά δημιουργία ροβινσωνιάδων ἔξω ἀπό κάθε ἐμπειρικά συγκεκριμένο, εἶναι ὁ ἴδιος ἐγκλωβισμένος στίς φανταστικές έννοιες τῆς κλασικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας καί τή μεταφυσική τῆς, καί οἱ δύο φτιάχνουν κατασκευές, ὅπως ή έννοια τῆς ἀφηρημένης ἐργασίας, πού ὅταν γειώνονται στήν πραγματικότητα χάνουν κάθε ἐρμηνευτική δυνατότητα καί ἐκπίπτουν σέ ἀντιφάσεις.²⁵

φή του τήν παράσταση τοῦ μόνου ὠφέλιμου χαρακτήρα πού, ὡς ἐμπόρευμα, ἔχει γιά τόν ἰδιοκτήτη του: ὅτι προσρίζεται νά ἀνταλλαγῆ». Θεοτοκάς, Σταθάκης, *Δοκίμια γιά τό Μάρξ, Πολίτης*, 1996, σελ. 71.

23. Κ. Μάρξ, *Τό Κεφάλαιο*, ὅ.π., σελ. 162-163.

24. Κ. Μάρξ, *Τό Κεφάλαιο*, ὅ.π., σελ. 165.

Ἰσὸς ἀπὸ αὐτῆς τῆς προοπτικῆς, ἡ ἔρευνα τοῦ Ἀριστοτέλη φαίνεται πιὸ κοντὰ στὴν συνολικὴ ἀνατροπὴ αὐτῆς τῆς νοοτροπίας ἀφοῦ αὐτὴ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴ συνοχὴ τῆς πόλις, προτάσσει τὴν πολιτικὴ ἐπὶ τῆς οἰκονομίας.

«Αὐτὸ πού λέει στὴν προκειμένη περίπτωση ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἔχει ἀνάγκη νὰ ἐξηγηθεῖ μὲ ἓνα «ἱστορικὸ ὁροθέσιο» πού τὸν ἐμπόδισε τάχα νὰ δεῖ κάτι πού δὲν ἦταν τότε, δὲν ἦταν ποτέ καὶ δὲν θὰ εἶναι ποτέ παρόν: μιά ὑπόσταση ἐργασία, πού πάνω της θὰ μπορούσε νὰ θεμελιωθεῖ «τῆ ἀληθεία» μιά συμμετρία τῶν ἀνθρώπινων ἐργασιῶν μιά τέτοια συμμετρία (...) ἰσχύει μόνο ὡς φαντασιακὴ σημασία δρώσα ἐντὸς καὶ διὰ τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας. Αὐτὴ ἡ κοινωνικὴ φαντασιακὴ σημασία, αὐτὸ τὸ πῆγμα τὸ πιὸ ἀντικειμενικὰ πραγματικὸ ἀπὸ κάθε «ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα», αὐτὸ τὸ πραγματικὸ πλασματικὸ, καὶ ὅλες οἱ σημασίες τίς ὁποῖες συνοδεύει καὶ στίς ὁποῖες παραπέμπει, συνιστᾷ μᾶλλον τὸ «ἱστορικὸ ὁροθέσιο» πού μᾶς ἐπιτρέπει νὰ καταλάβουμε πῶς ὁ Μάρξ μπορεῖ νὰ σκέφτεται τὴν ὑπόσταση ἐργασία, ἄλλοτε ὡς καθαρὰ φυσικὴ-φυσιολογικὴ καὶ ἄλλοτε ὡς ἐντελῶς κοινωνικὴ, ἄλλοτε ὡς διστορικὴ καὶ ἄλλοτε συνδεόμενη εἰδικὰ μὲ τὴν καπιταλιστικὴ φάση, ἄλλοτε ὡς ἐκδήλωση τῆς πραγματοποιήσεως τοῦ ἀνθρώπου ὑπὸ τὴν καπιταλιστικὴ ἐκμετάλλευση καὶ ἄλλοτε ὡς τὸ θεμέλιο πού θὰ ἐπιτρέψει ἓναν «ὀρθολογικὸ ὑπολογισμό» στὴ μελλοντικὴ κοινωνία. Τέλος, ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἔχει ἀνάγκη νὰ τὸν δικαιολογήσει κανένας, διότι δὲν κάνει τὴ θεωρίαν τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας –πού μόνο μέσα σ' αὐτὴν ὁ καθαρὸς παραλογισμὸς: ἡ αὐστηρὴ συμμετρία τῶν ἀνθρώπινων ἐργασιῶν γίνεται θεμελιώδης ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα καὶ μπορεῖ ἔτσι νὰ πάρει τὴν ἐμφάνιση, φαντασιακά, μᾶς ἀναμφισβήτητης ἀντικειμενικῆς ἀλήθειας– καὶ ἀκόμα διότι δὲν κάνει μιά θεωρίαν τῆς οἰκονομίας. Κάνει πολὺ περισσότερα: διεξάγει μιά πολιτικὴ ἔρευνα, ἀναρωτιέται πάνω στὰ θεμέλια τῆς πόλεως καὶ τῆς πολιτείας –τῆς θεομισμένης κοινότητος καὶ τῆς σύστασης/θέσμισής της, πού μόνο μέσα σ' αὐτὴν μπορεῖ νὰ ἐμφανιστεῖ καὶ νὰ εἶναι μιά «οἰκονομία»».²⁶

Ὁ Καστοριάδης ἐπικεντρώνεται λοιπὸν σὲ κάτι πού ἀπ' τὴν ἀρχὴ ὑπῆρξε γιὰ τὴν Πολιτικὴ Οἰκονομία ἀμφισβητούμενο πεδίο: σημασίες ὅπως ἀνταλλακτικὴ ἀξία καὶ ἀφηρημένη ἐργασία στὴν πραγματικότητα ποτέ δὲν ὑπῆρξαν ὡς τέτοιες, εἶναι ἔννοιες πού διὰ τῆς βίας δομοῦνται μέσα στίς συνθήκες τοῦ καπιταλισμοῦ. Ὁ Μάρξ δὲν μπόρεσε νὰ τὸ ἀντιληφθεῖ, βυθισμένος στὸ δικό του «ἱστορικὸ ὁροθέσιο», νομίζοντας ὅτι ἀνακάλυψε αὐτὸ μπροστά στὸ ὁποῖο δίσταζε ὁ Ἀριστοτέλης στὴν οὐσία ἀναπαράγει τίς κατασκευές τῶν κλασικῶν οἰκονομολόγων. Ἡ ἐρμηνεία ὅμως αὐτῆ τοῦ Κα-

στοριάδης δείχνει νὰ ἀντιμετωπίζει ἐπιλεκτικὰ καὶ νὰ παρανοεῖ τὴ σκοποθεσία τοῦ Μάρξ.²⁷ Ὁ Μάρξ, ὅπως ἐλέχθη, χρησιμοποιεῖ τοὺς ὅρους τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας γιὰ νὰ τοὺς ἀνατρέψει ἐσωτερικά: σκοπὸς του εἶναι νὰ ἀναδείξει τὴ σχέση τῆς χρηστικῆς μὲ τὴν ἀνταλλακτικὴ ἀξία ὡς τὴ θεμελιωδὴ ἀντίφαση τοῦ ἴδιου τοῦ καπιταλισμοῦ,²⁸ μιά ἀντίφαση πού δὲν θὰ μπορούσε ποτέ νὰ ἀναδειχθεῖ στὴν κοινωνία τοῦ Ἀριστοτέλη ὄχι γιατί εἶχε λυθεῖ ἀλλὰ γιατί δὲν εἶχε τεθεῖ καν. Ἄν ὁ Μάρξ καταφέρει πράγματι νὰ πετύχει κάτι τέτοιο ἢ ἂν τελικὰ ἐγκλωβίζεται καὶ ἀπορροφᾶται ἀπὸ τὴν ἀφηρημένα τεχνοκρατικὴ ὁρολογία τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, εἶναι ἓνα θέμα ἀκόμα ἀνοιχτό, σίγουρα ὑπάρχει μεγάλη δυσκολία, καὶ γιὰ τὸν Μάρξ καὶ γιὰ τὴ μαρξιστικὴ παράδοση μετὰ ἀπὸ αὐτόν, στὴν προσπάθεια σύνδεσης ἑνὸς πολιτικοῦ προτάγματος πού θὰ ἐπιδιώκει τὴ συνοχὴ πού ἀπαιτοῦσε καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, μὲ μιά «ἐπιστημονικὴ» ἀνάλυση τοῦ τῶν καπιταλισμοῦ.

Στὴν πραγματικὴ ἀντικειμενικότητα καὶ ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὁ Μάρξ καὶ ὁ Καστοριάδης διαπλέκονται καὶ συζητοῦν γύρω ἀπὸ τὸ μοναδικὸ μὴ ἱστορικὸ a priori. Ὅπως το-νίσουμε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ πρόκειται γιὰ τὴν ὑλικὴ ἀναπα-

25. Βλ. τὴν κριτικὴ στὴν ἔννοια τῆς ἐργασίας τοῦ Μάρξ (Κ. Καστοριάδης, *Τὰ Σταυροδρόμια τοῦ Λαβυρίνθου*, Ὑψίλον, 1991, σελ. 310-326).

26. Κ. Καστοριάδης, ὁ.π., σελ. 327.

27. Φυσικὰ διέπεται καὶ ἡ ἴδια αὐτὴ ἡ ἀνάλυση ἀπὸ ἓνα ἱστορικὸ ὁροθέσιο. Τὴ δεκαετία τοῦ '70 πού γράφει ὁ Καστοριάδης ἔχουμε μιά συσσώρευση ριζικῶν κριτικῶν στὸν Μάρξ, ὑπενθυμίζουμε ἐνδεικτικὰ: Μπωντριγιάρ, *Ὁ καθρέφτης τῆς παραγωγῆς*, Ἀλεξάνδρεια, 1990, Χάμπερμας, «Pour une reconstruction du matérialisme historique» σὲ *Après Marx*, Fayard, 1985. Στὰ κείμενα αὐτὰ ὁ Μάρξ παρουσιάζεται ὡς «παραγωγιστῆς», ὡς ὁ ἴδιος κατακυριευμένος ἀπὸ τὸ τεχνοκρατικὸ ὄραμα τοῦ καπιταλισμοῦ, τὴν ἴδια περίπτω ἐποχὴ δημιουργεῖται καὶ τὸ οἰκολογικὸ κίνημα. Κατὰ τὴ γνώμη μας αὐτὲς οἱ κριτικές, γεννημένες μέσα ἀπὸ τὴν ἀπογοήτευση τῆς ἀδυναμίας τῶν ἐξεγέρσεων τοῦ '60 νὰ ἐπιτύχουν τὴν ὀνομαστικὴ τους ἀξία καὶ τοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ τοῦ ἀνατολικοῦ μπλόκ, θέτουν δυὸ ζητήματα πραγματικὰ καὶ ἀδύνατον νὰ ἀπωθηθοῦν γιὰ ὅποιον ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴ μαρξιστικὴ θεωρία: τὸ πρόβλημα τῶν ἱστορικῶν προσδιορισμῶν καὶ ὁρίων τοῦ ἴδιου τοῦ Μάρξ καὶ τῆς ἀναγκαιότητας ἐμπλουτισμοῦ τοῦ μαρξισμοῦ μὲ στοιχεῖα ἀπὸ ἄλλους προβληματισμούς.

28. Ὁ Καστοριάδης ἀσκεῖ «κριτικὴ στίς ἀντιθέσεις τοῦ Κεφαλαίου», χωρὶς νὰ διερωτᾶται «κατὰ πόσο αὐτὲς δὲν ἀποτελοῦν παρὰ τὴ θεωρητικὴ διατύπωση τῶν ἀντιθέσεων τοῦ ἴδιου τοῦ κεφαλαίου ὡς κοινωνικῆς σχέσης», γι' αὐτὸ καὶ οἱ ἀντιφάσεις πού παρουσιάζει «δὲν ὀφείλονται στὴ θεωρητικὴ ἀσυνέπεια τοῦ Μάρξ, ὅπως ὑποστήριξε ὁ Κ. Καστοριάδης, ἀλλὰ στὴ συνελπὴ «ἀσυνέπεια» τοῦ ἴδιου τοῦ κεφαλαίου καὶ τῶν νομῶν του», Στ. Τόμπαζος, «Ἡ Ἀξία ὡς Οὐσία: Ἡ Πολιτικὴ Οἰκονομία τῆς Ἑλλειψῆς Ἴσορροπίας» σὲ *Θέσεις*, τευχ. 95, Ἀπρίλιος-Ἰούνιος 2006, σελ. 87-88.

ραγωγή όπως συνδυάζεται με την ιδιαίτερη φύση του ανθρώπου να την εντάσσει μέσα σε ιδιαίτερες ιστορικές θεσμίες, που έχουν να κάνουν με συστήματα εξουσίας για την καθυπόταξη ενός τμήματος του πληθυσμού και την εξαγωγή από αυτό ενός πλεονάσματος.²⁹ Ο Αριστοτέλης, έρχομενος αντιμετώπιος με την εξουσιαστική θέσμιση της εποχής του, τή φυσικοποιεί (ή θεωρία του για τους φύσει δούλους στο πρώτο κεφάλαιο των *Πολιτικών*), ο Καστοριάδης επιλέγει να μην τονίσει ότι το πολιτικό ιδεώδες του ιστορικού όντολογικού πλαισίου του Αριστοτέλη είναι μία στρεβλωμένη αναπαραγωγή που έχει την πολυτέλεια να εξορίζει απ' τή σκέψη του τή δυνατότητα της ανταλλακτικής αξίας και του εμπορίου επειδή οι δούλοι προετοιμάζουν τό πράγμα ως άμεση αξία χρήσης.³⁰ Στόν καπιταλισμό ή δυνατότητα αυτή έχει αρθεί προς μία γενική τυπική απελευθέρωση των ανθρώπων, γι αυτό και οι δρώντες εντός του δέν μπορούν να προϋποθέσουν κανέναν αυτόνοτο παραγωγό χρηστικών αξιών. Χρειάζονται αντιθέτως μία συνεχή τεχνολογική βελτίωση της παραγωγής που να συνδυάζεται με την ύπαρξη ενός απρόσωπου συλλογικού υποκειμένου που παράγει τήν απαιτούμενη για τήν κεφαλαιακή διεύρυνση υπεραξία, τήν αφηρημένη εργασία. Φορέας αυτής της δυναμικής αναπαραγωγής είναι ή ανταλλακτική αξία, που έγγενως έπεκτείνεται, πραγματοποιώντας όλο και περισσότερα πεδία, έσωτερικοποιούμενη στή δράση των υποκειμένων, μετασχηματίζουσα –άλλα καταργώντας τα, άλλα ένδυναμώνοντας τα– τά έτσι και άλλως υπάρχοντα συστήματα εξουσίας, απελευθερώνοντας κάθε τοπική δέσμευση, επιταχύνοντας τήν τεχνολογική εξέλιξη. Ο καπιταλισμός είναι από κάθε άποψη τό όριακό οικονομικό σύστημα για τόν μέχρι τώρα ιστορικό χρόνο, κάθε στιγμή που αναπαράγεται καθυστερεί τή δυνατότητα έκρηξης των έσωτερικών του δυνάμεων προς μία όλική παλινδρόμηση σ' έναν προϊστορικό χρόνο, τή βαρβαρότητα, ταυτόχρονα όμως, αναπαραγόμενος, αίρει και τή δυνατότητα πραγμάτωσης των αξιώσεων που ό ίδιος θέτει για μία κοινωνία που έχει διατρέξει όλες τις μορφές ανταλλαγής ως τις έσχατες συνέπειές τους, και τις έχει υπερβεί, φτάνοντας στήν εξέλιψη του οικονομικού κινήτρου, όπως ζητάει ό Καστοριάδης στό τέλος του κειμένου του, τόν σοσιαλισμό.

29. Τό έργο του Φουκώ είναι ίσως αυτό που μās διευκολύνει περισσότερο από κάθε άλλο να έντοπίσουμε ποιό είναι αυτοί οι μηχανισμοί της εξουσιαστικής όντολογίας υπό τήν όποία διεξάγεται μέχρι τώρα ή όλική αναπαραγωγή. Βλ. και τις έκδοθεισες παραδόσεις του για τή σχέση της βιοπολιτικής με τήν Πολιτική Οικονομία, *Naissance de la biopolitique. Cours au Collège de France 1978-1979*, Gallimard-Seuil, 2004.

30. Η έξιδανίκευση του αρχαίας πολιτικής όργάνωσης είναι μία γενική κριτική παρατήρηση που μπορεί να γίνει για τό έργο του Καστοριάδη.

Σε πρώτη ανάγνωση

Γιώργος Σταθάκης

Ο άτελέσφορος Έκσυγχρονισμός
έκδ. Βιβλιόραμα, 2007

Κυκλοφόρησε ό Άτελέσφορος Έκσυγχρονισμός του Γιώργου Σταθάκη που περιέχει άρθρα του δημοσιευμένα στόν *Πολίτη* και στήν *Αύγή* τήν τελευταία δεκαετία. Δέν μιγαγιάτεψαν τά κείμενα αυτά. Όποιος τά διαβάξει έχει να ώφεληθει. Διαβάστε τα. Ός δείγμα γραφής και μόνο τό παρακάτω μικρό απόσπασμα από τήν «Εισαγωγή» του βιβλίου:

«Τό πρώτο πρόβλημα ήταν τό κόμμα, δηλαδή τό ίδιο τό ΠΑΣΟΚ. Αυτό είχε μετατραπεί σε κόμμα ταυτισμένο με τό κράτος και φυσικά ταυτισμένο με τή διαφθορά. Ο Σημίτης είχε ένα κόμμα τό όποιο δέν μπορούσε να έλέγξει και μία νεολαία που έφερε μία έντονη παράδοση ιδιότυπων άπολιτικών όμαδοποιήσεων που κατέληγαν σε παροιμιώδεις ξυλοδαρμούς στα συνέδρια. Μπορούσε αυτό τό κόμμα να μετατραπεί σε πολιτικό υποκείμενο έξορθολογισμού και ανανέωσης των πολιτικών και κοινωνικών θεσμών, άκόμη και νεοφιλελεύθερης έμπνευσης; Ο Σημίτης γρήγορα εγκατέλειψε τήν προσπάθεια να έλέγξει τό κόμμα, αν και τυπικά κυριάρχησε. Άπλως τό έθεσε στό πλάι». [...]

«Τό φορολογικό σύστημα. Κάποτε ή Ελλάδα πρέπει να άποκτήσει ένα φορολογικό σύστημα συμβατό με τό καθιερωμένο στις άναπτυγμένες ευρωπαϊκές χώρες. Μόνο που προϋποθέτει αξιόπιστη δημόσια διοίκηση. Τά είπε ό Βαρβαρέσος 60 χρόνια πριν. Πρόσφατα, χώρες όπως ή Ισπανία και ή Πορτογαλία έχουν κάνει τεράστια βήματα στόν τομέα αυτό. Η φορολογική άσυλία των πλουσίων, ή πληρωμή άμεσων φόρων μόνο από τους μισθωτούς και ή κυριαρχία των έμμεσων φόρων παραμένει πρωτοφανές φαινόμενο για ευρωπαϊκή χώρα».

ΟΙΚΟΙ ΤΗΣ ΣΟΦΙΑΣ: ΚΕΝΤΡΑ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΣΤΟΝ ΑΡΑΒΟ-ΙΣΛΑΜΙΚΟ ΚΟΣΜΟ

της Μαιίρης Χριστοδούλου

Η φράση του Φερνάν Μπρωντέλ (Fernand Braudel): «οι πολιτισμοί είναι συνέχειες, ατέλειωτες ιστορικές συνέχειες», συμπυκνώνει την ουσία αυτών που θα αναπτύξω στη συνέχεια. Ειδικότερα, θα αναφερθώ στο ρόλο που διαδραμάτισε ο αραβο-ισλαμικός κόσμος στην υπόθεση της πολιτισμικής και επιστημονικής εξέλιξης του ανθρώπου.

Ο πολιτισμός που ανέπτυξαν οι Άραβες μετά την εξάπλωση του Ισλάμ, είναι πολιτισμός παράγωγος, δευτερογενής σύμφωνα με την ορολογία του Μάξ Βέμπερ. Δεν δημιουργήθηκε εκ του μηδενός, αλλά οικοδομήθηκε πάνω στα θεμέλια του πολυποίκιλου και ολοζώντανου πολιτισμού που υπήρχε πριν από αυτόν στην Έγγυς Ανατολή.¹

Όταν οι Άραβες οργανωμένοι υπό τη νέα θρησκεία του Ισλάμ, κατέλαβαν τον 7ο αιώνα τις γύρω από την Αραβία περιοχές, εγκαταστάθηκαν σε εδάφη, όπου επί αιώνες κυριαρχούσε ο ελληνικός και ο περσικός πολιτισμός. Η ελληνική παιδεία, η οποία από την εποχή των κατακτήσεων του Μεγάλου Αλεξάνδρου και των επιγόνων είχε διαδοθεί στην Αίγυπτο, στη Συρία και τη Μεσοποταμία, θεμελιώθηκε στις χώρες αυτές της Ανατολής με την εξάπλωση του Χριστιανισμού. Στη Συρία λόγω χάριν που ανήκε στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, τα μοναστήρια είχαν γίνει φυτώρια της ελληνικής παιδείας. Οι νεοστοιανοί της Συρίας ήδη από τον 4ο αιώνα είχαν επεκτείνει την επιρροή τους στο σημαντικό εκπαιδευτικό κέντρο της σχολής της Έδεσσας. Όταν ο αυτοκράτορας Ζήνων [426-491 μ.Χ.] έκλεισε τη σχολή, οι

νεοστοιανοί την μετέφεραν στη Νίσιβη της Μεσοποταμίας, όπου ήδη λειτουργούσε άλλο εκπαιδευτικό κέντρο.² Τά κύρια κέντρα παραγωγής πολιτισμού και φιλοσοφίας, ήδη πριν την ισλαμική κυριαρχία ήταν:

Άλεξάνδρεια

Η σχολή της Άλεξάνδρειας επιβίωσε εκχριστιανισμένη και μετά τα μέτρα του Ίουστινιανού και ύστερα από την αραβική κατάκτηση και διατηρήθηκε έως τη χαλιφία του Ομάρ Β΄ τον 8ο αιώνα, όποτε και μεταφέρθηκε στην Αντιόχεια.³

Στη νότια Παλαιστίνη πνευματικά κέντρα ήταν η μονή της Αγίας Αικατερίνης του όρους Σινά και η μονή του Αγίου Σάββα, στην οποία έμειναν δύο μεγάλες μορφές των γραμμάτων ο Ίωάννης Δαμασκηνός και ο Θεόδωρος Άβουκαράς.

Στην πόλη Χαράν (Khorasan) της Μεσοποταμίας η ελληνιστική επιρροή έχει την προέλευσή της στη φιλοσοφική σχολή της Άλεξάνδρειας και εκπροσωπείται από Χριστιανούς που ανήκουν στην αίρεση των Βαπτιστών.⁴

1. F. Braudel, *Γραμματική των Πολιτισμών*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2003, σ. 101.

2. Peters F.E., *Aristotle and the Arabs: The Aristotelian Tradition in Islam*, Νέα Υόρκη, New York University Press, 1968, σ. 25.

3. P. Lemerle, *Ο πρώτος Βυζαντινός Ουμανισμός*, μτφ. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, 6^η εκδ., Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1985, σ. 30-32.

4. Peters F.E., *ο.π.*, σ. 22-23.

Περσία

Τέλος, στο βασίλειο των Σασσανιδών στην Περσία, ή ζωροαστρική ιδεολογία –σύμφωνα με την οποία όλες οι γνώσεις πηγάζουν από την Άβέστα, τό ιερό βιβλίο του ζωροαστρισμού– οδηγεί τό ενδιαφέρον των αυτοκρατόρων στην έλληνική γνώση ή οποία θρυσκόταν στο ψηλότερο βαθμό ανάπτυξης. Μετά τό κλείσιμο των σχολών από τόν Ίουστινιανό, στην αΐλή του Χοσρόη (Khosrow) γίνονται δεκτοί Έλληνες φιλόσοφοι. Κατ' έντολήν του Χοσρόη πραγματοποιήθηκαν μεταφράσεις από τά έλληνικά στά μέσα περσικά, σέ πολλούς τομείς των έπιστημών, κυρίως στην άστρολογία, τή γεωργία και τή φιλοσοφία.⁵ Ίδιαίτερα είχε εκτιμηθεί ή έλληνική ιατρική (Khūzistān ή Σουσιανή), ιδρύεται ή ιατρική άκαδημία του Ζουντεσπούρ (DjundġshĀrŪr) τόν 3ο αιώνα μ.Χ.

Πολλά από τά πνευματικά κέντρα των δυτικών διαμερισμάτων του σασσανιδικού βασιλείου βρέθηκαν κάτω από τήν πνευματική έπιρροή των νεστοριανών. Σ' αυτές τίς περιοχές ή παρουσία του ανατολικού έλληνιστικού πολιτισμού γίνεται έντονα αισθητή.

Συγχρόνως στο Βυζάντιο ήδη από τόν 4ο αιώνα δάσκαλοι και φοιτητές πηγαινούν από σχολείο σέ σχολείο και διασχίζουν πρόθυμα όλη τήν Άνατολή: στην σχολή της Άντιόχειας, στην Νικομήδεια, στην Καισάρεια της Παλαιστίνης, στην Άλεξάνδρεια, στην Βηρυτό, στην Γάζα, στην Έδεσσα και στην Νίσσιη.

Συνεπώς, τά κύρια συστατικά στοιχεία του μουσουλμανικού πολιτισμού τούς πρώτους αιώνες, θά παραμείνουν, σύμφωνα με τήν ίδια τή λογική της κατάκτησης, από τή μιá τό συριακό στοιχείο ή ακριβέστερα τό συροαιγυπτιακό και από τήν άλλη τό ιρανικό. Και τά δύο υπήρξαν σέ διαφορετικό βαθμό φορείς του έλληνισμού.⁶ Όταν τόν 7ο αιώνα μ.Χ. ό πρώτος χαλίφης της δυναστείας των Ούμαγιαδών Μωαβία (Muawīya), μετέφερε τήν πρωτεύουσα του Ίσλάμ από τήν Μεδίνα (al-Madīna) στην Δαμασκό, οι Μουσουλμάνοι άρχισαν νά απορροφούν άκόμη περισσότερο τά στοιχεία του έλληνοβυζαντινού πολιτισμού της Συρίας.⁷

Συμπερασματικά, τό Ίσλάμ αναπτύσσεται σ' ένα γεωγραφικό πλαίσιο με ιστορία και πολιτισμό, τήν πολιτισμική κληρονομιά του οποίου άφομοιώνει για λόγους πολιτικούς και θρησκευτικούς. Για τούς μουσουλμάνους μόνο τέσσερις πολιτισμοί είχαν βαρύτητα: ό άραβικός, ό έλληνικός, ό περσικός και ό ίνδικός και μόνο όκτώ λαοί μπορούν νά θεωρηθούν άτοχοι της έπιστήμης: οι Άραβες, οι Έλληνες, οι Βυζαντινοί, οι Πέρσες, οι Ίνδοί, οι Βαβυλώνιοι, οι Αιγύπτιοι και οι Έβραίοι.⁸

Νά σημειώσουμε ότι τό Ίσλάμ, όχι μόνο θρησκευτικά αλλά και ιστορικά, όσο και άν φαίνεται μονολιθικό, δέν είναι. Στην πραγματικότητα τό Ίσλάμ, όπως και όλες οι άλλες θρησκείες, έκφράζει τή συγκεκριμένη ιδεολογία μιáς όρισμένης ιστορικής κοινωνίας. Πα-

ραδείγματος χάριν τό Ίσλάμ των Άββασιδών στη Βαγδάτη τό 830 μ.Χ., διαφέρει από τό Ίσλάμ των Ούμαγιαδών στο Κάιρο τό 1000 μ.Χ. Η ανάλυση της έπιστημονικής κίνησης στις ισλαμικές κοινωνίες μπορεί νά έπιτευχθεί μόνο μέσω της έρευνας των κοινωνικών και πολιτικών παραγόντων της κάθε κατάστασης χωριστά. Άς αναλογιστούμε όταν μιλάμε αντίστοιχα για τά έπιστημονικά έπιτεύγματα της χριστιανικής Δύσης, πόσους αιώνες καλύπτουμε, πόσα έθνη και πολιτισμούς στους οποίους τό χριστιανικό δόγμα δέν ήταν τό πρωτεύον στοιχείο αυτής της προόδου, αλλά τό κοινό χαρακτηριστικό αυτών των λαών. Γι' αυτό ή ανάπτυξη που ακολουθεί αναφέρεται στά έπιστημονικά έπιτεύγματα που παρήχθησαν από τόν 8ο ως τόν 12ο αιώνα μ.Χ., στην κυριαρχούσε ή ισλαμική θρησκεία. Τά μεγάλα κέντρα πολιτισμού καθώς και τά κέντρα ανάπτυξης των έπιστημών, που δημιουργήθηκαν στο Άνατολικό και τό Δυτικό Ίσλάμ ήταν ή Βαγδάτη, τό Κάιρο, ή Κόρδοβα και τό Τολέδο στην Ίσπανία και τό Παλέρμο στην Σικελία.

Βαγδάτη

Πρώτο κέντρο πολιτισμού –άλλά και της αφήγησής μας– είναι ή Βαγδάτη στην όποία τόν 9ο αιώνα μ.Χ. οι Άββασίδες μεταφέρουν τήν πρωτεύουσα του κράτους από τή Δαμασκό. Ό χαλίφης Μαμούν (Ma'mūn), θά ύποστηρίξει τίς μεταφράσεις των έλληνικών κειμένων δημιουργώντας ένα μεταφραστικό κέντρο στα θεμέλια του Μπάιτ άλ Χίκμα (Bayt al Hikma) του Περσικού Οίκου της Σοφίας δηλαδή, που λειτουργούσε ήδη στην Βαγδάτη από τή δυναστεία των Σασσανιδών. Οίκος της Σοφίας, είναι ή μετάφραση του σασσανδικού όνόματος της βιβλιοθήκης, όπως αναφέρει ό συγγραφέας Χάμιζα άλ Ίσπαχάνι (Īamza al IġfahĀnġ), ό όποιος περιγράφει ότι επρόκειτο για βασιλικές βιβλιοθήκες, ή βιβλιοθήκες που συνδέονταν με τήν κρατική διοίκηση. Σ' αυτές φυλάσσονταν βιβλία, ιδιαίτερα βιβλία ποίησης που κατέγραφαν τό μεγαλείο των Σασσανιδών.⁹ Επί Μαμούν, ό Οίκος της Σοφίας μετατρέπεται σέ κέντρο συζητήσεων και παραγωγής μεγάλου όγκου μεταφρασμένων έργων. Τό προσωπικό της βιβλιοθήκης άποτελείτο από μεταφραστές, αντιγραφείς και βιβλιοδέτες. Έκεί υπηρέτησαν γνωστοί μεταφρα-

5. Δ. Γούτας, *Η άρχαία έλληνική σκέψη στον άραβικό πολιτισμό*, Άθήνα, Περίπλους, 2002, σ. 36-37.

6. Lemerle, *Ό πρώτος Βυζαντινός Ούμανισμός*, ό.π., σ. 30.

7. Κ. Γιαννακόπουλος, *Μεσαιωνικός Δυτικός Πολιτισμός και οι κόσμοι του Βυζαντίου και του Ίσλάμ*, Θεσσαλονίκη, έκδοτικός οίκος Κυρομάνος, 1993, σ. 196.

8. G. Peyronnet, *L'islam et la civilisation islamique VII-XII siècle*, Paris, Armand Colin, 1992, σ. 285.

9. Δ. Γούτας, ό.π., σ. 77-78.

στές: ὁ νεοτοριανός Χουνάιν ιμπν Ἰσαάκ (Hunayn ibn Ishaq) καὶ ὁ γιός του Ἰσαάκ ιμπν Χουνάιν (Ishaq ibn Hunayn), ὁ Κώστα ιμπν Λούκα (Qusta ibn Luqa) καταγόμενος ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ Ἡλιούπολη τῆς Συρίας, ἀλλὰ καὶ ὁ Φάντλ ἀλ Ναουμπάχτι (al-Fa'Al b. Ab'Ḍ Sahl al-Nawbakht'Ḍ) εἰδικὸς στὴν περσικὴ γλῶσσα καὶ πολλοὶ ἀκόμα χριστιανοὶ καὶ μουσουλμάνοι μεταφραστές. Τὶς μεταφράσεις διηύθησε μιά ἀναγεννησιακὴ μορφή τοῦ Ἰσλάμ, ἕνας πανεπιστήμονας ἐγκυκλοπαιδιστής, ὁ φιλόσοφος ἀλ Κίντι (al Kindi). Τὸ κίνημα τῶν ἑλληνο-αραβικῶν μεταφράσεων, πού ἔλαβε χώρα στὴ Βαγδάτη, σύμφωνα μὲ τὸν καθηγητὴ Γούτα, συνιστᾷ μιά κοσμοϊστορικὴ –ἀπὸ κάθε ἄποψη– φάση στὴ ροὴ τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας. Εἶναι ἐξίσου σημαντικὸ ἱστορικὸ γεγονός καὶ ἀνήκει στὴν ἴδια κατηγορία μὲ τὴν Ἀθῆνα τοῦ Περικλῆ, τὴν ἰταλικὴ Ἀναγέννηση ἢ τὴν ἐπιστημονικὴ ἐπανάσταση τοῦ 16ου αἰώνα.

Τὰ αἷτια αὐτῆς τῆς κίνησης ἦταν πολιτικά: Οἱ Ἀββασίδες, ἡγεμόνες τῆς Βαγδάτης ὑποστήριξαν τὶς θεολογικὲς ἀπόψεις τῶν Μουτάζιλα (Mu'tazila). Μουτάζιλα εἶναι τὸ ὄνομα μιᾶς θρησκευτικῆς κίνησης πού δημιουργήθηκε στὴ Βασόρα (Bassorah a Basra) τοῦ Ἰράκ στὸν 8ο αἰώνα μ.Χ. Αὐτοὶ ἐπιχείρησαν μιά ἀνάμειξη τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ ἰσλαμικῶν δογμάτων, ἔθεσαν βασικά θεολογικὰ προβλήματα ὅπως τὴν ἐκ τοῦ μηδενός δημιουργία καὶ τὴν ἐλευθερία τῆς βούλησης τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ Μουτάζιλα θέλησαν νὰ στηρίξουν τὴν ἀλήθεια τοῦ Ἰσλάμ στὰ ἑλληνικὰ κείμενα κυρίως στὴ λογικὴ ἐπιστῆμη τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Αὐτὸ ἀποτέλεσε τὸ πολιτικὸ κίνητρο τῆς μεταφραστικῆς κίνησης τῆς Βαγδάτης. Τὰ ὑλικά θεμέλια αὐτῆς τῆς μεταφραστικῆς ἐκρηξῆς ἦταν: α) ἡ πολιτικὴ ἐνότητα πού ἐπιβλήθηκε στὴν Ἑγγύς Ἀνατολή ἀπὸ τὴν ἰσλαμικὴ κατάκτηση, β) ἡ γενικὴ ἐπικράτηση τῆς ἀραβικῆς γλώσσας σ' ὅλο τὸν μουσουλμανικὸ κόσμο, γ) ἡ οικονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς ἰσλαμικῆς αὐτοκρατορίας. Ὅπως ἡ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία παλαιότερα μετέτρεψε τὴ Μεσόγειο θάλασσα σὲ «mare posticum», ἔτσι τώρα οἱ Ἀραβες μὲ τὶς κατακτήσεις τους ἔγιναν κυρίαρχοι τῆς Μεσογείου καὶ τοῦ ἐμπορίου, δ) ἡ ἐμφάνιση χαρτιοῦ πού παραγόταν στὴν Κίνα ἤδη ἀπὸ τὸν 8ο μ.Χ. αἰώνα. Τὸ ἀρχαιότερο χρονολογημένο ἀραβικὸ χειρόγραφο σὲ χαρτί εἶναι τοῦ 866 μ.Χ.¹⁰ Τέλος ἡ ἐπαφὴ μὲ τοὺς Βυζαντινοὺς προμήθευσε τοὺς Ἀραβες ὄχι μόνον χειρόγραφα ἀλλὰ καὶ ἐμπειροὺς μεταφραστές καὶ ἐπιστήμονες, οἱ ὁποῖοι ὑπηρετήσαν στὴν αὐτὴ τῶν χαλίφηδων, πολλές φορές ὡς ἀπεσταλμένοι τοῦ ἴδιου τοῦ αὐτοκράτορα.

Ἀπὸ τὴν Ἀσία μεταφερόμαστε τώρα στὴ Βόρειο Ἀφρικὴ ὅπου στὰ τέλη τοῦ 10ου μ.Χ. αἰώνα, τὴν ἐξουσία καταλαμβάνουν οἱ Φατιμίδες οἱ ὁποῖοι ὑποστηρίζουν τοὺς Ἰσμαηλίτες, παρακλάδι τῶν Σιτῶν καὶ μεταφέρουν τὸ διοικητικὸ κέντρο τῆς δυναστείας τους στὸ Κάιρο. Καὶ ἐδῶ, ὅπως καὶ στὴ Βαγδάτη, ἀναπτύσσονται οἱ ἑλληνικὲς ἐπιστῆμες καὶ δημιουργοῦνται βιβλιοθήκες καὶ μεταφραστικὰ κέντρα. Τὸ μεγαλύτερο ἀπ' αὐτὰ τὰ κέντρα εἶναι ὁ Οἶκος τῆς Σοφίας (dār al

Hikma), τὸν ὁποῖο ἰδρύει ὁ χαλίφης Χακίμ (al-Hakim bi-Amr Allāh) τὸ 1005 μ.Χ. καὶ στὸν ὁποῖο τοποθετεῖ τὰ ἀντίτυπα τῆς βιβλιοθήκης του. Στεγάζεται στὸ βορειοδυτικὸ μέρος τοῦ παλατιοῦ, περιλαμβάνει βιβλιοθήκη καὶ ἀναγνωστήριο καὶ γίνεται τόπος συνάντησης ἐπιστημόνων: θεολόγων, νομικῶν, γραμματικῶν, ἰατρῶν, ἀστρονόμων, κατόχων τῆς λογικῆς ἐπιστήμης καὶ τῶν μαθηματικῶν. Τὸ 1045 μ.Χ. ἐκδίδεται ἕνας κατάλογος τῆς βιβλιοθήκης στὸν ὁποῖο ἀναγράφονται 6.500 τόμοι ἀστρονομίας, ἀρχιτεκτονικῆς καὶ φιλοσοφίας.

Θὰ ἦταν παράλειψη νὰ μὴν ἀναφέρω τὴν ἴδρυση ἀπὸ τοὺς Φατιμίδες καὶ τῆς ξακουστῆς, μέχρι τὶς μέρες μας, σχολῆς ἀλ Ἀζχαρ (al Azhar) δίπλα στὸ ὄμω-νυμο τζαμί στὴν ὁποία διδασκόταν τὸ αἰτικό δόγμα παράλληλα μὲ τὸ δίκαιο, τὴν ἀραβικὴ γραμματικὴ καὶ τὴν ἱστορία. Ἡ ἐκπαίδευση ἦταν δημόσια. Ἀλλὰ καὶ σ' ὅλο τὸ Ἰσλάμ δημιουργοῦνται μορφωτικὰ κέντρα τὰ ἱεροδιδασκαλεῖα, οἱ μαντράσα. Αὐτὰ ἦταν ἱδρύματα ἀνώτερης ἐκπαίδευσης κυρίως στὸ ἰσλαμικὸ δίκαιο. Ἡ μαντράσα εἶναι ἡ ἐξέλιξη τῆς ἐκπαίδευσης πού γινόταν στὰ τζαμιά, στὰ ὁποῖα διδάσκονταν τὰ ἱερά κείμενα, ἡ ἀποστήθιση τοῦ Κορανίου καὶ τῶν χαντιθ. Ἀργότερα ἰδρύονται τὰ χάν, φοιτητικὲς ἐστῆες, δίπλα στὰ τζαμιά γιὰ νὰ μένουν οἱ ξένοι φοιτητές. Ἡ μαντράσα εἶναι ἡ ἐξέλιξη αὐτοῦ τοῦ συνδυασμοῦ. Ἡ διαφορὰ ἀπὸ τὰ τζαμιά εἶναι κυρίως ἀρχιτεκτονικὴ καὶ ὄχι ἐκπαιδευτικὴ. Ὑπάρχει ὅμως καὶ μιά διοικητικὴ διαφορὰ: ἐνῶ ὁ χαλίφης εἶχε πλήρη ἔλεγχο στὶς μαντράσα, δὲν συνέβαινε τὸ ἴδιο μὲ ὀρισμένα τζαμιά τὰ ὁποῖα διοικοῦνταν ἀπὸ τὸν ἱμάμη. Μαντράσα φτιάχτηκαν σὲ ὅλο τὸ ἀνατολικὸ Ἰσλάμ, ἀπὸ τὴ Βαγδάτη μέχρι τὴν Ἱερουσαλήμ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς θεολογικὲς καὶ τὶς νομικὲς σπουδὲς πού ἔχουν ἀμεση σύνδεση μὲ τὰ ἱερά κείμενα στὸ Ἰσλάμ, πολλὲς μαντράσα εἰδικεύονταν σὲ ὀρισμένους ἐπιστήμες, κυρίως στὴν ἀραβικὴ γλῶσσα καὶ τὴν ἱατρικὴ. Ἡ Σαμαρκάνδη (Samarqand), μουσουλμανικὸ πνευματικὸ κέντρο τῆς κεντρικῆς Ἀσίας μέχρι τὸν 15ο μ.Χ. αἰώνα, ἔχει μείνει ξακουστὴ γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ παιδεία πού παρείχε ἡ μαντράσα της.

Καὶ ἐνῶ οἱ ἐπιστῆμες τοῦ Ἰσλάμ καλλιεργοῦνται στὶς μαντράσα, ἡ ἑλληνικὴ παράδοση, ἡ φιλοσοφία καὶ οἱ φυσικὲς ἐπιστῆμες ἀναπτύσσονται ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Οἴκους τῆς Σοφίας –στοὺς Οἴκους τῶν Ἐπιστημῶν, Ντάρ ἀλ Ἰμ (Dār al Ilm). Οἱ Οἶκοι τῶν Ἐπιστημῶν εἶναι ὀνομασία πού δόθηκε σὲ βιβλιοθήκες καὶ ἐπιστημονικὰ ἱδρύματα πού δημιουργήθηκαν στὸ Ἀνατολικὸ Ἰσλάμ τὸν 9ο καὶ 10ο μ.Χ. αἰώνα, ὄχι μόνον ἀπὸ τοὺς χαλίφηδες ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἰδιώτες. Ὁ Ἀββασίδης χαλίφης ἀλ Μουατάμιντ (al-Mu'tamid) ἔχτισε μιά τέτοια ἀκαδημία στὸ Καρκάρ (Carcar) κοντὰ στὴ Βαγδάτη, ἀνοιχτὸ σὲ φοιτητές ἀπ' ὅλες τὶς ἐθνικότητες καὶ τὶς θρησκείες. Αὐτὸ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν χαλιφῶν γιὰ τὶς ἐπιστῆμες καὶ ἡ ἴδρυση βιβλιοθηκῶν καὶ ἀκαδημιῶν

10. Lemerle, ὁ.π., σ. 102.

σηματοδοτεί ότι η έρευνα προωθείται από την εξουσία και ενθαρρύνει ιδιωτικές πρωτοβουλίες. Εύποροι πολίτες συμβάλλουν στην κατασκευή βιβλιοθηκών τις οποίες επισκέπτονταν όσοι αναζητούσαν τη γνώση σε όλα τα επιστημονικά πεδία και από όλες τις χώρες του κόσμου. Ίνστιτούτα επιστημών και βιβλιοθήκες ιδρύονται στη Μοσούλη (al Mawsil), στο Σιράζ (Chiraz), στη Βασόρα (Bassorah a Basra), Ράμ Χορμούζ (Ram-Hormouz), στη Ράγα (Ray) και το Καρκάρ. Η πλέον ξακουστή απ' αυτές τις βιβλιοθήκες βρισκόταν στη Βαγδάτη και περιελάμβανε περισσότερα από 10.000 βιβλία σε όλα τα επιστημονικά πεδία. Κάηκε από τους Σελτζούκους το 1055 μ.Χ. Τέλος στο Φουστάντ (Fustad), έξω από το Κάιρο, ιδρύεται ένα σουνίτικο ίνστιτούτο.

Επίσης ιδρύονται αστροσκοπεία τα οποία συνδέονται κατ' αρχήν με τους Οίκους της Σοφίας και αργότερα αναπτύσσονται σ' όλη την επικράτεια του Ισλάμ. Η ινδική παράδοση επηρέασε καθοριστικά το ενδιαφέρον των μουσουλμάνων για την αστρονομία και τα μαθηματικά. Για την ανάπτυξη της αστρονομίας δημιουργούνται ενόργανα αστροσκοπεία τα οποία χρηματοδοτούνται από τους ηγεμόνες. Οι Άραβες θέλουν να προσδιορίσουν τις αστρονομικές παραμέτρους με νέες παρατηρήσεις και να βρουν νέες μαθηματικές λύσεις για την αναπαράσταση της κίνησης των ουράνιων σωμάτων. Επινοήθηκαν νέα όργανα, αστρολάβος, κρικωτές σφαίρες, κατασκευάστηκαν πίνακες, χάρτες και αστρονομικοί κατάλογοι.

Στο ίδρυμα της Βαγδάτης αλλά και της Δαμασκού έχουν εγκατασταθεί αστροσκοπεία στα οποία μουσουλμάνοι μελετητές, έπινοούν νέους πίνακες για να διορθώσουν τους παλαιότερους του Πτολεμαίου. Ο χαλίφης αλ Χάκιμ ιδρύει στο όρος Μουκάταμ (al MuḩaŌŌam), κοντά στο Κάιρο, αστροσκοπείο στο οποίο ο Ίμπν Γιούνις (Almad b. Yūnus al-Nadaf) κατασκεύασε τους Χακιμικούς πίνακες του Ήλιου, της Σελήνης και των πέντε πλανητών, που αποκαλούνταν έτσι προς τιμήν του χαλίφη.

Άλλα ονομαστά αστροσκοπεία είναι στο Ντάιρ Μουράν (Dayr Murrān) στους λόφους της Δαμασκού, όπου χρησιμοποιούνται μεγάλα όργανα για τη μέτρηση του ήλιοστασίου, στη Ράκκα (al Rakka) στις όχθες του Εύφρατη έκανε τις παρατηρήσεις του ο αλ Μπατάνι (al BaŌŌ' inŌ 'AlŌ b. AbŌ Ōamza), ο έπινομαζόμενος «Πτολεμαίος των Άράβων», στο Σιράζ και τη Μάραγα (Maragha) ο Πέρσης α-Σούφι ('Abd al-RaŌmān al-Nūf) διακρίνει το νεφέλωμα της Άνδρομέδας και στην Κόρδοβα ο αλ Ζαρκάλι (al-Zarḩal?) δημοσιεύει πλανητικούς πίνακες που έμειναν γνωστοί ως οι «πίνακες του Τολέδο».¹¹

Στά τέλη του 8ου μ.Χ. αιώνα, με έντολή του χαλίφη Μαμούν, ο Άλφαράμπι μετέφρασε στα Άραβικά μια ινδική διατριβή για την αστρονομία η οποία περιείχε τα έννεα αριθμητικά ψηφία που οι Άραβες αποκαλούσαν ινδικά, αλλά οι Ευρωπαίοι τα ονόμασαν Άρα-

δικά επειδή τα γνώρισαν από τους Άραβες της Ισπανίας. Όστόσο η προσφορά των Άράβων στη μαθηματική επιστήμη δέν σταματάει στη μεταφορά του δεκαδικού συστήματος στην Δύση. Και σ' αυτόν τον τομέα η καινοτομία της σκέψης οδηγεί στη δημιουργία της τριγωνομετρίας και της Άλγεβρας. Στην τριγωνομετρία οι Άραβες έφηραν το ήμίτονο και την έφαπτομένη.

Ο Μουχάμαντ ίμπν Μούσα αλ-Καράζμι (al-Khwārazmī AbŪ Ōja'far MuŌammad b. MŪsā), κορυφαίος μαθηματικός της εποχής του, ο οποίος εργαζόταν στον Οίκο της Σοφίας στη Βαγδάτη, προσέθεσε στους έννεα ινδικούς αριθμούς το μηδέν ως αριθμό¹² και έγραψε πραγματεία με τον τίτλο, *άλ-μουχτάσαρ φι χισάμπ άλ-τζαμπρ ούά' λ-μουκάμπαλα* (al-MukhtaŌar fi ŌisAb al-djabr wa'l-muḩAbala) που φτάνει ως τις δευτεροβάθμιες εξισώσεις. Στοιχεία αυτής της πραγματείας μεταφράστηκαν τον 12ο αιώνα από τον Ροβέρτο του Τσέστερ ως *Liber algebras et almucabala*. Μ' αυτό τον τρόπο εισήχθη στην Ευρώπη η επιστήμη και η όρολογία της Άλγεβρας που ήταν ως τότε Άγνωστη.

Η ιατρική επιστήμη αναπτύχθηκε στον Άραβο-ισλαμικό κόσμο και έθεσε τα θεμέλια της σύγχρονης ιατρικής. Στηρίχτηκε στα έλληνικά κείμενα κυρίως του Γαληνού, στην ινδική και την Περσική παράδοση. Άσκειτο και διδασκόταν σε οργανωμένα νοσοκομεία, τα ονομαζόμενα *bimaristan* (που είναι Περσικός όρος) τα οποία ήταν συνδεδεμένα με ειδικά φαρμακεία. Σ' αυτά εκτός από την Άσκηση της ιατρικής (στους άσθενείς) άνεπτυσσόταν η θεωρητική γνώση, γινόταν έρευνα και γράφονταν συγγράμματα. Έτσι η εκπαίδευση της ιατρικής στηριζόταν σε ένα μεθοδολογικό σύστημα, το οποίο χρηματοδοτούσε το κράτος και είχε δύο σκέλη: ένα θεωρητικό και ένα πρακτικό. Ήδη στις αρχές του 10ου αιώνα, στην επικράτεια του Ισλάμ, οι γιατροί έπρεπε να δίνουν εξετάσεις έπαρκειας για την Άσκηση του έπαγγέλματός τους.

Το πρώτο «μπιμαριστάν» (*bimaristan*) δημιουργήθηκε στη Βαγδάτη, από τον χαλίφη Χαρούν αλ Ρασίντ (Harun al-Rashid) -γνωστός από τις χίλιες και μία νύχτες- το οποίο, όπως ήδη αναφέρθηκε, στηρίχτηκε στα πρότυπα του Ζουντισαπούρ. Αργότερα ο γιός του, χαλίφης Μαμούν κάλεσε τον Γεώργιο μπέν Γκαμπριέλ (Georgios b. Gabrīyl) ως διευθυντή του νοσοκομείου, ο οποίος μετέφρασε πολλά έλληνικά έργα.¹³ Τέτοια νοσοκομεία δημιουργήθηκαν σε όλες τις μεγάλες πόλεις του Ισλάμ: στην Δαμασκό, στη Φέζ, στο Μαρακές, στη Μεσοποταμία, στη Τυνησία... Στα μπιμαριστάν εκτός

11. Jean -Claude Pecker, «Τό πέρασμα της Άστρονομίας από τό Ισλάμ», *Ούτοπία*, 58 (2004), σ. 21-34.

12. Τό μηδέν ύπηρχε στους Ίνδους ως κενός χώρος για να χωρίζει τους αριθμούς μεταξύ τους. Δέν ήταν αριθμός, δέν συμμετείχε στις πράξεις.

13. *Encyclopaedia of Islam*, τ. 5, σ. 1125: J. Pedersen-G. Makdisi, «madrasa».

ἀπό τὴν ἰατρική, διδάσκονται ἐπίσης μουσική, μαθηματικά, ἀστρονομία, γεωμετρία καὶ ἄλλα μαθήματα μὲ βάση τὴν ἀρχὴ τῆς ἀραβικῆς παιδείας ὅτι ὁ μορφωμένος ἄνθρωπος δὲν εἶναι αὐτός πού εἰδικεύεται σὲ ἓνα πεδίο, ἀλλὰ αὐτός πού ἔχει πολὺπλευρὴ γνῶση. Ἀπὸ τὴν παραγωγή ἰατρικῶν συγγραμμάτων αὐτὰ πού ἐπηρέασαν τὴ Δύση εἶναι τὸ σύγγραμμα τοῦ Ἀμπού Μπάκο Μουχάμαντ ἂλ Ράζη (Abū Bakr Muḥammad al-Rāzī)¹⁴ πού ἐγινε γνωστὸ στὴ Δύση ὡς *Continens*. Εἶναι μίᾶ ἰατρικὴ ἐγκυκλοπαίδεια πού χρησιμοποιεῖται στὴν Εὐρώπη, ἀκόμα καὶ τὸν 16ο αἰώνα. Στὰ τέλη τοῦ 12ου αἰώνα μεταφράστηκε στὰ λατινικά τὸ *Βιβλίον τῶν μυστικῶν τοῦ Ράζη* πού ἐγινε τὸ πιὸ ἐγκριτὸ ἐγχειρίδιο χημείας. Ἀλλὰ ἡ πιὸ λαμπρὴ σύνοψη ἰατρικῆς γνῶσης ἦταν ὁ *Κανόνας τῆς ἰατρικῆς* τοῦ Ἀδικέννα (980-1037), *CanŪn fi' l-tibb* ὁ ὁποῖος καταγράφει σ' αὐτὸ τὸ ἔργο ὅλη τὴν ἰατρικὴ γνῶση τῆς ἐποχῆς του καὶ εἶναι τὸ ἐγκυρότερο ἰατρικὸ σύγγραμμα γιὰ αἰῶνες.

Ἀπὸ τὰ διάφορα κέντρα ἐκπαίδευσης, ἔρευνας καὶ ἀνάπτυξης τῶν ἐπιστημῶν στὸ Ἰσλάμ τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Ἀφρικής, θὰ μεταφερθοῦμε στὸ παρακλάδι τοῦ Ἰσλάμ πού ἀναπτύχθηκε στὴν Εὐρώπη, δηλαδή, στὴν Ἰσπανία, τὴ Σικελία καὶ τὴ Σαρδηνία. Στὰ εὐρωπαϊκὰ ἑδάφη τὸ Ἰσλάμ, τὸν 10ο αἰώνα, φτάνει στὴν κορυφὴ τῆς πολιτικῆς οικονομικῆς καὶ πολιτιστικῆς ἀκμῆς του. Στὴν πολυπολιτισμικὴ Ἰσπανία – ἂν καὶ οἱ πληθυσμοὶ διατήρησαν τὶς δικῆς τους γλώσσες – τὰ ἀραβικά ἦταν ἡ οἰκουμενικὴ γλώσσα τῆς ἐπιστήμης, τῆς κυβερνητικῆς καὶ τῆς ἐμπορικῆς ἐλίτ.

Ἀλλὰ καὶ στὸ Παλέριο τῆς Σικελίας, πού στὶς ἀρχές τοῦ 10ου αἰώνα τὴν οικονομικὴ ἀνάπτυξη ἀκολουθεῖ ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς φιλοσοφίας, συνυπάρχουν διάφοροι λαοί: Ἀραβες, Βέρβεροι, Ἰουδαῖοι, Ἕλληνες, Σλάβοι, Πέρσες, Τοῦρκοι καὶ Λομβαρδοί.

Ἡ Κόρδοβα εἶναι ἡ πρωτεύουσα τῆς Ἀνδαλουσίας, ὅπως ὀνομάζεται ἡ ἀραβικὴ Ἰσπανία. Ὁ χαλίφης Ἀμπντ ἂλ-Ραχμάν (Abd al Rahman) θέλοντας νὰ δείξει ὅτι ἡ Κόρδοβα δὲν ὑστερεῖ σὲ τίποτα ἀπὸ τὴν Βαγδάτη τῶν Ἀβδασιδῶν, προσέφερε φιλοξενία σὲ ἔρευνητές, ἀνεξαρτήτως θρησκείας ἢ καταγωγῆς καὶ δημιούργησε τὴν πνευματικὴ κίνηση καὶ τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα πού τὴν ἔκαναν περίβλεπτη. Ἰδρυσε βιβλιοθήκες, τζαμιά, νοσοκομεῖα καὶ ἐρευνητικὰ ἰδρύματα στὰ ὁποῖα συνέρεαν ἐπιστήμονες ἀπὸ τὴν Ἀνατολή. Ὁ χαλίφης Χακάμ ὁ 2ος (Hakām) ἰδρυσε μίᾶ πλούσια βιβλιοθήκη τὴν ὁποία ἐπάνδρωσε μὲ μεγάλο ἀριθμὸ ἀντιγραφῶν γιὰ τὴν ἐκδοσὴ βιβλίων ὄλων τῶν ἐπιστημῶν. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Κόρδοβα, οἱ ὀνομαστότερες βιβλιοθήκες τῆς ἀραβικῆς Ἰσπανίας βρίσκονται στὴ Σεβίλλη (Ishbīlya), τὸ Τολέδο (ŪlayŪla), τὴ Βαλένσια (Balansiya) καὶ τὴ Σαραγόσα (SarabusŪa).¹⁵

Στὴν Ἀνδαλουσία εἶναι κυρίαρχο τὸ ἐβραϊκὸ στοιχεῖο. Πολλοὶ Ἰουδαῖοι σχεδὸν ἀφομοιώθηκαν ἀπὸ τὸν ἀραβικὸ τρόπο ζωῆς διατηρῶντας ὥστόσο τὴ θρησκεία τους. Στὰ τέλη τοῦ 10ου αἰώνα ἰδρύεται μίᾶ ἐβραϊκὴ ἀκαδημία στὴν Κόρδοβα καὶ γρήγορα γίνεται τὸ πνευ-

ματικὸ κέντρο τῶν Ἑβραίων τῆς Ἰσπανίας μὲ σχολές στὸ Τολέδο, τὴ Γρανάδα καὶ τὴ Βαρκελώνη. Σ αὐτές τίς σχολές διδάσκονται κυρίως φιλοσοφία, ἰατρικὴ, μαθηματικά, τὸ Ταλμούδ, καὶ γλώσσες (ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἐβραϊκά), τὰ ἀραβικά, τὰ καστιλιάνικα καὶ λιγότερο τὰ ἑλληνικά καὶ τὰ λατινικά. Ἐδῶ, θέλω νὰ σημειώσω ὅτι ὁ ἰουδαϊκὸς πολιτισμὸς στὴν Ἰσπανία θεωρεῖται «ἀραβο-εβραϊκός» καὶ ὄχι ἰουδαίο-χριστιανικός, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Ἰσραηλινὸς ἱστορικὸς τοῦ πολιτισμοῦ Τζίλ Ἀνιτζάρ. Ὁ διαχωρισμὸς τῶν Ἑβραίων ἀπὸ τοὺς Ἀραβες συντελέστηκε ἀκριβῶς τὸ 1492 μ.Χ., μὲ τὴν ἀπόλεια τῆς Ἀνδαλουσίας.¹⁶

Τὸ Τολέδο εἶναι μίᾶ πόλη πού ἰδρύθηκε ἀπὸ τοὺς Οὐμαϊάδες μετὰ τὴν κατάρτιση τοῦ χαλιφάτου τῆς Κόρδοβα καὶ ὑπῆρξε ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸ 1012 μ.Χ. ἕως τὸ 1085 μ.Χ., ὅποτε κατελήφθη ἀπὸ τὸν βασιλιά τῆς Καστίλλης. Αὐτὴ ἡ πόλη θὰ παίξει πρωταγωνιστικὸ ρόλο στὴ διάδοση τοῦ ἀραβικοῦ πολιτισμοῦ στὴ Δύση.

Σ' αὐτές τίς πόλεις τῆς Ἰσπανίας θὰ ἔρθουν σὲ οὐσιαστικὴ ἐπαφὴ οἱ Δυτικοὶ μὲ τὸν ἀραβικὸ ἰσλαμικὸ πολιτισμὸ καὶ ἀπὸ ἐκεῖ θὰ διαχυθεῖ ὁ τελευταῖος στὴ Δύση. Μὲ τὴν ἐπανακατάκτηση τοῦ μουσουλμανικοῦ Τολέδου ἀπὸ τοὺς Ἰσπανοὺς χριστιανούς (Reconquista), ἐθεμελιώθηκε μίᾶ ἰσπανικὴ χριστιανικὴ σχολὴ μεταφραστῶν καὶ σ' αὐτὴν τὴν πνευματικὴ πόλη συνέρευσαν πολλοὶ δυτικοὶ λατινοὶ λόγιοι. Κατὰ τὸν 12ο καὶ 13ο μ.Χ. αἰώνα ἰδιαίτερα οἱ Ἰσπανοὶ Ἰουδαῖοι μετέφρασαν ἀραβικά συγγράμματα γιὰ Χριστιανούς ἡγεμόνες, εἰδικότερα γιὰ τὸν βασιλεῖα τῆς Καστίλλης Ἀλφόνσο. Ὅχι σπάνια, οἱ μεταφραστῆς, συνεργάζονταν μὲ Λατίνους λογίους πού ἔρχονταν στὴν Ἰσπανία ἀναζητώντας ἑλληνικὴ καὶ ἀραβικὴ γνῶση. Σπουδαιότεροι ἀπ' αὐτοὺς ἦταν ὁ Ἀδελάρδος τῆς Μπάθ καὶ ὁ Γεράρδος τῆς Κρεμόνας.¹⁷ Τώρα οἱ μεσάζοντες στὶς μεταφράσεις εἶναι οἱ Ἑβραῖοι καὶ τὰ κείμενα ἀραβικά. Οἱ Ἑβραῖοι μεταφράζουν στὴν Ἰσπανικὴ καὶ οἱ Δυτικοὶ τὰ μεταφέρουν στὴ λατινικὴ. Ἡ ἐν λόγω μεταφραστικὴ δραστηριότητα ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο σὲ μίᾶ πολὺ σπουδαία φάση τῆς ἀλληλεπίδρασης τοῦ ἀραβικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἀποτελέσσε οὐσιώδη πρόοδο στὴ διεύρυνση καὶ ὀρίμανση τοῦ μεσαιωνικοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Ἑβραῖοι σοφοὶ ὅπως ὁ Ἰωάννης ὁ Ἰσπανός, στὸ Τολέδο τὸν 12ο αἰώνα, εἶναι αὐτοὶ πού πέτυχαν τὴν πρώτη συμπαγὴ μεταφορά τῆς ἀριστοτελικῆς ἐπιστήμης στὴ Δύση.¹⁸

Ἔτσι, ἡ μαυριτανικὴ πρωτεύουσα τοῦ Τολέδο ἐγινε

14. D. Nicholas, *Ἡ ἐξέλιξη τοῦ Μεσαιωνικοῦ κόσμου*, Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1999, σ. 178.

15. G. Peyronnet, ὁ.π., σ. 283.

16. Μαχμούτ Μαμντάνι, *Καλὸς μουσουλμάνος, κακὸς μουσουλμάνος*, μτφρ. Ἰ. Παπαδημοῦ, Ἀθήνα, Μελένη, σ. 57.

17. Κ. Γιαννακόπουλος, ὁ.π., σ. 457.

18. Alain de Libera, *La Philosophie Medievale*, 3ème édition, Paris, Que sais-je? 1992, σ. 20.

τό κέντρο της μεταφορᾶς αὐτῶν τῶν μεταφράσεων, πού συχνά μεταγράφονται ἀπό τήν ἀραβική στή λατινική καί ὄχι μόνο ἀπό Ἑβραίους. Τό μεταφραστικό κίνημα στήν Ἰσπανία ἦταν ἐξαρχῆς διεθνές: Ὁ Πλάτων ὁ Τιβουρτινός προερχόταν ἀπό τήν Ἰταλία, ὁ Ροβέρτος τοῦ Τσέστερ ἦταν ἀπό τήν Ἀγγλία καί ὁ Ἑρμάννος Σκλάβος ἦταν ἀπό τήν Καρίνθια τῆς Αὐστρίας.

Τόν 12ο αἰώνα ἡ Ἰσπανία ἦταν ἀποκλειστικά προσανατολισμένη πρὸς τήν ἀραβική ἐπιστήμη. Ἡ ἐπαφή τῶν Δυτικῶν μέ τίς ἐπιστήμες πού ἀνέπτυξαν οἱ Ἄραβες δημιουργεῖ τήν ἀνάγκη ἐκμάθησης τῆς ἀραβικῆς γλώσσας. Ὁ πολυμαθῆς Ραϊμόνδος Λοῦλος ἀπό τήν Πάλμα τῆς Μαγιόρκα, στήν Οἰκουμενική Σύνοδο τῆς Βιέννης τό 1311 μ.Χ. ἐπεισε τοὺς συγκεντρωμένους κληρικούς νά συγκροτήσουν σχολές ἀνατολικῶν σπουδῶν στά πανεπιστήμια τοῦ Παρισιοῦ, τῆς Ὁξφόρδης, τῆς Μπολόνια καί τῆς Σαλαμάνκα ὅπου θά διδασκόταν ἡ ἀραβική γλώσσα μαζί μέ τήν ἱστορία, τή θεολογία καί τή φιλοσοφία τοῦ Ἰσλάμ.¹⁹

Στήν Ἰταλία ὁ Κάρολος τοῦ Ἄνζου ἴδρυσε μίαν αὐλική βιβλιοθήκη στή Νεάπολη στήν ὁποία συνεχίστηκε ἡ μεταφραστική δραστηριότητα. Μέ τήν ὑποστήριξη του μεταφράστηκαν ἀποκλειστικά ἰατρικά κείμενα ἀπό τά ἀραβικά.

Τό Σαλέρνο, ἤδη τόν 10ο αἰώνα, φημιζόταν γιά τίς ἰατρικές του σπουδές. Καθὼς γειννίαζε μέ τή μουσουλμανική Σικελία, εἶχε πρόσβαση σέ πληροφορίες πού δέν ἦταν διαθέσιμες σέ ἄλλες περιοχές τῆς χριστιανικῆς Δύσης. Ὁ Κωνσταντίνος ὁ Ἀφρικανός, κορυφαῖος φυσικός, ἐφθασε στήν Ἰταλία ὡς πρόσφυγας, μετέφρασε τά πιό σημαντικά ἀραβικά ἰατρικά κείμενα στά λατινικά καί δίδαξε στό ἀβαεῖο τοῦ Μόντε Κασσίνο, κοντά στό Σαλέρνο.²⁰

Τά πολυάριθμα παραδείγματα τῶν ἰσλαμικῶν μορφωτικῶν ἐπιτευγμάτων καί ἡ ἀλληλέργεια τοῦ ἰσλαμικοῦ πολιτισμοῦ μέ τόν βυζαντινὸ καί τόν λατινικὸ μαρτυροῦν τό ὑψηλὸ ἐπίπεδο στό ὁποῖο ἐφθασε ὁ ἀραβικὸς πολιτισμὸς, καί καταρίπτουν τήν ἀντίληψη ὅτι ὁ βασικός ρόλος τῶν ἀράβων ἐπιστημόνων ἦταν νά διατηρήσουν τήν ἀρχαία ἐλληνική ἐπιστήμη καί νά τήν μεταφέρουν στήν ἀναγεννησιακὴ Εὐρώπη. Σ' αὐτὴν τήν πορεία ὁ ἰσλαμικὸς, ὁ βυζαντινὸς καί ὁ δυτικὸς πολιτισμὸς ἀλληλοεπιδρούσαν καί ἀλληλογονιμοποιούνταν σέ μεγαλύτερο ἢ μικρότερο βαθμὸ. Τό μεγαλύτερο ὄφελος, ἀπὸ τήν ἀνωτέρω πρόοδο κατὰ τόν Μεσαίωνα, καρπώθηκε ἡ καθυστερημένη ὡς τότε λατινικὴ Δύση.

Ἐν κατακλείδι, ἂν ἡ Δύση μελετήσει, αὐτὸ πού ἀντιμετωπίζει ὡς ἕτερον, τόν ἀραβικὸ κόσμο, θά συνειδητοποιήσει πόσες παραδοξότητες κρύβονται πίσω ἀπὸ τὰ αὐτονόητα σύμφωνα μέ τὰ ὁποῖα ἀντιλαμβάνεται τόν ἑαυτὸ της.

19. R. Fletcher, *Σταυρὸς καί Ἡμισέληνος*, μτφρ. Α. Ἀργυρή, Ἀθήνα, Ἐνάλιος, 2006, σ. 184.

20. D. Nicholas, *ὁ.π.*, σ. 501.

ΕΛΛΗ ΣΚΟΠΕΤΕΑ: Το «Πρότυπο Βασίλειο» καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα

Το κορυφαῖο σύγγραμμα τῆς Ἑλλῆς Σκοπετέα πού ἐξετάζει τὸ ἱστορικὸ υπόβαθρο του εθνικισμοῦ ὅπως διαμορφώθηκε στήν Ελλάδα καὶ τὴ Σερβία τὸν 19ο καὶ τὸν 20ό αἰώνα. Ἐνα προφητικὸ βιβλίο πού παραμένει σύγχρονο καὶ ἀναλύει τίς αἰτίες τῶν σημερινῶν ἐξελίξεων στήν βαλκανικὴ χερσόνησο.

Ἐκδόσεις Πολύτυπο

Κεντρικὴ διάθεση:
Δημοχάρους 60, Ἀθήνα
τηλ.: 210-72.32.819

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ ΒΙΟΓΡΑΦΙΣΜΟΣ

«Ἡ ἀπαγωγή τῆς Τασούλας»

τοῦ Νάσου Βαγενᾶ

Στό 41ο τεῦχος τοῦ Πλανόδιου (Δεκέμβριος 2006) ὁ Κώστας Κουτσουρέλης δημοσίευσε ἕνα δοκίμιο του μέ τίτλο «Λογοτεχνία καί χυδαῖος βιογραφισμός», μέ τό ὅποιο πραγματεύεται ἕνα σοβαρό λογοτεχνικό καί ἠθικό θέμα: τίς περιπτώσεις ἐκεῖνες κατά τίς ὁποῖες «ἀντικείμενο» ἐνός [λογοτεχνικοῦ] βιβλίου γίνεται ἡ πραγματική ζωή ζωντανῶν ἀνθρώπων» καί «ὁ βίος τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν ἐκτίθεται κατά τρόπο ἀφόρητα προσβλητικό καί παραμορφωτικό γιά τοὺς ἴδιους». Ὁ Κουτσουρέλης κάνει διάκριση αὐτοῦ τοῦ βιογραφισμοῦ, τόν ὅποιο χαρακτηρίζει «χυδαῖο», ἀπό τόν βιογραφισμό ἐκεῖνο πού «ὑπῆρξε ἀνεκαθεν μέσο δραστικό τῆς λογοτεχνίας συχνά ἀναντικείμενο». Ἡ οὐσιώδης διαφορά τους, γράφει, «ἔχει νά κάνει μέ τίς προθέσεις τοῦ ἐκάστοτε συγγραφέα ἀπέναντι στοὺς ἀνθρώπους τῶν ὁποίων τόν βίο ἐπιλέγει νά ἀναδιηγηθεῖ». Ὁ Κ.Κ. πιστεύει –καί σωστά– ὅτι «καί στή λογοτεχνία πρέπει νά θεωρήσουμε ὅτι ἰσχύει κατ' ἀρχήν τό αὐτονόητο. "Ὅτι», δηλαδή:

«Κανείς δέν ἔχει τό δικαίωμα νά θίγει τήν τιμή καί τήν ἀξιοπρέπεια ἐνός ἄλλου, παρουσιάζοντας καί ἐρμηνεύοντας τίς ἰδιωτικές του πράξεις κατά τρόπο μειωτικό, χωρίς σπουδαῖο λόγο. Οἱ λογοτεχνικές ἢ εἰσοδηματικές φιλοδοξίες ἐνός συγγραφέα σέ καμμιά περίπτωση δέν σνιστοῦν τέτοιο λόγο, καί δέν μποροῦν ἀπό μόνες τους νά δικαιολογήσουν τήν ἐπώδυνη ἐκθεση τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς ἐνός ἀνθρώπου. Μιά τέτοια ἐκθεση μπορεῖ νά ἐπιτραπεῖ μόνο κατά τό μέτρο πού καθιστᾶ κατανοητή τήν δημόσια πολιτεία τοῦ συγκεκριμένου ἀνθρώπου, μέ τήν γενικότερη ἔννοια τοῦ ὅρου «δημόσια». Στόν Τσίρκα καί στόν Κλάους Μάνν, λ.χ., τό μέλημα τῆς πολιτικῆς κριτικῆς πού ὑποβαστάζει τά μυθιστορηματά τους εἶναι αὐτόδηλο. Τό Ἀνθρωπάκι τοῦ Τσίρκα, πολύ περισσότερο ἀπό προσωπογραφία ἐνός ἀναγνωρίσιμου κομματικοῦ στελέχους, εἶναι μιά λογοτεχνική συμπύκνωση, μιά ἰδεοτυπική μορφή ἀπό αὐτές πού μᾶς ἐπιτρέπουν νά κα-

τανοήσουμε καλύτερα τό ἀνταρχικό οἰκοδόμημα πού ὑπῆρξε ἐπί δεκαετίες ἡ ἑλληνική κομμουνιστική ἀριστερά. Ὁ Μεφίστο τοῦ Κλάους Μάνν, μυθιστορηματικός χαρακτήρας πού παραπέμπει στόν βίο καί τήν πολιτεία τοῦ ἠθοποιοῦ καί σκηνοθέτη Γκούσταφ Γκρύντγκενς κατά τή διάρκεια τοῦ Τρίτου Ράιχ, εἶναι ἕνας ἀκόμη τέτοιος ἥρωας. Ὁ Μάνν μᾶς ξεναγεῖ στή ζωή ἐνός θεατρανθρώπου πού ὁ ὀππορτουניσμός του δέν γνωρίζει ὄρια, καί συγχρόνως στά ἄδυστα τοῦ ὀλοκληρωτικοῦ κράτους.

Τέτοια βιβλία δέν γράφονται ποτέ δωρεάν. Ἡ κριτική λογοτεχνία βάλλει ἐξ ὀρισμοῦ κατά ἰσχυρῶν, ἀλλά οἱ ἰσχυροί εἶναι σέ θέση νά ἀμύνονται, ἐνίοτε καί νά ἐκδικιοῦνται. Ἔτσι, ὅπως ξέρουμε, ὁ Τσίρκας θά ἐξωθηθεῖ στήν πολιτική ἀπομόνωση, ὁ Κλάους Μάνν στήν αὐτοκτονία. Ἀντίθετα μέ ἐκείνους, οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ σημερινοῦ βιογραφισμοῦ θέτουν στό στόχαστρό τους τοὺς ἀσθενεῖς. Ἀνθρώπους δηλαδή πού εἴτε δέν ἀπασχόλησαν ποτέ τή δημοσιότητα, εἴτε ἐπείσαν κάποτε ἀθέλητα θύμα της, καί προσπαθοῦν ἔκτοτε νά τῆς ξεφύγουν ὅσο γίνεται πῶ ἀξιοπρεπῶς. Μιά τέτοια λογοτεχνία, ἐννοεῖται, δέν ἔχει σέ τίποτα νά κάνει μέ κριτική ἢ πολιτική».

Πιστεύω ὅτι κανείς σοβαρός ἀνθρώπος δέν θά μποροῦσε νά διαφωνήσει μέ τά ὅσα παραπάνω γράφει ὁ Κ.Κ. Καί παρότι ὁ ἴδιος χαρακτηρίζει, ὅπως εἶδαμε, τίς ἀπόψεις αὐτές αὐτονόητες, ἡ ἐπισήμανσή τους σέ μίαν ἐποχή ὅπου anything goes καί ὅπου ἀνθεῖ ὁ χυδαῖος βιογραφισμός (μέ ἀποτελέσμα ἂν θέτει κάποιος θέματα ἠθικῆς νά θεωρεῖται ἐξ ὀρισμοῦ συντηρητικός) δείχνει τόλμη καί παρηγοία.

Ὡστόσο τό «Λογοτεχνία καί χυδαῖος βιογραφισμός», περιέχει μίαν ἀστοχία, ἡ ὅποια δέν μπορεῖ παρά νά ἐκπλήττει κάποιον –ὅπως ἐγώ– πού θεωρεῖ τά δοκίμια τοῦ Κ.Κ. παρεμβάσεις καιρίες, εὐστοχες καί τεκμηριωμένες (εὐστοχες ἐπειδή εἶναι τεκμηριωμένες). Ἡ ἀστοχία βρίσκεται στό ἕνα ἀπό τά δύο παραδείγματα

χυδαίου βιογραφισμού (Μάξιμ Μπίλλερ, *Ersa* Ρέας Γαλανάκη, *Αμίλητα, βαθιά νερά*), πού ο Κ.Κ. παραθέτει κατ' αντιδιαστολήν πρὸς τὸν σωστό βιογραφισμό τῶν *Ἀκυβέρνητων πολιτειῶν* τοῦ Τσίρκα καὶ τοῦ *Μεφίστο* τοῦ Κλάους Μάνν. Δέν γνωρίζω τὸ μυθιστόρημα τοῦ Μπίλλερ, ἢ ὑπόθεση τοῦ ὁποίου, ὅπως τὴν περιγράφει ὁ Κ.Κ. «ἀφορᾶ στὴ σχέση ἑνὸς συγγραφέα, σὸ πρόσωπο τοῦ ὁποίου ἀναγνωρίζεται ὁ ἴδιος ὁ Μπίλλερ, μέ μιά νεαρή γυναίκα τουρκικῆς καταγωγῆς, καὶ τὴ μητέρα της»: πρόσωπα ὑπαρκτά, «οἱ δύο γυναῖκες ζήτησαν καὶ πέτυχαν τὴ δικαστικὴ ἀπαγόρευση τοῦ μυθιστορήματος», καθὼς καὶ τὴν καταβολὴ ἀπὸ τὸν συγγραφέα χρηματικῆς ἀποζημίωσης στὰ θύματα του – ἀπόφαση τὴν ὁποία, ὅπως καὶ ὁ Κ.Κ., θὰ πρέπει νά θεωρήσουμε δίκαιη, ἀφοῦ ἕνας δικαστὴς γνωρίζει καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλον τί ἀποτελεῖ σκωφάντηση ἢ προσβολὴ τοῦ προσώπου κάποιου. Ἐχοντας ὅμως διαβάσει τὸ *Ἀμίλητα, βαθιά νερά* μπορῶ νά διαβεβαιώσω ὅτι τὸ μυθιστόρημα αὐτὸ δέν ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν βιβλίων τοῦ χυδαίου βιογραφισμού καὶ ὅτι ἡ συναρτίμησή του μέ τὸ μυθιστόρημα τοῦ Μπίλλερ εἶναι λανθασμένη.

Προσπαθώντας νά ἐξηγήσω τούς λόγους αὐτῆς τῆς ἀστοχίας τοῦ Κ.Κ., ὁ ὁποῖος, ὅπως δείχνουν τὰ δοκίμιά του, εἶναι ἕνας προσεκτικὸς ἀναγνώστης, καταλήγω σέ ἕνα καὶ μόνο συμπέρασμα: ὅτι ὁ Κ.Κ. δέν ἔχει διαβάσει τὸ μυθιστόρημα τῆς Γαλανάκη, ὅτι δέν γνωρίζει τὴν ἱστορία τῆς «Ἀπαγωγῆς τῆς Τασούλας», καὶ ὅτι βασίζει τὴν κρίση του γιὰ τὸ βιβλίο στὴν ἀντίδραση τῆς κ. Τασούλας Πετρακογιώργη, τῆς ἡρωίδας τοῦ βιβλίου, καὶ στὴν ἀπάντηση τῆς Γαλανάκη σέ αὐτὴν τὴν ἀντίδραση. Ἀρκοῦν ὅμως οἱ διαμαρτυρίες τοῦ ἀνθρώπου πού ἔχει γίνει ἥρωας ἑνὸς βιβλίου, γιὰ νά χαρακτηριστεῖ αὐτὸ τὸ βιβλίο ἔκφραση χυδαίου βιογραφισμού; Εἶναι ὁ ἀνθρώπος αὐτὸς ὁ μόνος ἀρμόδιος γιὰ νά κρίνει ἂν ἡ ἀπεικόνισή του σέ ἕνα βιβλίο εἶναι προσβλητικῆ; Ἀσφαλῶς ὄχι. Διότι ἂν ἦταν ἔτσι, ὅλες οἱ δίκες γιὰ προσβολὴ τοῦ προσώπου θὰ κατέληγαν σέ ἀποφάσεις καταδικαστικῆς, ὅπως ἡ ἀπόφαση τοῦ γερμανικοῦ δικαστηρίου πού δικαίωσε τὶς μηνύτριες. Ὅμως στὴν περίπτωση τοῦ μυθιστορήματος τῆς Γαλανάκη δέν ὑπάρχει τέτοια ἀπόφαση: πολὺ περισσότερο, δέν ὑπάρχει κἀν μήνυση. Θὰ πρέπει νά τὸ σημειώσουμε αὐτὸ, γιατί αἰσθάνεται κανεὶς μὴν ἀνακολουθία στὶς ἐνέργειες τῆς κ. Πετρακογιώργη. Ὅποιος ἔχει διαβάσει τὴ δὴλωση διαμαρτυρίας πού δημοσίευσε στὶς ἐφημερίδες (βλ. ὀλόκληρη τὴ δὴλωση στὴν *Ἐλευθεροτυπία* τῆς 27ης Μαρτίου 2006), θὰ ἀναρωτηθεῖ, γιατί ἀφοῦ νιώθει ὅτι ἡ προσωπικότητά της ἔχει τόσο «βάνουσα» καὶ «μέ ἀπίστευτη ἀσέβεια» προσβληθεῖ, δέν ἔχει καταφύγει στὴ δικαιοσύνη;

Τὸ μυθιστόρημα τῆς Γαλανάκη δέν ἀνήκει στὴν κατηγορία τοῦ χυδαίου βιογραφισμού, ὅπως τὴν περιγράφει ὁ Κ.Κ., γιατί δέν περιέχει κανένα ἀπὸ τὰ συστατικά στοιχεῖα τοῦ εἶδους. Ἡ πραγματικὴ ζωὴ τῆς ἡρωίδας δέν ἐκτίθεται κατὰ τρόπο «προσβλητικὸ» οἱ

«ἰδιωτικῆς τῆς πράξεις» δέν παρουσιάζονται «κατὰ τρόπο μειωτικὸ» καὶ ἂν ὁ βίος της παρουσιάζεται κατὰ τρόπο «παραμορφωτικὸ γιὰ τὴν ἴδια», αὐτὸ συμβαίνει, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, γιατί ἡ ἴδια προβάλλει μὴ παραμορφωμένη εἰκόνα τοῦ βίου της. Ἀκόμη: ἡ ἡρωίδα τοῦ βιβλίου δέν εἶναι πρόσωπο «ἀσθενές» διαθέτει κύρος, ἀφοῦ εἶναι πρόσωπο δημόσιο ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀπαγωγῆς της: γιὰ τὴν ὑπόθεση, πού διαδραματίστηκε στὴν Κρήτη τὸ 1950-51, πού παρά λίγο νά ὀδηγήσει σέ νέο –σέ κρητικὸ– ἐμφύλιο πόλεμο τὴν μετεμφυλιακὴ Ἑλλάδα (προκάλεσε τὴν ἄρση ἑννέα ἄρθρων τοῦ Συντάγματος, στρατιωτικῆς κινητοποιήσεως, ἐπιβολὴ στρατιωτικοῦ νόμου στὴν Κρήτη, προληπτικὴ λογοκρισία στὸν Τύπο, κήρυξη τοῦ Ψηλορείτη σέ νεκρὴ ζώνη, τὴν παρέμβαση τοῦ ἀρχιεπισκόπου καὶ τοῦ πρωθυπουργοῦ), καὶ πού, ὑπερβαίνοντας ἀμέσως τὴν ἰδιωτικὴν περιοχὴ, πέρασε ὄχι μόνον στὸ δημόσιο πεδίο ἀλλὰ καὶ στὴν περιοχὴ τοῦ θρύλου, ἔχουν συντεθεῖ καὶ γραφεῖ –ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πρωτοφανή, καὶ σέ παγκόσμια κλίμακα, δημοσιογραφικὴ κάλυψή της– δημοτικὰ τραγούδια, λαϊκὰ στιχογραφήματα καὶ λαϊκὰ ρομάντζα, καθὼς καὶ ἀναλύσεις σέ κοινωνιολογικὰ βιβλία. Ὅτι ἡ ἡρωίδα τοῦ βιβλίου δέν εἶναι «ἀνώνυμος, ἀνυπεράσπιστος πολίτης, πού δέν ἔχει τὰ μέσα νά κάνει τὴ φωνή του νά ἀκουστεῖ», φαίνεται, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ μακροσκελὴς δὴλωση διαμαρτυρίας της δημοσιεύθηκε στὶς ἐφημερίδες καὶ προκάλεσε μεγάλο θόρυβο, καὶ ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀνθρώπων πού ἐσπευσαν πρὸς ὑπεράσπισή της (τὰ ἐπικριτικά τοῦ βιβλίου τῆς Γαλανάκη κείμενα δέν εἶναι λίγα). Ἡ ἡρωίδα δέν ἐμπίπτει στὴν κατὰ Κ.Κ. κατηγορία τῶν θυμάτων τοῦ χυδαίου βιογραφισμού, ὄχι μόνον ἐπειδὴ «ἀπασχόλησε τὴ δημοσιότητα», οὔτε ἀκόμη ἐπειδὴ δέν «ἔπεσε κάποτε ἀθέλητα θύμα της» (ἡ ἀπαγωγή της, ὅπως θὰ δειχτεῖ παρακάτω, δέν ἦταν ἀκούσια, καὶ ἡ ἴδια γνώριζε ὅτι, ἐξαιτίας τῆς ἀντιπαλότητας τῆς οἰκογένειάς της μέ τὴν οἰκογένεια τοῦ ἀπαγωγέα, ἐπρόκειτο νά προκαλέσει τὴ δημοσιότητα), ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ κάθε ἄλλο παρά «προσπάθησε ἐκτοτε νά τῆς ξεφύγει [τῆς δημοσιότητας] ὅσο γίνεται πῶ ἀξιοπρεπῶς».

«Ὁ χυδαῖος βιογραφισμὸς τῆς τρέχουσας λογοτεχνίας», σημειώνει σωστά ὁ Κ.Κ., «εἶναι ἀπὸ τὴ φύση του ἀδιάφυστος. Ὅταν τοῦ ὑποδεικνύονται οἱ ἀθλιότητές του, αὐτὸς ξέρει νά ἐπικαλεῖται τὴν ποιητικὴν ἄδεια». Ὡστόσο τὸ *Ἀμίλητα, βαθιά νερά* δέν ἀνήκει σέ αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς τρέχουσας λογοτεχνίας, γιατί ἡ Γαλανάκη ἀνταπαντώντας στὶς ἐναντίον της ἐπικρίσεις δέν ἐπικαλεῖται τὴν ποιητικὴν ἄδεια ἀλλὰ τὶς ἀποδείξεις «τῆς συγγραφικῆς [τῆς] ἐρευνας» πού περιέχονται στὸ βιβλίο. Στὴν ἀπάντησή της στὴ δὴλωση τῆς κ. Πετρακογιώργη, δηλώνει (βλ. *Ἐλευθεροτυπία*, 26 Μαρτίου 2006) ὅτι ὅλα τὰ κρίσιμα σημεῖα τῆς ἱστορίας τοῦ βιβλίου της εἶναι «τεκμηριωμένα» καὶ ὅτι οἱ πληροφορίες της, «γραπτές ἢ προφορικῆς», εἶναι «διασταυρωμένες πολλὰς φορές». Τὰ τεκμήρια αὐτὰ θὰ μποροῦσαν εὐκόλα νά ἐπαληθευτοῦν (ἢ νά διαφυστοῦν) ἀπὸ τὴ

μελέτη του αρχείου του άπαγωγέα, του Κώστα Κεφαλογιάννη ή Κουντόκωστα, τά στοιχεία του οποίου, ερχόμενα για πρώτη φορά στη δημοσιότητα από τη Γαλανάκη, αποτελούν την είδοποιό διαφορά από την επίσημη έκδοχή της άπαγωγής.

«Ο συγγραφέας πού αντιπαιούμενος τό όνομα και την προσωπικότητα των ακούσιων ήρώων του», παρατηρεί όρθά ό Κ.Κ., «φτάνει στό σημείο νά έρμηνεύει κατά τρόπο ευτελιστικό γιά τούς ίδιους τίς πράξεις και τίς προθέσεις τους, δέν άσκει τό δικαίωμα της έλευθερίας του λόγου, αλλά τό καταχράται». «Ότι ή Γαλανάκη, όπως είπα, δέν έρμηνεύει τίς πράξεις και τίς προθέσεις της ήρωίδας της κατά τρόπο ευτελιστικό φαίνεται και από τίς επί του θέματος έπισημάνσεις της κριτικής. Παραθέτω τίς άπόψεις σοβαρών κριτικών: «Δέν μπορώ παρά νά έπιστρέψω στην τεράστια προσπάθεια, την όποία έχει καταβάλει ή Γαλανάκη, προκειμένου νά μή θιγούν, έν ουδεμία περιπτώσει, οι δύο οικογένειες» (Β. Χατζηβασιλείου, *Έλευθεροτυπία*, 14-4-2006): «Μέ έκφραστική άδρότητα [...] και ταυτόχρονα τιμώντας υπέρμετρα ζώντες και τεθνεώτες, ή συγγραφέας άπλώνει όσα γνωρίζει σέ δώδεκα κεφάλαια» (Μ. Θεοδοσοπούλου, *Τό Βήμα*, 9-4-2006): «Η συγγραφέας δείχνει κατανόηση γιά τή [σημερινή] παραμνησία της ήρωίδας» σέ ό,τι άφορά τό κεντρικό σημείο της ιστορίας (Δ. Κούρτοβικ, *Τά Νέα*, 10-6-2006): «Τό βιβλίο καθόλου δέν προσβάλλει τή βασική ήρωίδα – τό αντίθετο, ή Γαλανάκη έπιμένει νά δείχνει συχνά τή συμπάθειά της στην Τασούλα, νά τή δικαιολογεί, νά τή καταλαβαίνει» (Α. Χρυσοστομίδης, *Η Αύγή*, 20-4-2006). Πολλώ μάλλον ή Τασούλα δέν είναι «ακούσια» ήρωίδα του *Άμίλητα, βαθιά νερά*.

Θά πρέπει νά σταθούμε ιδιαίτερα σέ αυτό τό σημείο, γιατί συνδέεται άμεσα μέ τό θέμα (και τό είδος) της διαμαρτυρίας της κ. Πετρακογιώργη. Η όποία, όπως δείχνει ή δήλωσή της, δέν διαμαρτυρήθηκε έπειδή έγινε ακούσια ήρωίδα μυθιστορηματος της Γαλανάκη. Η κ. Πετρακογιώργη όχι μόνο δέν άπευχόταν την έξιτόρηση της άπαγωγής αλλά και συνεργάστηκε μέ τή συγγραφέα παρέχοντας διά συγγενούς της ύλικό γιά τή συγγραφή του βιβλίου, και συναντήθηκε μέ αυτήν (βλ. τό τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου και τό «Έπίμετρό» του) όπως συνεργάστηκε και γιά τή συγγραφή του βιβλίου *Η άπαγωγή της Τασούλας* του Τάσου Κ. Κοντογιαννίδη, πού εκδόθηκε τό 2005, λίγους μήνες πριν από την έκδοση του βιβλίου της Γαλανάκη. Σέ ιδιαίτερη –δικήν επιλόγου– «Σημείωση» του βιβλίου του, τό όποιο έχει όλα τά χαρακτηριστικά ενός λαϊκού μυθιστορηματος (ό τίτλος του συνοδεύεται από τόν υπότιτλο: «Τό έκρηκτικό ρομάντζο του Κώστα Κεφαλογιάννη μέ την Τασούλα Πετρακογιώργη, πού έφερε την Κρήτη στό πρόθυρα του έμφυλίου πολέμου»), ό Κοντογιαννίδης γράφει: «Εύχαριστώ θερμώς την ήρωίδα του βιβλίου μου Τασούλα Άδαμίδου Πετρακογιώργη και τόν ιππότη της, Σοφοκλή Άδαμίδα [ό δεύτερος σύζυγος της Τασούλας] γιά τίς φωτογραφίες πού

μου προσέφεραν και τίς πληροφορίες πού μου έδωσαν» (τό βιβλίο έχει στό εξώφυλλο φωτογραφία της Τασούλας μέ τόν Κουντόκωστα και περιέχει και πολλές άλλες φωτογραφίες, άνάμεσα στις όποιες και μερικές –τίς όποιες έδωσε ή ήρωίδα στόν συγγραφέα– δημοσιευόμενες γιά πρώτη φορά). Η κ. Πετρακογιώργη έγινε ήρωίδα και ενός έτέρου λαϊκού μυθιστορηματος, του –ομότιτλου μέ τό βιβλίο του Κοντογιαννίδη και μέ παρόμοια φωτογραφία εξωφύλλου– *Η άπαγωγή της Τασούλας* του Γιώργη Μεσογειακού (1989), τό όποιο, όπως και τό βιβλίο του Κοντογιαννίδη, δέν αισθάνθηκε ότι ευτελίζει και κακοποιεί την προσωπική της ζωή όπως δέν αισθάνθηκε ότι ευτέλιζε την προσωπική της ζωή ή εμφάνισή της, τό 1980, ως ήρωίδα της ιστορίας της άπαγωγής της, στην μεγάλης άκροαματικότητας τηλεοπτική εκπομπή του Φρέντυ Γερμανού, ή όποία είχε τόν χαρακτηριστικό τίτλο «Πρώτη σελίδα».

Έκείνο τό όποιο στά *Άμίλητα, βαθιά νερά* εξόργισε την κ. Πετρακογιώργη είναι τό ότι ή Γαλανάκη χαρακτηρίζει την άπαγωγή μέ όρους διαφορετικούς από τούς δικούς της και από εκείνους των βιβλίων του Μεσογειακού και του Κοντογιαννίδη, τά όποια άπεικονίζουν την επίσημη έκδοχή της: ότι ή Γαλανάκη περιγράφει την άπαγωγή ως έκούσια και όχι ως ακούσια: ως σκηνοθετημένη έτσι από τούς δύο νέους, ώστε νά άποκρυβεί τό γεγονός, τό όποιο θά εξέθετε άνεπανόρθωτα την Τασούλα στό μάτια του πατέρα της, ότι ή κοπέλα είχε συναισθηματική σχέση μέ τόν Κουντόκωστα πριν από την άπαγωγή – μέ αυτόν τόν τρόπο πίστευαν ότι θά μπορούσαν νά φέρουν τόν Πετρακογιώργη πρό τετελεσμένου γεγονότος και, σύμφωνα μέ τά κρητικά έθιμα της έποχής, νά εκμαιεύσουν τή συγκατάθεσή του γιά τόν γάμο τους.

Γιά την άκρίβεια, ή Γαλανάκη στό βιβλίο της μιλάει γιά δύο Τασούλες: γιά την «Τασούλα της άπαγωγής» και γιά τήν «μετά την έπιστροφή [στο πατρικό της σπίτι έπειτα από τή διάλυση του γάμου της μέ τόν Κουντόκωστα] Τασούλα», ή όποία είναι «μιά έντελώς άλλη γυναίκα, παρόλο πού εξακολουθεί νά είναι τό ίδιο πρόσωπο». Η δεύτερη Τασούλα, γράφει ή Γαλανάκη, εμφανίζεται μέ την έπιστολή (– «συνέντευξη») της πού έδωσε στόν Τύπο, την 8η Ιανουαρίου 1952, μετά την έπιστροφή της στην πατρική έστία, κατά την συνάντησή της μέ τούς δημοσιογράφους. Μέ την έπιστολή αυτή, πού δημοσιεύτηκε στις εφημερίδες, ή Τασούλα δηλώνει «μιά γιά πάντα ότι»:

«Μέ τόν άπαγωγέα μου ουδεμίαν σχέση είχαν ποτέ πρό της άπαγωγής μου, απήχθη καθ' όν τρόπον απήχθη και έδέχθη νά παραμείνω μαζί του θυσιαζόμενη γιά νά προλάβω την αίματοχυσία πού μου παρονσίαζαν πάντα μπροστά μου, ύστερα από την έκταση πού είχε πάρει ή υπόθεση. Ουδέποτε ηγάπησα τόν άπαγωγέα μου, ούτε ήτο δυνατόν νά τόν αγαπήσω. Έγνώ-

ριζα ότι δεν ήτο δυνατόν να ζήσω μαζί του, ακόμη και αν μου επεβάλλετο και παρά των γονέων μου, και ζητούσα πάντα την κατάλληλον ευκαιρίαν για να επανέλθω εις τούς προσφιλείς γονείς μου».

Τά στοιχεία της έρευνας της Γαλανάκη, όπως παρουσιάζονται στο βιβλίο της –ή αλληλογραφία της Τασούλας με τον Κουντόκωστα και η ανέκδοτη αυτοβιογραφία του Κουντόκωστα, πού βρίσκονται στο αρχείο του, τά άρθρα των εφημερίδων, οι καταθέσεις των μαρτύρων, τά πρακτικά της δίκης του Κουντόκωστα κ.ά.)– διαψεύδουν με τρόπο αδιάσειστο τό περιεχόμενο αυτής της επιστολής. Αποδεικνύουν ότι υπήρχε συναισθηματική σχέση πριν από την άπαγωγή, ότι η άπαγωγή είχε συμφωνηθεί να παρουσιαστεί ως άκουσία (έτσι ώστε η Τασούλα να πει στους γονείς της ότι αγάπησε τον Κουντόκωστα επειδή, κατά την άπαγωγή, της φέρθηκε «ίπποτικά» και γιατί εκτίμησε τον χαρακτήρα του), ότι η Τασούλα ήθελε τον γάμο για να ζήσει με τον Κουντόκωστα και προσπαθούσε με κάθε τρόπο να πάρει την συγκατάθεση του πατέρα της, ή σκιά του όποιου όμως πάνω της ήταν τόσο βαρεία, ώστε τελικά να υπερισχύσει και να την επαναφέρει στην πατρική έστια. Τά στοιχεία της έρευνας της Γαλανάκη αποδεικνύουν, ακόμη, ότι ο Κουντόκωστας, για να μνήν εκτεθεί η Τασούλα, τήρησε καταλεπτώς («ίπποτικά») και κατά τη διάρκεια της δίκης τη συμφωνία «σιωπής» για την πριν από την άπαγωγή σχέση τους και για τό έκουσιο της άπαγωγής, με αποτέλεσμα να καταδικαστεί σε φυλάκιση δύο ετών για παράνομη όπλοφορία και σύσταση συμμορίας προς άπαγωγήν (τό αδίκημα της άκουσίας άπαγωγής διαγράφηκε μετά τον γάμο των δύο νέων), καταδίκη την όποια μπορούσε να άποφύγει, αν άποδείκνυε –όπως μπορούσε– ότι η άπαγωγή ήταν έκουσία.

Εκείνη πού παραβίασε τη συμφωνία ήταν, όπως άποδεικνύεται από την έρευνα της Γαλανάκη, η Τασούλα: όχι τόσο με την επιστολή της («συνέντευξη») της 8ης Ιανουαρίου 1952 προς τον Τύπο, με την όποία δήλωνε ότι δεν αγάπησε ποτέ τον Κουντόκωστα – είναι προφανής η πίεση πού δέχτηκε από τον πατέρα της για να κάνει τη δήλωση, για την όποια η Γαλανάκη, διαβάζοντάς την μέσα από τά (κρητικά) κοινωνικά συμφραζόμενα της εποχής, δείχνει την πρόπουσα κατανόηση. Αυτό πού ξενίζει όποιον διαβάξει τά ντοκουμέντα πού παραθέτει η Γαλανάκη, και πού δεν μπορεί παρά να τον κάνει να αισθανθεί την παρασπονδία, είναι η επανάληψη από την Τασούλα των θέσεών της του Ιανουαρίου του 1952 κατά την εμφάνισή της στην έκπομπή του Φρέντυ Γερμανού τό 1980, έτος κατά τό όποιο η Τασούλα, ώριμη γυναίκα πιά, εκτός πατρικής επήρειας (ο πατέρας της είχε πεθάνει τό 1972) μπορούσε να περιγράψει την υπόθεση όπως είχε διαδραματιστεί: να ανατρέψει την εικόνα του Κουντόκωστα (ή όποια τον συνόδευε ακόμη, κυρίως στην

Κρήτη) ως βίαιου άπαγωγέα και να τιμήσει δημοσίως, άφοβα, έστω και εκ των υστέρων, τό αισθημά της προς αυτόν, τό όποιο είχε άπαρνηθεί με τη δήλωσή της του 1952. Άλλά ακόμη και αν τό 1980 δεν είχε τό σθένος –για διάφορους, νέους τώρα, λόγους: είχε δική της οικογένεια, από δεύτερο γάμο– να διαψεύσει τη δήλωσή της του 1952 ή να εξηγήσει τίς συνθήκες υπό τίς όποιες την έκανε, θα μπορούσε τουλάχιστον να σιωπήσει, όπως εξακολουθούσε να σιωπά τριάντα χρόνια μετά την άπαγωγή, τιμώντας την υπόσχηση του, ο Κουντόκωστας –σιωπή για την όποια τον Φεβρουάριο του 1951, μετά τη δίκη του, η Τασούλα τον εύχαριστούσε σε ένα από τά γράμματα αγάπης πού του έστειλε στη φυλακή («και ιδιαίτερος σε εύχαριστώ πού δεν είπες τίποτε για τά προηγούμενα, και τώρα σ' αγαπώ ακόμη πιο πολύ απ' ό,τι σε αγαπούσα»).

Η Τασούλα θα μπορούσε να μνήν είχε έμφανιστεί στην έκπομπή του Φρέντυ Γερμανού. Ωστόσο έφανίστηκε και επανέλαβε τά όσα είχε πει με τη δήλωσή της του 1952. Και πάλι ο Κουντόκωστας, πού είχε προσκληθεί και αυτός στην έκπομπή αλλά αρνήθηκε την πρόσκληση, παρέμεινε σιωπηλός, έλαφιμένος για μάν άκριδή εξιστόρηση των γεγονότων της υπόθεσης στην έρευνα και την κρίση των σοβαρών μελλοντικών χρονικογράφων της. Η Τασούλα μίλησε ακόμη μιά φορά, την Πρωτοχρονιά του 2000 (ο Κουντόκωστας πέθανε τό 1988), σε μιά εφημερίδα του Ήρακλείου επαναλαμβάνοντας τά ίδια: «Μήν πιστεύετε», δήλωσε, «αυτά πού γράφαν τότε οι εφημερίδες, παρουσιάζοντάς την σαν μιά ρομαντική ειδυλλιακή ιστορία. Τό έκαναν για να πουλήσουν φύλλα, γιατί αν έγγραφαν τίς δραματικές διαστάσεις της υπόθεσης, δεν θα ενδιαφερόταν κανείς».

Οι δραματικές διαστάσεις της υπόθεσης ήταν, όπως άπαισιτώνει κανείς από τη μελέτη των στοιχείων στα όποια βασίζει τό βιβλίο της η Γαλανάκη, αφενός ο (υποτιθέμενος) φόβος της Τασούλας ότι, αν δεχόταν τίς εκκλήσεις του πατέρα της να επιστρέψει στο σπίτι, θα έπακολουθούσε αίματοχυσία, και αφετέρου η άπόφασή της να «θυσιαστεί» (ρήμα-έπιχείρημά της προς τον πατέρα της και τούς συγγενείς της) για τό γενικό καλό. Η Τασούλα δηλαδή δικαιολογούσε την έμμονη άπόφασή της να μείνει με τον Κουντόκωστα, αλλά και τά αισθήματα πού τη συνέδεαν με αυτόν, ως αποτέλεσμα μιας ψυχολογικής πίεσης από μάν έκρυθμη κατάσταση πού άπειλούσε να αίματοκυλήσει την Κρήτη. Δεν μπορεί να γνωρίζει κανείς τί ακριβώς αισθανόταν ή εικοσάχρονη, μεγαλωμένη σε μιά αυστηρά πατριαρχική οικογένεια της Κρήτης, κοπέλα. Εκείνο πού είναι άδιαμφισβήτητο είναι ότι, αν επέστρεφε, δεν επρόκειτο να έπακολουθήσει καμμία αίματοχυσία (άπό ποιόν άραγε; ο πατέρας της θα ήταν εύχαριστημένος με την εκδωση της ιστορίας, και της επαναλάμβανε ότι όλα θα τελείωναν ήσυχα: ο Κουντόκωστας επανειλημμένα, και ένώπιον μαρτύρων, της δήλωνε ότι αν δεν ήθελε έπειτα απ' όλα όσα είχαν συμβεί να μείνει μαζί του, μπορούσε άφοβα να επιστρέψει στον πατέρα

της· οι αξιωματικοί της χωροφυλακής τή διαβεβαίωναν ότι τίποτε απ' όσα έλεγε ότι φοβόταν δέν θά μπορούσε να συμβεί).

Τί θά έπρεπε λοιπόν νά κάνει ένας συγγραφέας πού, έχοντας αποφασίσει νά γράψει ένα βιβλίο γιά μιά υπόθεση πού συγκλόνισε τό πανελλήνιο, ή όποία έμπίπτει στό πεδίο του σωστού βιογραφισμού όπως τόν όρίζει ό Κ.Κ., και έχοντας έρευνήσει όλα τά υπάρχοντα στοιχεία της, ανακαλύπτει ότι ή ιστορία δέν διαδραματίστηκε όπως ακριβώς παρουσιάζεται μέ τήν επίσημη έκδοχή της, τήν κωδικοποιημένη από τά —είλογοίμενα από τήν ήρωίδα— δύο υπάρχοντα μυθιστορηματικά χρονικά; Θά έπρεπε νά σιωπήσει και νά μή γράψει τό βιβλίο; Θά έπρεπε νά τό γράψει συντασσόμενη μέ τήν επίσημη έκδοχή γιά νά μή θίξει τήν τιμή της ήρωίδας; Ή θά έπρεπε νά έξιστορήσει τήν υπόθεση —υπόθεση σημαντική της κοινωνικής ιστορίας της Κρήτης των μέσων του περασμένου αιώνα— σύμφωνα μέ τά στοιχεία της δικής του έρευνας, ώστε νά ρίξει φως σε σκοτεινά και απόκρυφα σημεία της ιστορίας; Σύμφωνα μέ τή λογική της ήθικης επιχειρηματολογίας του Κ.Κ. ό συγγραφέας θά έπρεπε νά έπιλέξει τό τρίτο.

Και αυτό έκανε ή Γαλανάκη, φροντίζοντας νά πραγματευτεί τήν υπόθεση μέ όσο τό δυνατόν μεγαλύτερη λεπτότητα, ώστε νά μή σπλωθεί ή εικόνα της Τασούλας: κατανοώντας τόν άφόρητο —τόν καιρό της άπαγωγής— ψυχολογικό διχασμό της ανάμεσα στον Κουντόκωστα και τόν πατέρα της (και μέσα από τό δίωμα της δικής της ανάλογης έμπειρίας, ή όποία περιγράφεται στό βιβλίο της: ό πρώτος γάμος της Γαλανάκη, δεκαεφτά χρόνια μετά τήν άπαγωγή της Τασούλας, ήταν άποτέλεσμα έκούσιας —στήν ίδια ήλικία μέ τήν Τασούλα και στήν ίδια πόλη— άπαγωγής) προσπαθώντας, ακόμη, νά κατανοήσει τή συμπεριφορά και της «μετά τήν έπιστροφή» Τασούλας, χαρακτηρίζοντας τίς αιτίες της «άπολύτως σεβαστές» και αναγνωρίζοντας «τό άπόλυτο δικαίωμα της κ. Πετρακογιώργη νά πιστεύει τή δική της έκδοχή, τό δικό της άρραγές οικοδόμημα, έστω και άν δέν θεμελιωνόταν στό υπάρχοντα τεκμήρια», έστω και άν ή μνήμη της είχε άπωθήσει στή λήθη ακόμη και τίς σωζόμενες στό άρχείο Κουντόκωστα έρωτικές έπιστολές πού ή Τασούλα έστειλε στή φυλακή, τίς όποιες ή Γαλανάκη υπενθύμιζε στήν κ. Πετρακογιώργη —πού, παρά τήν υπενθύμιση, έξακολουθούσε νά μήν τίς θυμάται— κατά τή συνάντησή τους τήν έποχή πού έγραφε τό βιβλίο.

Ένα τελευταίο έρώτημα ήθικης τάξεως, πού θά μπορούσε νά τεθεί: Είχε ή Γαλανάκη τό δικαίωμα νά χρησιμοποιήσει τά χωρία πού παρέθεσε στό βιβλίο της από αυτές τίς ιδιωτικές έπιστολές; Ή άπάντηση θά πρέπει νά είναι, πιστεύω, καταφατική. Δέν έχω νομικές γνώσεις, αλλά ή λογική μου λέει —και οι νομικές διατάξεις κωδικοποιήσεις λογικών επιχειρημάτων είναι— ότι σε μιά δημόσια υπόθεση, όπως έξελίχθηκε ή ιστορία της άπαγωγής της Τασούλας, ή αποκάλυψη προσωπικών δεδομένων των ήρώων της (πού έχουν γίνει

δημόσια πρόσωπα) έπιτρέπεται όταν πρόκειται νά υπηρετηθεί ή ακριβής γνώση των συμβάντων και τό υπέρτερο αγαθό της ιστορικής αλήθειας και της όρθης ενημέρωσης των πολιτών· πολλώ μάλλον όταν έχουν περάσει περισσότερα από πενήντα χρόνια από τά συμβάντα (τό άπόρητο των στοιχείων των κρατικών αρχείων κυμαίνεται σε κάθε χώρα από τριάντα έως πενήντα χρόνια) και όταν τά στοιχεία πού περιέχονται στα δημοσιευόμενα χωρία των έπιστολών (δύο χωρία, δώδεκα συνολικά άράδων, από δύο —από τίς είκοσι σωζόμενες στό άρχείο Κουντόκωστα— έπιστολές της Τασούλας) είναι γνωστά ή τεκμαρτά από δημόσιες δηλώσεις της ήρωίδας. Τό πρώτο χωρίο μάλιστα, στό όποιο ή Τασούλα μιλάει γιά τόν έρωτά της γιά τόν Κουντόκωστα και γιά τήν άπελλιμένη άπόφασή της νά εξαφανιστεί από προσώπου γής, οδηγεί σε έξυψωσή της από τή Γαλανάκη, ή όποία τήν χαρακτηρίζει «τραγικό γυναικείο σύμβολο, πού μαρτύρησε ανάμεσα στην άνταρσία του έρωτα και στό καθήκον της θυγατρικής ύπακοης». Τό δεύτερο χωρίο, από τό όποιο άποδεικνύεται ό πριν από τήν άπαγωγή αισθηματικός δεσμός των δύο νέων, άποτελεί έπιβεβαίωση μιάς συναγόμενης θεβαιότητας των όποία, όπως δείχνουν οι έφημερίδες της έποχής, αισθάνονταν οι περισσότεροι: ότι ή άπαγωγή ήταν συμφωνημένη και παρουσιάζόταν ως άκούσια έξαιτίας των τοπικών ήθων της έποχής. Άλλωστε λογικά δέν έστεκε ή ξαφνική «συμπάθεια» της ήρωίδας προς τόν Κουντόκωστα (έτσι χαρακτηρίζει ή Τασούλα σε άρκετές δημόσιες δηλώσεις της, τά αισθήματά της γιά τόν «βίαιο» άπαγωγέα της: σε άλλες τά περιέγραφε μέ πολύ θερμότερα λόγια) όπως δέν έστεκε και ή έπιμονή της νά μείνει —όσο έμεινε— μέ αυτόν, παρά τήν άφόρητη πίεση της οικογένειάς της.

Πολλώ μάλλον, ακόμη, ή δημοσίευση των χωρίων των εν λόγω έπιστολών δέν μπορεί νά αντίκειται στό νομικό και τό ήθικό δίκαιο, έπειδή θά πρέπει —κυρίως— νά ύπολογιστεί ότι ή πράξη αυτή έγινε, όπως είπαμε, και προς προστασία της μνήμης τεθνεώτος και προς άποκατάσταση της αξιοπρέπειάς του, αναφαίρετα δικαιώματα του κληρονόμου του Κουντόκωστα, του γιού του, μέ τήν άδεια του όποιου ή Γαλανάκη μελέτησε τό άρχείο του (ή χρήση του άρχείου δέν έμποδιζόταν από κάποια άπαγόρευση του Κουντόκωστα: άπεναντίας, ή συγκρότησή του και ή διατήρησή του ύποδηλώνει, άν δέν δηλώνει, μιάν έπιθυμία του νά χρησιμοποιηθεί, ώστε νά άκουσεί κάποτε δημοσίως και ή δική του άποψη γιά τήν όλη ιστορία).

Ή Άρετούσα ποτέ δέν παραδέχτηκε στον πατέρα της ότι αγάπησε τόν Έρωτόκριτο, παρατηρεί, σωστά, ή Γαλανάκη. Τό ίδιο και ή Τασούλα, ή όποία μάλιστα άρνήθηκε τόν Κουντόκωστα δημοσίως. Μιά ιστορία προσωπικών σχέσεων στή μέγγενη των κοινωνικών συμφραζομένων τους έπαναλαμβανόταν στήν Κρήτη μετά τρισήμισο αιώνες. Και συνεχίζεται ως σήμερα μέ τίς βίαιες αντιδράσεις πολλών Κρητικών και τίς επικρίσεις όρισμένων κριτικών γιά τό βιβλίο της Γαλανάκη, τίς

όποιες ο Κ.Κ. δέν φαίνεται νά γνωρίζει. Γιατί τί άλλο παρά συνέχεια τής παλαιάς ιστορίας –ή όποία αποδεικνύεται έτσι όχι πεπαλαιωμένη– είναι οι επιθέσεις τους έναντιόν τής Γαλανάκη, πού τόλμησε νά φέρει στό φως ανατρεπτικές πτυχές μιᾶς υπόθεσης, ή όποία, πενήντα ἔξι χρόνια μετά τήν υποτιθέμενη λήξη τής, ἐξακολουθεῖ νά διχάζει, μέ ἀσίγαστο –τουλάχιστον ἀπό τήν πλευρά τῶν υποστηρικτῶν τής οἰκογένειας Πετρακογιώργη– πάθος, τήν κοινωνία τής Κρήτης; Είναι φανερό ότι τό πέρασμα ἀπό τά ἀγροτικά, ἀκόμη, ἤθη μιᾶς ἡμαστικής κοινωνίας στά ἤθη μιᾶς ἀστικής, τήν ἐναρξη τοῦ όποίου σηματοδοτοῦσε ή ιστορία τής ἀπαγωγῆς τής Τασούλας, στήν εὐρωπαϊκή Κρήτη δέν ἔχει ολοκληρωθεῖ ἔως σήμερα, καί ότι οι ὑπαγορευσεις τῶν ἀγραφῶν νόμων σέ συνδυασμό μέ τούς γραπτούς, τίς όποιες μέ τόση ἐνάργεια ἀπεικονίζει τό βιβλίο τής Γαλανάκη, συνεχίζονται ἀκόμη.

Συνοψίζω ἐπιστρέφοντας στό δοκίμιο τοῦ Κ.Κ. Τό λάθος τοῦ συγγραφέα του νά χαρακτηρίσει τό *Ἀμίλητα*, *βαθιά νερά* παράδειγμα μυθιστορήματος τοῦ χυδαίου βιογραφισμοῦ μειώνει τήν ποιότητα τοῦ κειμένου του. Ὡστόσο δέν ὑπονομεύει τίς ὀρθές ἀπόψεις του γιά τό θέμα τής ἠθικῆς συμπεριφορᾶς τοῦ λογοτέχνη. Διότι τό θέμα τοῦ δοκιμίου τοῦ Κ.Κ., ἂν τό διάβασα σωστά, δέν είναι τό θέμα τῶν σχέσεων τής λογοτεχνίας μέ τήν ἠθική, ὅπως θά μπορούσε νά νομίσει κανείς, ἀλλά τό θέμα τῶν σχέσεων τοῦ λογοτέχνη μέ τήν ἠθική, πού δέν είναι τό ἴδιο πράγμα. Στό ἐρώτημα –τό όποιο ο Κ.Κ. δέν θέτει ἀλλά, ἔμμεσα, ὑποβάλλει– ἂν ἓνα μυθιστόρημα τοῦ χυδαίου βιογραφισμοῦ μπορεῖ νά εἶναι σπουδαῖο καλλιτεχνικό ἔργο, ο Κ.Κ. πιστεύω ότι θά ἀπαντοῦσε –καί ὀρθῶς– θετικά. Ὁμως στό ἐρώτημα ἂν ο συγγραφέας ἑνός ἀριστουργηματικοῦ (ἢ καί μέτριου ἢ καί κακοῦ) μυθιστορήματος χυδαίου βιογραφισμοῦ εἶχε τό ἠθικό δικαίωμα νά γράφει ἓνα τέτοιο μυθιστόρημα, ή ἀπάντησή τοῦ Κ.Κ. εἶναι ὄχι. Εἶναι λοιπόν ή διατύπωση καί ὑποβολή αὐτῶν τῶν ἐρωτημάτων ἀπό τόν Κ.Κ. ἐκεῖνο πού καθιστᾶ, παρά τό λάθος του, τό δοκίμιό του καιριο, καί μάλιστα σέ μίαν ἐποχή πού στόν τόπο μας ἐρωτήματα σάν κι αὐτά θεωροῦνται ἀκόμη, στόν κύκλο τῶν διανοουμένων, ἀδιάφορα ἢ ξεπερασμένα (στό ἐξωτερικό τό θέμα ἠθική καί λογοτεχνία, πού τό εἶχε ἐξερίσει ή μεταμοντέρνα θεωρητικολογία, ἔχει τόν τελευταῖο καιρό ἐπαναδιατυπωθεῖ καί ἔχει προκαλέσει γόνιμες συζητήσεις – ἀναφέρω ἐνδεικτικά τά ὀνόματα τῶν Habermas, Todorov καί Nussbaum).

Ἀπέφυγα ὡς τώρα νά ἀναφερθῶ στή λογοτεχνική ἀξία τοῦ βιβλίου τής Γαλανάκη, γιατί ή καλλιτεχνική ἀξιολόγησή του εἶναι, ὅπως εἶπα, ἀσχετη μέ τό ἂν βιογραφεῖ χυδαῖα ἢ ὄχι τήν ἡρωίδα του. Ἄσχετη ὑπό ὄρους καί μακροπρόθεσμα, σπεύδω νά διευκρινίσω. Διότι ἂν τό *Ἀμίλητα*, *βαθιά νερά* ἦταν πράγματι ἓνα μυθιστόρημα χυδαίου βιογραφισμοῦ, αὐτό θά ἦταν μέν κάτι πού, ὅσο καί ἂν προσπαθούσαμε, ὅσο ἐστὲτ καί ἂν ἡμασταν (ή αἰσθητιστική ἀξιολόγησή δέν εἶναι, πι-

στεύω, ή οὐσιωδέστερη κριτική ἐκτίμησή), δέν θά μπορούσαμε νά μὴν τό λάβουμε καθόλου ὑπόψη μας στή λογοτεχνική ἀξιολόγησή του ὅμως θά ἦταν κάτι πού γιά νά τό λάβουμε ὑπόψη μας θά ἔπρεπε νά τό γνωρίζουμε.

Αὐτό πού θέλω νά πῶ εἶναι ότι γιά νά χαρακτηρίσουμε ἓνα λογοτέχνημα ἔργο τοῦ χυδαίου βιογραφισμοῦ θά πρέπει νά γνωρίζουμε ότι βιογραφεῖ χυδαῖα ἓνα ἄνθρωπο, εἴτε αὐτός θρῖσκεται στή ζωή εἴτε ὄχι (θά ἐπεξέτεινα τά ὄρια τής βιογραφικῆς χυδαιότητας, ὅπως τήν ὀρίζει ο Κ.Κ. –«ή πραγματική ζωή ζωντανῶν ἀνθρώπων»– γιά νά περιλάβω καί τήν πραγματική ζωή ἀποθανόντων ἀνθρώπων). Ἄν δέν τό γνωρίζουμε (ἂν δέν ἔτυχε νά τό γνωρίζουμε), ή κρίση μας γιά τό ἔργο θά εἶναι ή συνήθης ἀξιολογική μας κρίση. Ἀκόμη: ο χυδαῖος βιογραφισμός δέν εἶναι κάτι τό ἀδιαβάθητο: δέν ἀναφέρομαι τόσο στό μέγεθος τής βιογραφικῆς παραμόρφωσης ἑνός ἀνθρώπου, ὅσο στή συνάρτηση τής ὁποιας βιογραφικῆς παραμόρφωσης μέ τόν χρόνο. Ἄν ἓνα μυθιστόρημα τοῦ χυδαίου βιογραφισμοῦ δημοσιευόταν ἀμέσως μετά τόν θάνατο τοῦ ἥρωά του, θά τό διαβάσαμε ὡς βιογραφικά λιγότερο χυδαῖο ἀπ' ὅ,τι ἂν εἶχε ἐκδοθεῖ ζῶντος τοῦ ἥρωα. Καί ἀσφαλῶς ή χυδαιότητα τοῦ βιογραφισμοῦ του θά ἐλαττωνόταν βαθιαῖα, ἂν τό μυθιστόρημα αὐτό γραφόταν τριάντα, ἔξηντα ἢ ἑκατό χρόνια μετά τόν θάνατο τοῦ ἥρωα. Κανείς δέν διαβάσει σήμερα τήν ὠδή «Εἰς τόν προδότην» τοῦ Κάλβου ὡς ποίημα χυδαίου βιογραφισμοῦ (ἐκτός ἴσως ἀπό τούς ἀπογόνους –ἂν ὑπάρχουν– τοῦ Βαρνακιώτη), ἐπειδή ἔχει ἱστοριογραφικῶς ἀποδειχθεῖ ότι ο Βαρνακιώτης δέν ἦταν προδότης.

Ὡστόσο ἐπειδή πιστεύω, ὅπως ο Κ.Κ., ότι ή λογοτεχνία δέν εἶναι κάτι τό ἐντελῶς διαφορετικό ἀπό τή ζωή, αἰσθάνομαι ότι ἓνα ἀπό τά στοιχεῖα τής καλλιτεχνικῆς ἀξίας τοῦ *Ἀμίλητα*, *βαθιά νερά* εἶναι, σήμερα, ο σωστός βιογραφισμός του. Εἶναι σήμερα, γιατί τό στοιχείο αὐτό ὅσο θά περνάει ο καιρός θά γίνεται, γιά τούς λόγους πού ἀνέφερα, ὅλο καί λιγότερο σχετικό μέ τήν καλλιτεχνική ἀποτίμησή τοῦ βιβλίου, τό όποιο εἶναι, πιστεύω, τό καλύτερο μυθιστόρημα τής Γαλανάκη.

Ἡ Γαλανάκη χαρακτηρίζει τό βιβλίο τής «μυθιστορηματικό χρονικό» –ἐπιτυχῆς ἀπόδοσή στά ἑλληνικά τοῦ ὄρου non-fiction novel (μή μυθοπλασιακό μυθιστόρημα), τοῦ μυθιστορηματικοῦ δηλαδή εἶδους πού στηρίζεται σέ πραγματικά γεγονότα, καί τό όποιο ξεκινάει μέ τόν Truman Capote καί ἀναπτύσσεται μέ τούς Norman Mailer, Tom Wolfe καί στήν Ἑλλάδα μέ τόν Βασίλη Βασιλικό. Ὡστόσο ή κατασκευή τοῦ μυθιστορήματος τής Γαλανάκη εἶναι συνθετικότερη ἀπό ἐκείνη τοῦ μή μυθοπλασιακοῦ μυθιστορήματος κατά τό ότι ή συγγραφέας του ὄχι μόνο ταυτίζεται πλήρως μέ τόν ἀφηγητή, ἀλλά καί ἐμπλέκεται στήν ἀφήγησή τῶν γεγονότων τόσο (ἐμπλοκή πού θά πρέπει νά ὀφείλεται στή δική τής ἀνάλογη ἐμπειρία), ὥστε νά ἀποτελεῖ ἓνα

από τούς ήρωες του μυθιστορήματος. Επιπλέον, ανάγοντας σε δομικό στοιχείο της αφήγησης την επίκληση της προσοχής του αναγνώστη, εισάγει και τον αναγνώστη στην αφήγηση ως μάρτυρα ή κριτή της εμπλοκής της με την υπόθεση, καθιστώντας τον κοινωνό και ως έναν βαθμό συμμετοχο σε αυτή την εμπλοκή.

Η εμπλοκή αυτή, ωστόσο, δεν εμποδίζει τη Γαλανάκη να κινησει τον αφηγηματικό φακό της πολυπρισματικά μέσα στον χώρο και τον χρόνο με ποικίλες παρεκβάσεις και αναδρομές, που όχι μόνο δεν γίνονται αισθητές ως φυγόκεντρες κινήσεις αλλά έλκουν προς τον πυρήνα της υπόθεσης ένα πλήθος στοιχείων εκ πρώτης όψης ελάχιστα συνδεδεμένων με αυτόν, υπαίνοντας έτσι οργανικά σε έναν πυκνό αλλά έναργής αφηγηματικό ιστό την απεικόνιση των ιστορικών και κοινωνικοπολιτικών συμφραζομένων του. Μέ τον τρόπο αυτό το *Αμίλητα, βαθιά νερά*, εκτός από μυθιστόρημα, αναπτύσσεται και ως μία ανθρωπολογική μελέτη της κρητικής κοινωνίας της εποχής –πιστεύω ότι το βιβλίο θα πρέπει να χρησιμοποιείται στις νομικές, αλλά και στις κοινωνιολογικές, σχολές ως μία διεισδυτική καταγραφή μιας χαρακτηριστικής περίπτωσης διαπλοκής του άγραφου με τον γραπτό νόμο καταγραφή που δεν υπονομεί τη μυθιστορηματική ύφή του πεζογραφήματος, γιατί το πραγματικό υλικό του είναι τόσο έντονα μυθιστορηματικό, ώστε η λογοτεχνική πραγματέυσή του να μὴν απαιτεί τη συνδρομή της φαντασίας. Η οποία στο *Αμίλητα, βαθιά νερά* πραγματοποιεί τις πλέον ουσιώδεις «πτήσεις» της κυρίως με την επεξεργασία και τη δόμηση του πολύπλοκου και δύσχρηστου αφηγηματικού υλικού. Λέω κυρίως, γιατί τό επιτυχές «πλάσιμο» των χαρακτήρων των ηρώων, που είναι ένας από τούς παράγοντες της γοητείας αυτού του βιβλίου, δεν απαιτούσε κινητοποίηση της φαντασίας της Γαλανάκη ανάλογη με εκείνη των παλαιότερου ιστορικού χρόνου μυθιστορημάτων της, τό αφηγηματικό υλικό των οποίων έπρεπε σε σημαντικό βαθμό να τό επινοήσει ή ίδια. Οι ήρωες του *Αμίλητα, βαθιά νερά* δεν χρειαζόταν να ξεφύγουν από τό πλαίσιο των πραγματολογικών δεδομένων της ιστορίας τους για να κινηθούν μυθιστορηματικά. Διότι τά γεγονότα της ιστορίας τους, αντί να εμποδίζουν την ανάπτυξη του μυθιστορηματικού τους χαρακτήρα, τούς έδιναν μυθιστορηματική πνοή.

Αλλά εκείνο που δικαιώνει περισσότερο τη μυθιστορηματική ύφή του βιβλίου είναι ο ρυθμός και ο τόπος της αφήγησης, που απορρέουν όχι μόνο από τη μαστορική δόμηση του αφηγηματικού υλικού, αλλά και από μία γλωσσική έκφορα που έχει αφομοιώσει δραστικά και έχει μεταβολίσει με μία διάθεση ποιητική όλα τά ζωτικά για μία γερή λογοτεχνική σύνθεση στοιχεία του με μία διάθεση έσωτερική που, καθώς υπαγορεύεται από μὴν έντονα διωμένη ιστορία, είναι απαλλαγμένη από κάθε στοιχείο ποιητικής έξωστρέφειας.

ΕΝ ΠΑΡΟΔΩ

Αγαπυτέ Γειάνη...

Ο ευαίσθητος συμπυκνωτής των έπιταγών του κυρίαρχου λόγου Πρετεντέρης γράφει στο *Βήμα* της 10ης Μαρτίου:

«Η Ελλάδα έχει 330.000 φοιτητές, άλλους 200.000 στην ιδιωτική εκπαίδευση και συνολικά περίπου 1.500.000 νέους. Όσοι κι αν είναι λοιπόν οι κουνκουλοφόροι, οι αντιεξουσιαστές, οι καταληψίες, οι νέοι του Συνασπισμού και οι διαδηλωτές, με τό ζόρι φθάνουν στο 5% της ελληνικής νεολαίας. Από πού προκύπτει ότι εκπροσωπούν κάτι περισσότερο από τούς έαυτούς τους;».

Τό παραπάνω θυμίζει καταπληκτικά κάτι που έγραφε στον Μπόστ ο Κόστας (Καραμανλής), στή μεταξύ τους «Αλληλογραφεία», άμέσως μετά τις εκλογές του 1963:

«Αγαπυτέ Μπόστ,

Όπος θά έλληροφορήθης, η έντολή έδόθη άντιυταγματικώς εις τό κόμμα της μνοψηφίας. Είμεθα τώρα υποχρεωμένοι να διοικούμεθα επί μίαν τετραετίαν από τό 42,18%. Έγώ, ως άληθής Δημοκρατικός ήγέτης, έδήλωσα ότι θά δεχθώ οιονδήποτε άποτέλεσμα, άλλ' όχι πλέον κι έτσι. Έάν όλοι ήσαν του Κέντρου, δέν θά με ήνώχλει. Αλλά από τό 42,18% τό 11% έξ άφτών είναι άποδεδειγμένον ότι ήσαν δικί μας οι όποιοι έφυγον από την ΕΡΕ. Έπομένως μένει καθαρόν 31,18%. Από άφτούς πρέπει να αφαιρέσης και 1,18% άμφιταλανταδομένους, οι όποιοι άσφαλώς ίσως να έψηφίζαν έμάς. Μένει λοιπόν 30%. Αλλά και τό 30% δέν είναι καθαρόν, διότι πρέπει να αφαιρεθούν τουλάχιστον ένα 12% άριστερών. Τί μένει λοιπόν; 18%. Δέν πρέπει τώρα να αφαιρέσομεν και ένα 3% γυνεκών αι όποιοι ελάχιστα ενδιαφέρονται διά την πολιτική; [...] Τί άπομένει; Ένα 13%. Έξ άφτών, τό 6,5% άνήκει εις τόν Βενιζέλον και τό άλλο εις τόν Παπανδρέου. Αλλά εκ της μερίδος του δέν πρέπει να αφαιρεθί και 1% του Μπαλατζή και 1% τό όλιγώτερον του Τσιριμώκου; Και ίσως δέν έφερει και 1% εις τό κόμμα ο Μητσοτάκης; Άρα με 3,5% πώς καλείται ο Παπανδρέου διά να σχηματίση Κηβέρνησιν; Έπιτρέπεται κράτος 8.500.000 να παραδοθί εις άρχηγόν κόμματος 85.000 ανθρώπων; Αλλά εν τοιάφτη περιπτώσει, άπορώ γιατί να μὴν άναθέσομεν την υπόθεσιν εις τόν κ. Μαρκεζήνην που έχει 3,74% και υπερισχύει όφθαλμοφανώς [...] Ίδού λοιπόν διατή τό 42,18% είναι μειοψηφία και τό 39% πλειοψηφία, όπος ανακοινόσαμε και εις τό Ραδιόφωνον. Πάς καλής πίστεως και με όλίγην λογικήν θά συμφωνήση.

Σέ φίλό, Κόστας»

Μένης Μποσταντζόγλου

Για την άντιγραφή, Γειάνης Μπαλαμπανύδης

ΑΛΑΝΕΣ ΚΑΙ ΟΡΙΑ

ή
ὁ δύσκολος ἔρωσ
τῆς μεταβίβασης

τῆς Ἀδριανῆς Δημακοπούλου

Στόν Pierre Vidal-Naquet,
στή μνήμη του

Απωθώντας τήν ὁμωνυμία μου μέ τή δύστροπη
γιαγιά του, μετά ἀπό δεκαετίες γνωριμίας μέ
ρωτοῦσε: Ἐντέλει, πῶσ σέ λένε;

Ἵποπτευόταν, ὑποθέτω, ὅτι μοῦ εἶχε μείνει κάτι σάν
μπέρδεμα ἢ σάν κουσούρι ἀπό τά ἔθιμα τῆς σύντομης
ἀλλά σημαδιακῆς παρανομίας τῶν χρόνων ἐκείνων.
Ἀπό τή μεριά μου, εὐθικτη, τά ἔχανα κι ἔκανα πῶσ
δέν καταλαβαίνω, ἀντί ἐτοιμολογία νά τοῦ παραθέσω
στή σειρά –μιμούμενη τήν πολυμάθειά του– ὅλα τά ὁ-
μηρικά διώνυμα πού μπορούσε νά βάλει ὁ νοῦς μου:
τόν Σκάμανδρο φέρ' εἰπεῖν, πού οἱ θεοί τόν φώναζαν
Ξάνθο· τόν Ἀρναῖο, πού ἦταν Ἀρναῖος γιά τή μάνα
του καί Ἴρος γιά ὅλους τοὺς ἄλλους· τήν Ἰνώ, πού,
ἀφότου πήδηξε στή θάλασσα καί πνίγηκε, τήν εἶπαν
Λευκοθέα· τόν Σκαμάνδριο τοῦ Ἐκτορα καί τῆς Ἀν-
δρομάχης, πού οἱ Τρῶες τόν ὀνόμασαν Ἀστυάνακτα,
τιμώντας τό γονιό του· τήν Κλεοπάτρα, πού, ὅταν τήν
ἄρπαξε ὁ Ἀπόλλωνας, οἱ δικοί της ἀπό λύπη τῆς ἔδω-
σαν δεύτερο ὄνομα καί τήν εἶπαν Ἀλκυόνη· κυρίως
ὁμως θά ἔπρεπε νά μὴν ξεχάσω νά ἀναφερθῶ σ' ἐκεῖνο
τό νυκτόβιο, τό ἀρπακτικό ὄρνεο πού μαζί μέ ὄνομα
ἄλλαξε καί γένος: γιά τοὺς θνητούς ἦταν ὁ κύμινδις,
ἐνῶ γιά τοὺς ἀθανάτους ἢ χαλκίς.

Τόν τελευταῖο λοιπόν καιρό, συχνάζω καί πάλι σέ
ἀκαδημαϊκοὺς χώρους. Ὁ δικός τους ἔφερε τό ὄνομα
«Κέντρο Λουὶ Ζερνέ», ἄλλοτε γνωστός στό ἐξωτερικό
ὡς «Σχολή τοῦ Παρισιοῦ». Διά τῆς κανονιστικῆς δια-
δοχῆς, ὅπως εἶναι φυσικό, ὁ χώρος ἔχει περιέλθει
στοὺς ἐπιγόνους. Ἐλάχιστοι ἀπ' αὐτοὺς ἀναγνωρίζουν
στή διάπλαση τοῦ λόγου τους κάποια συνέχεια, «νιό-
τητα» ἢ ὀφειλή πρὸς τοὺς ἰδρυτές καί τοὺς προκατό-
χους. Χωρὶς κανένα φροῦδικό ἔρεισμα, ἡ πατροκτονία
καί στοὺς ἑλληνιστές εἶναι πλέον καθ' ὅλα θεμιτή. Ἀπὸ
τό *Τοτέμ καί Ταμπού* μέχρι σήμερα, τό θετικό της εἶ-
ναι ὅτι ὠθεῖ πρὸς τήν κοινωνική προαγωγή. Ἀκούω
καί μαθαίνω. Τοὺς παρομοιάζω μέ ἀλεξανδρινούς σχο-

λιαστές, συσσώρευση γνώσεων καί λεπτολογία. Τό διά-
λειμμα τελείωσε, ὀλοταχῶς ἐπιστροφή πρὸς τήν πεπα-
τημένη. Ὡστόσο τούτη ἡ ἐπιστροφή ἐπιτελεῖται καί μέ
κάποιο ἐκσυγχρονιστικό πνεῦμα: στίς μέρες μας, ἀναι-
ροῦμε αὐτά πού λέγαμε χθές μέ τήν ταχύτητα πού
ἀποχωρίζομαστε τοὺς ὑπολογιστές ξεπερασμένης «γε-
νιᾶς» ὡσάν ἡ διάρκεια τῶν ἐννοιῶν καί τῶν ἐρμηνευ-
τικῶν ιδεῶν νά ὑπόκειται στοὺς ἴδιους νόμους μέ αὐ-
τοὺς τῆς ἀγορᾶς καί τῶν ἀδιάπτωτων ἐφαρμογῶν τῆς
νέας τεχνολογίας στά καταναλωτικά προϊόντα. Πότε-
πότε δυσανασχετῶ, ἀλλά ὅλα μοῦ μιᾶνε καί μέ ἐnthου-
σιάζουν. Εἶναι, βλέπεις, τό ἀντικείμενο πού προέχει.

Δέν ξέρω πῶσ τόν διάβαζαν, θά ἦταν ἴσως καί τότε
ἐξονυχιστικά ἐπιμελεῖς ὅπως καί τώρα. Ἴσως πάλι νά
μὴν εἶδαν ποτέ πῶσ τό ἰδεολογικό μάγκωμα, αὐτή ἡ
θεράπαινα δυσκαμψία πού ἐμπεριέχει κάθε ζήλος νεο-
φώτιστου στόν κυρίαρχο -ισμό τῆς ἐποχῆς, μπορεῖ κά-
ποτε νά μᾶς ἀφορᾶ προσωπικά. «Ἰδεολογία», ἔλεγε μιά
ἀπό τίς πιό γόνιμες πολιτικά ἀρχαιογνώστριες, «εἶναι
κυριολεκτικά ὅ,τι ἡ λέξη ὀρίζει: ἡ λογική μᾶς ιδέας». Καί ἡ
«λογική» –τῆς Ἀρεντ εἶναι κι αὐτό– ὅταν ὡς
ρεῦμα ἢ ὡς κίνημα ἐφαρμόζεται σέ ιδέες, «δέν μιᾶ
γιά τίποτα καί δέν ἀπευθύνεται σέ κανέναν».

Ὅρισμένοι ἐπίγονοι λοιπόν, πολλαπλά χωροθετικοί,
τόν βρίσκουν ὑπερβολικά στρουκτουραλιστή. Ὅχι καί
τόσο, ἀντισκέφτομαι: τό «ὄρος εἰμί τῆς ἀγορᾶς»,¹ πα-

1. Βλέπε τήν ὠραία συνέντευξη τοῦ Βιντάλ-Νακέ στήν
Ἑλένα Πατρικίου, *Καθημερινή* (24.07.05): «[...] Θυμᾶμαι
τήν Ἀγορά τῆς Ἀθήνας στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '50
[...] Τότε κάθησα στήν πέτρα πού ἔγραφε "ὄρος εἰμί τῆς
ἀγορᾶς", σ' αὐτό τό "ὄριο" πού μόλις εἶχαν φέρει στό φῶς
οἱ ἀνασκαφές. Τή φωτογραφία της τήν βάλαμε στό βιβλίο
γιά τόν Κλεισθένη πού γράφαμε μέ τόν Πιέρ Λεβέκ, γι-
ατί ἡ ιδέα ὅτι ὁ χώρος πρέπει νά ὀργανωθεῖ γιά νά μετα-

ρόλο πού τό ἀποποιήθηκε ἐν ζωῇ, οἴγουρα θά τό δε-
χόταν ὡς ἐπίγραμμα στόν τάφο του ἢ ὡς μνημόσυνο
στίγμα.

Ὁ λόγος αὐτή τή φορά στό σεμινάριο ἦταν γιά τά
ὄρια καί τά σύνορα τῶν ἀρχαίων πόλεων, γιά τά κέ-
ντρα, τίς περιφέρειες καί τίς ἐσχατιές· γιά τήν εὐφυή
προβολή, πού εἶχε κάνει ὁ Βιντάλ στό νοερό χῶρο τῆς
πόλης, ἐκείνων τῶν γνωστών ἀντιθετικῶν ζευγῶν τοῦ
δομισμοῦ: ἀγριο-πολιτισμένο, ἀνοίκειο-οἰκείο, μαῦρο-
ἄσπρο, ὠμό-ψημένο, γυναικία-ἄνδρας, δοῦλος-ἐλεύθερος,
ψιλός-ὀπλίτης κ.λπ. Ἦταν ἐπίσης καί γιά τό ἀνάμεσό
τους, γιά τά μεθόρια περάσματα, συχνά τῆς παρένδυ-
σης, γιά τίς περιφήμες διαβατικές τελετές τῆς ἐφη-
βείας. Τό ὑπό κρίση καί βελτίωση ἔργο, ἐφαλτήριο γιά
νέους ὀρίζοντες, ἦταν ὁ *Μαῦρος Κυνηγός*.

Ὁ μαῦρος κυνηγός. Τήν τελευταία φορά πού εἰδω-
θήκαμε, λίγο μετά ἀπό τό μακελειό στό σχολεῖο τοῦ
Μπεολάν, μέ τό «χαίρετε», μοῦ ἔδειξε ἕνα μικρό πί-
νακα.

– Τί βλέπεις; μέ ρωτάει.

Ἡ ζωγραφιά, στυλ ναΐφ, ἦταν σκοτεινούταικη. Σού-
ρουπο, σέ κατηφορικό, καταπράσινο λιβάδι, καί ψηλά
στόν ὀρίζοντα, πάνω σέ λόφο, ἕνας ἀνεμόμυλος τύπου
Ὁλλανδίας. Χθαμαλά, κάπως σέ πρῶτο πλάνο, μιά σι-
λουέτα μέ γκριζογάλανη ἀρχαιοπρεπή φουσιτίτσα. Ἄν
θυμᾶμαι καλά, κρατοῦσε στά χέρια της ἕνα τόξο.

– Ἡ Ἄρτεμις, ψιθυρίζω διστακτικά.

– Mais encore? μέ ξαναρωτάει καί συμπληρώνει σχε-
δόν μέ καμάρι, χωρίς νά περιμένει ἄλλη ἀπάντηση:
Εἶναι ὁ μαῦρος κυνηγός!

Τοῦ τόν ἐφτιαξε κάποιος νεαρός ἀπό τήν Ὁσετία!

Δέν ζήτησα βέβαια περαιτέρω διευκρινίσεις, ἐάν ὁ
καλλιτέχνης ἦταν ἀπό τή Βόρεια ἢ ἀπό τή Νότια
Ὁσετία, διότι τό πρῶτο πού σκέφτηκα μέσα μου,
ἀνταγωνιστικά καί μέ μεγάλη δόση ματαιοδοξίας, ἦταν
πῶς γιά τόν μῦθο τόν δικό μου μοῦ ἔχουν ζωγραφίσει
ἀπό καιρό πολύ ὠραιότερες εἰκόνες.

Τό θέμα λοιπόν, ὡς πρός τήν ἀντίληψη τοῦ χώρου,
δέν εἶναι τόσο ἀπλό ὅσο νομίζαμε. Βγάζουμε κι ἀνοί-
γουμε τούς χάρτες. Ὁ πραγματισμός πού διέπει τούτη
τήν κίνηση, ἀνακλαστικά σχεδόν, ἀνακαλεῖ στή μνήμη
μου τίς ἀλλεπάλληλες προσπάθειες χαρτογράφησης τοῦ
ὀμηρικῶ ἔπους. Τούς πῆρε πάνω ἀπό μισό αἰῶνα στούς
ἀρχαιοδίφες γιά νά πάσουν νά ἀναζητοῦν καί νά το-
ποθετοῦν ἐπί χάρτου τούς σταθμούς τῆς περιπλάνησης
τοῦ Ὀδυσσεά.

Καί βέβαια τά πράγματα δέν εἶναι τόσο ἀπλά. Οἱ
διαδρομές τοῦ Βιντάλ δέν ἦταν πολύπλοκες σάν τοῦ
Στάλκερ. Κανείς δέν θά μποροῦσε νά ἰσχυριστεῖ ποτέ
ὅτι τόν εἶδε νά δένει ἄσπρη κορδέλα στό βαρίδι του,
παξιμάδι βίδας, νά τό πετάει στήν τύχη μακριά, στά
ψηλά ἄγρια χόρτα, καί νά τό ἀκολουθεῖ σάν ὀδηγό μέ-
σα στή νεκρή ζώνη. Καί ὅμως... ἀνάμεσα στούς ἐπιφα-
νεῖς ἀγγλοσάξονες πανεπιστημιακούς, ὑπῆρξε κάποιος
πού γιά τόν *Κλεισθένη τόν Ἀθηναῖο* καί τήν ἴδρυση
τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας εἶχε πεῖ: «Ὅλα αὐτά εἶναι

γνωστά. Ὁ κ. Βιντάλ-Νακέ μᾶς κάνει περιπάτους. Δέν
μᾶς μαθαίνει τίποτα γιά τόν Κλεισθένη».²

Σούρουπο πάλι, κι ἔτυχε νά διασχίζω μόνη μου μιά
«νεκρή ζώνη». Ἐκοβε τήν πόλη στά δύο. Ἐρημιά καί
ἐγκατάλειψη, ἀλλά τίποτα τό ἀντικειμενικά ἐπικίνδυ-
νο. Τό ἐπίφοβο εἶναι ὅτι κάποια στιγμή κατά τή διάρ-
κεια τῆς διαδρομῆς μέ ἀκουσα νά λέω: Μή φοβάσαι,
δέν εἶναι πρός θάνατο. Θά ἐννοοῦσα, ὑποθέτω, ὅτι
ἀπό τήν ἄλλη μεριά θά ξανασυναντήσω ἀνθρώπους.

Στό πείσμα τῶν καιρῶν καί τῆς ἄρσης τῶν εὐρω-
παϊκῶν συνόρων, μέχρι τό τέλος ἐξακολουθοῦσε κι ἔλε-
γε: Ποτέ τό πέρασμα συνόρων, ὅποιονδήποτε συνό-
ρων, δέν μοῦ ἦταν ἀδιάφορο. Ἀκατανόητη στίς μέρες
μας ψυχική φόρτιση, ὅπου γιατροί, δικηγόροι, φαρμα-
κοποιοί, κτηνίατροι, πυροσβέστες –ἀκόμη καί τά ἄψυ-
χα ὅπως οἱ τηλεοράσεις– δηλώνουν «χωρίς σύνορα»
καί σπεύδουν –ἔτσι βγάζουν τό ψωμί τους– ὑπερκινη-
τικοί, συμπονετικοί κι ἐλεύθεροι νά συνδράμουν τήν
πάσχουσα καί ἐγκλειστη ἀνθρωπότητα.

Ὅμως ἡ δική του γραμμὴ τῶν συνόρων εἶχε καί κά-
τι ἀπό κουτσό, αἰσθητά μειξασφαλές, χαριέν καί βολ-
ταιρικό: μέ τό ἕνα πόδι ἀποδῶ καί μέ τό ἄλλο ἀπο-
κεῖ. Ὅπως ὁ Βολταῖρος, ὅταν κατέφυγε στό Fernay,
στήν ἐλβετική πλευρά τῶν συνόρων μέ τή Γαλλία, ἢ ὅ-
πως ὁ Ὁρέστης στούς «τέρμονας» τῆς γῆς τοῦ Ἄρ-
γους, γιά νά προετοιμάσει τήν ἐπιστροφή καί τή μη-
τροκτονία. Στό γαλλικό κουτσό, μόνο σέ ἕνα κουτάκι,
αὐτό πού τό ὀνομάζουν «οὐρανό» καί τό σχεδιάζουν
ἐπάνω, μακριά, ἔχουν δικαίωμα τά παιδιά νά πατοῦν
καί μέ τά δύο πόδια. Ἦταν θαθύτατα «ιουδαίιο-εθني-
κός», ὅπως θά ἔλεγε ὁ Ἐντγκάρ Μορέν. «Ἐθνικός»,
ὄχι μόνον ὡς παράγωγο τοῦ «ἔθνος», ἀλλά καί μέ
τήν ἐννοια πού οἱ μονοθεῖστες, ἔβραιοι καί χριστιανοί,
ἔδωσαν στή λέξη. Θυμᾶμαι, στή δεκαετία τοῦ '80, ὅταν
δέν κουνιόταν φύλλο γιά τήν ἀπανταχόθεν προσφυγιά,
τίς προκηρύξεις ἑνός γκρουπούσκουλου πού ἔφερε, σάν
πυροτέχνημα λαμπρό, τό ὄνομα «Δικαίωμα στή φυγή».

Γιά τούς παραδατικούς, ἀκηδεμόνευτους ἀηλίτικους,
δράστες κακῶν ἢ ἐγκληματικῶν πράξεων, ὑπάρχει στά
γαλλικά μιά ἔκφραση πού κατά κάποιον τρόπο αἰτιολο-
γεῖ τήν ἀπειλητική γιά τό κοινωνικό σύνολο μονα-
ξιά τους: εἶναι παιδιά «ἀφημένα ἢ παραδομένα στόν
ἑαυτό τους», *livrés à soi-même*. Θά πρέπει νά εἶναι
πολύ ἐπικίνδυνος αὐτός ὁ ἄγουρος ἑαυτός, ἐάν πρέπει

τραπεῖ σέ πολιτικό χῶρο εἶναι χαρακτηριστική τῆς ἐπανά-
στασης τοῦ Κλεισθένη...». Καί λίγο παρακάτω: «Ε.Π.: Πα-
ρακολουθώντας τή δημόσια στάση σας ἔχει κανείς τήν
ἐντύπωση πῶς ἡ πραγματική φιλοδοξία σας ἦταν νά γίνε-
τε ἕνα “ὄριο τῆς Ἀγορᾶς”... Β-Ν.: “ὄριο” εἶναι ἴσως πο-
λύ, ἀλλά ἀνήρ τῆς Ἀγορᾶς, οἴγουρα».

2. Μεταφέρω ἀπό μνήμης αὐτή τήν πληροφορία, πού
τήν ἀνέφερε ὁ Oswyn Murray στήν ἡμερίδα πού ὀργανώ-
θηκε στό Παρίσι, στήν Ἐθνική Βιβλιοθήκη (10.11.06), πρός
τιμὴ τοῦ Βιντάλ-Νακέ.

νά τόν αντιμετώπισεις μοναχός, δίχως τόν κηδεμόνα σου! Έκτός από τήν εγκατάλειψη, πού υποθέτω ότι μᾶς εξαγριώνει σέ όλες τίς ηλικίες, ἡ ἔκφραση ἐμπεριέχει ἀπόηχους βίας ἰταλικοῦ νεορεαλισμοῦ καί ψήγματα τῆς ιδέας πού ἔκανε κάποιους ἐνήλικες, ἐξ ἀρχαιότατων χρόνων μέχρι σήμερα, νά νοοῦν τή γονική συντροφία ὡς ἀγωγή πρὸς ἐξημέρωση τῆς ἄγριας φύσης πού σέ κάθε παιδί ἡ ἔφηβο ἔλλοχεύει.

Τώρα πού μπήκε ὁ χειμώνας, ἀκούω στό ραδιόφωνο νά χρησιμοποιοῦν τήν ἴδια ἔκφραση καί γιά τούς ἀστεγούς ἐνήλικους. Τούς ὀνομάζουν «οἱ χωρίς καταφύγιο», les sans abri, ὅταν δέν χρησιμοποιοῦν ἄλλους, διοικητικούς εὐφημισμούς. Εἶναι κι αὐτοί «παραδομένοι στόν ἑαυτό τους». Φαίνεται ὅτι οἱ μεγαλοπόλεις τῆς Δύσης δομαρδίζονται συνεχῶς ἢ παγώνουν σάν τὰ ψηλά βουνά, ἀφοῦ δέν χρειάζονται «σπίτια» ἀλλά «καταφύγια» γιά ὅσους δέν κατάφεραν μεγαλώνοντας νά δραπετεύσουν ἀπό τόν ἑαυτό τους.

Όταν λοιπόν ἦμουν παιδί, καταμεσίς τῶν πόλεων ὑπῆρχαν κάτι «ἐσχατιές» ὅπου παίζαμε ἀκηδεμόνευτα, «παραδομένα στόν ἑαυτό μας». Χῶρες τοῦ ἀχωρήτου, ἀνοικονόμητες κι ἀνοικοδόμητες ἀνοιχτωσιές, γεμάτες ἀγριόχορτα, σκουπίδια καί μλάζα, οἱ κοινῶς λεγόμενες ἀλάνες. Αἶπα στά τουρκικά σημαίνει «πέρασμα μέσα ἀπό δάσος». Δέν πρέπει νά νομίζει κανεῖς ὅτι ἡ παρόρμηση πρὸς ἀμαρτίαν προκαλεῖται μόνον ἀπό ἐγκόσμια ἐρεθίσματα. Καί γιά τούς ἀναχωρητές, οἱ ἐρημίς, ἡ ἐρημος ἢ τὸ δάσος, ἦταν οἱ κατ' ἐξοχήν τόποι τῶν πειρασμῶν. Μέ τό νοῦ τους μπαῖράμι ἔκαναν κι αὐτοί. Ἰδού ὁ μεγαλύτερος πειρασμός.

Όταν λοιπόν βαριόμουν νά παριστάνω στό διαμέρισμα «τά ἀδελφάκια πού χάθηκαν στό δάσος», κατέβαινα κι ἔπαιζα στήν ἀλάνα. Γιά τούς μικρούς παγανιστές τῆς σήμερα δέν ὑπάρχει διαβατικό τελετουργικό, πλὴν ὅμως τὰ κατορθώματα στίς ἀλάνες μέ τή βία κι ἐμφυλὴ τόλμη τους ὁμοιάζουν πολύ μέ τελετές «τῆς πρώτης φορᾶς». Ἀπό τότε, θαρρῶ, ἀρχισα νά θυμάμαι καθαρά τίς συνθήκες μέσα στίς ὁποῖες μοῦ συνέβηκε ἢ μᾶλλον πρόσεξα κάτι γιά πρώτη φορᾶ.

Τὸ ρῆμα «λανθάνω» στήν ἀρχαία ἐλληνική παρουσιάζει ἐνδιαφέρον: ἀπὸ ἐκεῖ προέρχονται τὸ «λάθος» καί ἡ «κλήθεια». Στόν Ὅμηρο συχνά χρησιμοποιεῖται γιά καταστάσεις ἢ γιά ἀνθρώπους πού εἶναι ἐκεῖ, παρόντες, ἀλλά πού κανεῖς δέν προσέχει. Παράδειγμα, ὁ Ὀδυσσεύς: ἐνθ' ἄλλους μὲν πάντας ἐλάνθανε δάκρυα λείθων, «οἱ ἄλλοι κἀν δέν πρόσεξαν πού μούσκευε στό δάκρυ», ὁ ξένος.³

Οἱ ἐργάτες ἀπὸ τίς διπλανές οἰκοδομές εἶχαν στήσει, στά ὄρια τῆς ἀλάνας, τεράστιους μακρόστενους πάγκους. Ἐκεῖ λύγιζαν τίς σιδερόβερρες πού ὀπλίζουν τίς ταμμετοκολῶνες καί τίς πλάκες. Ἐκεῖ ἐπάνω ἔγειρα, σά σιδεριά κι ἐγὼ τσατισμένη, ποιός ξέρει ἀπὸ ποιά ἄκαμπτη ὀργή, μέ σφιχτόκλειστα τὰ μάτια. Κάποια στιγμή ξεχάστηκα καί μοῦ λύθηκαν τὰ μέλη. Γυρνώντας ἀνάσκελα, ἀφέθηκα κοιτάζοντας τὸ τίποτα, κατὰ πάνω. Ἦταν ἡ πρώτη φορᾶ πού εἶδα ἢ πού ἀντίκρισα

τόν οὐρανό. Τόν πρόσεξα καί κατάλαβα γιατί καί πῶς, ἐκεῖ στό γαλανό, ἀνοίγονται τὰ «οὐράνια».

Στὸ σεμινάριο λοιπόν, πέρα ἀπὸ τίς στρουκτουραλοθρεμμένες ἐμμονές σέ περιθώρια καί περιθωριακούς, σέ ἐνσωματώσεις καί σέ ἀποκλεισμούς, τὸ ὑπόρητο ζητούμενο ἦταν ἡ κατασκευὴ παραδείγματος ἱκανοῦ νά ἀναδείξει τήν ὑπαρξὴ ἐνός συναινετικοῦ καί εἰρηνευμένου χώρου κυκλοφορίας σέ ὅλα τὰ ἐπίπεδα, μέ πολλαπλά, ἀπρόσκοπτα περάσματα καί διαδρομές, χωρὶς τὰ προαναφερθέντα ψυχοδράματα καί τίς στατικές ἀντιθέσεις πού κατάρτυχαν τήν ἀνθρωπολογία τῶν ἐτῶν '60 καί '70. Ἰδεατά, κάτι σάν προανάκρουσμα τοῦ ΠΟΕ⁴ στήν ἀρχαιότητα μοῦ ἀκούγεται. Ἐάν ληφθεῖ ὑπόψη ὁ Ντελέξ καί οἱ νομάδες του, πιὸ πρόσφατα ὁ Νέγκρι καί ἡ Αὐτοκρατορία του, διαπιστώνει κανεῖς ὅτι τὸ ἱμροτ-εχροτ τῶν ιδεῶν ἀνάμεσα στοὺς διαφόρους τομεῖς τοῦ ἐπιστητοῦ συντελεῖται πάντα μέ κάποια καθυστέρηση. Νά δοῦμε μέχρι πότε θά μᾶς παίρνει νά μειδιοῦμε μέ ὅλα αὐτά, μέχρι πότε θά ἐπιμένουμε νά ἀνακαλοῦμε τόπους, ἀντὶ νά ὀραματιζόμαστε δίκτυα. Ὅμως τίς ἀλάνες δέν τίς σκέφτηκα μόνον γιά νά ξεφύγω –μέ ἀνάταση– ἀπὸ τὰ θεωρητικά προτάγματα τῆς στιγμῆς, ἀλλά καί γιά νά ἀποδώσω φόρο τιμῆς στήν ἀγέραςτη «ἀγορίλα» του. Μέ χαρὰ τίς προάλλες ἀκουσα τὸν Λισσαράγκ νά λέει: ὁ Βερνάν ἦταν τῆς συλλογικότη-τας, ἐνῶ ὁ Βιντάλ ἐπενέβαινε ὡς ἐλεύθερος σκοπευτής.

«Όλα τελειώνουν μέ μιά διατριβή», ἄρχισε ἓνα σχετικά πρόσφατο ἄρθρο του στή *Monde*, ὅπου παρουσίαζε τὴ δημοσίευση ἐνός διδακτορικοῦ γιά τὸν πόλεμο τῆς Ἀλγερίας. Παράφραζε τὸ γνωστό ρεφρέν τοῦ Charles Trenet «ὅλα τελειώνουν μ' ἓνα τραγούδι». «Trainé», ἀλάνης κι αὐτὸς κατ' ὁμωνυμία. Τὸ σπᾶσιμο τῆς σιωπῆς γιά τὰ βασανιστήρια στόν πόλεμο τῆς Ἀλγερίας, πού τότε δέν ὀνομαζόταν πόλεμος διότι δέν ἀναγνωριζόταν ὡς τέτοιος, καί ἡ ὑποστήριξη τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀπελευθερωτικοῦ Μετώπου ἦταν ἡ πρώτη ἐπισημῆς καί βροντώδης συμμετοχὴ τοῦ Βιντάλ-Νακέ στὰ κοινά. Πράγματι, σέ τρία χρόνια, σέ τρεῖς δεκαετίες ἢ σέ τρία τέρμινα –ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἔνταση τοῦ διακυβεύματος καί τῆς συνακόλουθης λογοκρισίας– πάντα ἔρχεται ἡ στιγμή ὅπου, νηφάλια ἢ ἐπιστήμη, δέν μπορεῖ, θά ἐνδιαφερθεῖ γιά νά πεῖ τὰ πράγματα μέ τὸ ὄνομά τους. Ὅλα λοιπόν τελειώνουνε μ' ἓνα τραγούδι ἢ ἐπὶ τὸ ἐλληνικότερο «μ' ἓνα διατριβούδι».

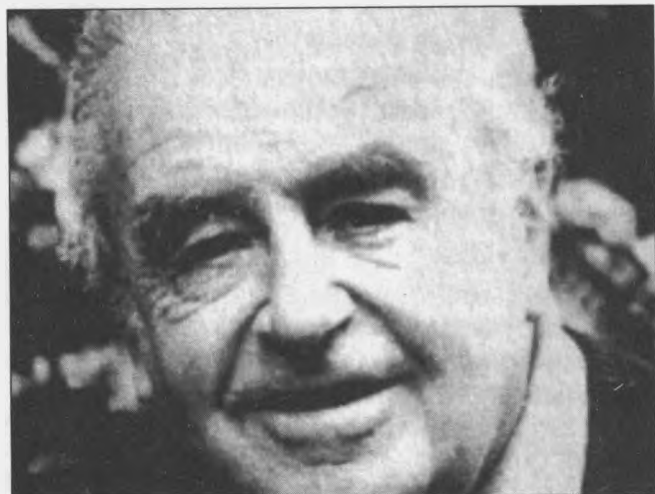
Τὸ ξέρω, τὸ μάθαμε ἀπὸ τὸν Πίνδαρο: εἶναι δύσκολο καί ἄχαρο νά πλέκει κανεῖς ἐγκώμιο μέ τὸ σκοτεινὸ ὑφάδι τοῦ ψόγου.

3. Μτφρ. Δ. Ν. Μαρωνίτης.

4. Παγκόσμιος Ὄργανισμός Ἐμπορίου.

ΖΑΝ-ΠΙΕΡ ΒΕΡΝΑΝ Ο ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΑΚΟΣ

τῆς Δήμητρας Μήττα

«**Ε**φυγε ὁ φιλέλληνας Ζάν-Πιέρ Βερνάν», «Ζάν-Πιέρ Βερνάν, ὁ ἑλληνολάτρης», «Ἡ Ἑλλάδα ἀποχαιρετᾶ ἕναν φίλο. Πέθανε ὁ ἑλληνοφίλος, ἱστορικός καί ἀνθρωπολόγος Ζάν-Πιέρ Βερνάν», «Πέθανε ὁ ἱστορικός Ζάν-Πιέρ Βερνάν. Εἶχε τὴν Ἑλλάδα ἀντίδοτο στὸν δογματισμό». Αὐτοὶ εἶναι μερικοὶ ἀπὸ τοὺς τίτλους ἀρθρῶν πού γράφτηκαν στὸν ἑλληνικό τύπο στίς 11 Ἰανουαρίου 2007, ἐνῶ ἡ μηνιαία ἐπιθεώρηση *Ὁ Πολίτης* ἐτοίμασε ἀφιέρωμα στὸ τεῦχος 151 (Ἰανουάριος 2007) με ἐπιμέλεια τῆς Ἑλενας Πατρικίου (εἰδικῆ ἐπιστήμων, Πανεπιστήμιο Πατρῶν) –τὸ ἀφιέρωμα κλείνει με τὴν ἐργογραφία τοῦ Βερνάν στὰ ἑλληνικά.

Ποιὸς ὅμως ἦταν ὁ ἄνθρωπος γιὰ τὴν ἀπώλεια τοῦ ὁποίου θρήνησαν πολλοί, ἔστω κι ἂν ἡ ἡλικία του ἦταν προχωρημένη καί ὁ θάνατός του ἀναμενόμενο γεγονός; Ποιὸς ἦταν οἱ ἐνασχολήσεις καί ἡ εἰδικότητά του;

Ἀπὸ ὅσους συμμετεῖχαν στὸ ἀφιέρωμα κάποιοι εἶναι διδάσκοντες ἀρχαίας ἑλληνικῆς θρησκείας καί μυθολογίας ἢ κλασικῶν σπουδῶν καί συγκριτικῆς λογοτεχνίας, ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλολογίας ἢ ἱστορίας ἢ φιλοσοφίας καί ἐπιστήμης ἢ γλώσσας καί λογοτεχνίας, ἢ τῶν θεσμῶν, τῆς θρησκείας καί τῆς κοινωνίας τῆς ἀρχαίας Ρώμης, ἄλλοι σὲ τμήματα θρησκευτικῶν ἐπιστημῶν, σὲ σεμινάρια οἰκονομικῆς καί κοινωνικῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου καί τῆς νεότερης Ἑλλάδας, στὸ Κέντρο Διεπιστημονικῶν Ἐρευνῶν ἢ στὸ Ἐθνικὸ Κέντρο Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν στὴ Γαλλία, διευθυντὲς ἀκαδημαϊκῶν βιβλιοθηκῶν. Τί ἦταν λοιπόν ὁ Βερνάν;

Τὸ ἐρώτημα καθίσταται ἀκόμη πιὸ περίπλοκο ἂν σκεφτεῖ κανεὶς ὅτι κύριος ἄξονας τῶν μελετῶν του ἦταν ὁ μῦθος. Καί ἐδῶ ἐγείρονται νέα ἐρωτήματα. Ἀποτελεῖ ξεχωριστὸ ἐπιστημονικὸ κλάδο ἡ μυθολογία; Ἡ εἶναι ἀρμοδιότητα διαφόρων τομέων τοῦ ἐπιστητοῦ; Γιὰ παράδειγμα, τῆς ἀρχαιολογίας, ἢ μήπως τῆς λογοτεχνίας; Μᾶλλον τῆς φιλοσοφίας, μιά καί ἡ φιλοσοφία χρειάζεται τὴ μυθολογία, ὡς ἕτερον, γιὰ νὰ αὐ-

τοπροσδιοριστεῖ. Μπορεῖ ὅμως καί τῆς γλωσσολογίας, οἶγουρα βέβαια τῆς θρησκείας, ἀλλὰ καί τῆς φιλολογίας. Ὁ κατάλογος δὲν κλείνει ἐδῶ ἀλλὰ νομίζουμε ὅτι ἀρκεῖ, γιὰ νὰ φανεῖ ἡ δυσκολία προσέγγισης τοῦ μύθου –καί ἡ δυσκολία νὰ προσάψουμε συγκεκριμένο ἐπιστημονικὸ τίτλο στὸν Βερνάν. Σὲ αὐτὸ ἴσως μᾶς βοηθήσουν τὰ θέματα μετὰ τὰ ὁποῖα ἀσχολήθηκε: ὁ μῦθος, ἡ θυσία (πράξη τελετουργικῆ), ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ θρησκεία, ἡ ἐργασία, ὁ πόλεμος, ἡ τραγωδία. Ὅμως τὸ ζήτημα δὲν εἶναι τὸ τί ἀπασχόλησε τὴ σκέψη τοῦ Βερνάν ἀλλὰ τὸ πῶς τὴν ἀπασχόλησε.

Ἡ καινοτομία τοῦ Βερνάν –χάρη καί στίς ἰδεολογικὲς του καταβολές– ἐγκτεῖται στὸ γεγονός ὅτι ἄφησε τὴν κλασικὴ φιλολογία νὰ ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ πνευματικὲς ἐπαναστάσεις, ὅπως ὁ μαρξισμός, ἡ ψυχανάλυση, ἡ γλωσσολογία. Ὅλα αὐτὰ, σὲ συνδυασμὸ μετὰ τὴν ἀνάδειξη τῆς ἱστορίας ὡς κύριας ἀνθρωπιστικῆς ἐπιστήμης –ἡ ἱστορία ὄχι μόνον ὡς σύνολο γεγονότων ἀλλὰ καί ὡς ἰδεολογία καί νοοτροπία– τὸν ὀδήγησαν στὴν ἱστορικὴ ἀνθρωπολογία καί στὴ μελέτη τοῦ μύθου καί τῆς θρησκείας ὄχι πλέον ὡς περιφερειακῶν στοιχείων τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ φαινομένου ἀλλὰ στὸ κέντρο του καί ὡς ἱστορικὰ φαινόμενα. Διότι θεώρησε ὅτι ἡ ἱστορία ἐμπεριέχει τὸ φαντασιακό, ὅτι εἶναι τὸ πεδίο ἀνάπτυξής του! (στὴ σκέψη αὐτὴ ὀδηγήθηκε ὁ Βερνάν, ὅταν, συμμετοχὸς στὴν ἀντίσταση κατὰ τῶν Γερμανῶν, εἶχε καταλάβει τὴν περιορισμένη σημασία τῶν ἐπίσημων ἐγγράφων καί τῆς ἐπίσημης ἱστορίας).

Ὁ Βερνάν ἀξιοποίησε ὅλη τὴν ἐρμηνευτικὴ παράδοση γιὰ τὸν μῦθο, ἤδη ἀπὸ τὸν Πλάτωνα –ὁ μῦθος ὡς

1. Παλαιότερα εἶχαμε ἐπισημάνει ὅτι, ἀκόμη κι ἂν ἡ μυθολογία εἶναι σύνολο ψευδῶν ἀφηγήσεων, ἀκόμη καί σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωση ἡ μυθολογία εἶναι φορέας ἀλήθειας, καθὼς ἀποκαλύπτει στοιχεῖα γιὰ τὸν ψευδόμενον. Ὅ,τι συμβαίνει καί μετὰ τῆς φαντασιώσεως καί τὰ ὄνειρά του πού συνιστοῦν ἀναπόσπαστα στοιχεῖα –καί ἀποκαλυπτικά– τοῦ συνόλου μᾶς προσωπικότητας.

ιστορία, ως φυσική ή ήθικη αλληγορία, ως συμβολική παράσταση του κόσμου κτλ., έλαβε όμως σοβαρά υπόψη αυτό που σήμερα, στη μεταβερνανική εποχή, θα θεωρούσαμε ως αυτονόητο: τις συνθήκες διαμόρφωσης και συντήρησης του μυθικού φαινομένου (στην τέχνη, τή λογοτεχνία, τή φιλοσοφία, τή ρητορική...), καθώς και τις μεταξύ τους σχέσεις. Αναγνωρίζοντας τόν διαλεκτικό χαρακτήρα του μύθου, ο γάλλος στοχαστής αναγνώρισε και τήν αναγκαιότητα μιας διεπιστημονικής προσέγγισης –προκειμένου νά κατανοήσει τό ελληνικό φαινόμενο, συνεργάστηκε μέ ασυρολόγους, ινδολόγους, ειδικούς τής Ρώμης, ιστορικούς και φιλόλογους από άλλους χώρους τής αρχαιογνωσίας– και κατέστησε έαυτόν ένα είδος αναγεννησιακού ανθρώπου, σφαιρικό διανοούμενο –έξου και οι «τίτλοι» που του αποδόθηκαν: φιλόσοφος, ανθρωπολόγος, πολιτικός στοχαστής, κριτικός τής λογοτεχνίας, έλληνιστής. Αυτό σέ καμιά περίπτωση δέν σημαίνει ότι δέν φρόντισε τά μεθοδολογικά του εργαλεία, κάθε άλλο.² Έχοντας επιλέξει νά εντάξει τόν μύθο και νά τόν εξετάσει στίς συνθήκες δημιουργίας και ανάπτυξης του και στό πλαίσιο τής πολλαπλής του αξιοποίησης για χάρη αυτών καθαυτών των συνθηκών και του πλαισίου, δηλαδή του πολιτικού συστήματος τής πόλεως και τής δυναμικής που διαμόρφωνε ένα συγκεκριμένο τύπο ανθρώπου, κατέστησε τήν ιστορική ανθρωπολογία και τήν ιστορική ψυχολογία τά μεθοδολογικά του εργαλεία.

Πρός τί όμως ή μελέτη του αρχαίου κόσμου για μία ακόμη φορά; Πρός τί ή αγωνιώδης αναζήτηση μεθοδολογικών κλειδιών για τήν προσέγγιση αυτού που από πολλές απόψεις είναι γνωστό;³ Πρός τί ή μελέτη των μυθικών αφηγήσεων, που πολλές φορές στό παρελθόν κατηγορήθηκαν ως ψευδείς, υπερβολικές, ανήθικες, άλογες, άσαφείς, φορεϊς ίσως άληθειών αλλά μέ σκοτεινό τρόπο; Εξάλλου, ή δυνατότητα παραλλαγής και μεταμόρφωσης ενός μύθου, τόν καθιστά μέσο έπισηφαλές στην προσέγγιση τής αλήθειας. Όμως, ποιās αλήθειας; Που όρίζεται από ποιόν; Μέ ποιά κριτήρια και μέ ποιά/ές σκοπιμότητα/ες; Όστόσο, πίσω από τήν έλευθερία παραλλαγής και μεταμόρφωσης, ο Βερνάν αναγνώρισε τήν έλευθερία του Έλληνα νά τό κάνει αυτό, όχι όμως χωρίς όρους και αυθαίρετα: οι λογοτεχνικές μετατροπές και αναπλάσεις που έπιχειρούν οι τραγικοί ποιητές στον παραδοσιακό μύθο έπικαιροποιώντας τον δέν είναι ασύμβατες μέ τό γενικότερο ιερό και γνωστό στους Αθηναίους θεατές πλαίσιο.⁴ Αυτή ή έλεύθερη, όχι όμως έλευθεριάζουσα, διακίνηση είναι ακριβώς τό έπιθυμητό για μία εϋνομούμενη δημοκρατική κοινωνία. Ο μύθος, λοιπόν, υπήρξε για τόν Βερνάν ο φαντασιακός χώρος αναπαράστασης του κόσμου τής ελληνικής πόλεως και τό μέσο για νά ανασυστήσει τήν ιστορία τής ελληνικής νοοτροπίας. Τό ίδιο και τά άλλα έπιμέρους ζητήματα από τόν αρχαίο κόσμο μέ τά όποια καταπαύστηκε.

Γιά παράδειγμα, τό προσωπείο, λατρευτικό και έρ-

γαλείο θεατρικό, αξιοποιήθηκε ως μέσο μελέτης του φαινομένου των όριων ανάμεσα στό ταυτόν και τό έτερον, τής συνέχειας και τής ρήξης, τής μεταξύ τους εξάρτησης και αναγνώρισης τής ταυτότητας ενός Είναι μέσα από ένα Έτερον, γενικά των αντιθετικών ζευγών μέσα από τά όποια έπιτυγχάνεται ή κοινωνικοποίηση, δηλαδή ή κατασκευή του έαυτου. Αντίστοιχα, ο Βερνάν αντιμετώπισε τή θυσία ως φαινόμενο όλικό, μέσα από τό όποιο ο άνθρωπος εκφράζει τις αντίληψεις του για τό σύμπαν, αποτυπώνει κοινωνικές σχέσεις (πρβλ. τήν τελετουργική πομπή πριν τή θυσία και τή σειρά των πολιτών σέ αυτήν), τις σκέψεις του για τό θείο και τις σχέσεις του μέ αυτό.

Έδώ όμως θα μπορούσε κανείς νά έγείρει μία ένσταση έγκυρότητας. Μήπως μέ τή μέθοδο του Βερνάν καταργείται τό *Περί μεθόδου* του Ντεκάρτ, που όδηγοϋσε σέ βέβαιη και άσφαλή γνώση; Μήπως, δηλαδή, αντιμετωπίζοντας τόν μύθο ως φαινόμενο όλικό, πεδίο διατύπωσης θεωρητικών σκέψεων αλλά και εκδήλωσης τελετουργικών πρακτικών, έπομένως κοινωνικής δράσης, πεδίο συνάντησης τής λογοτεχνίας, τής φιλοσοφίας, τής ιστορίας, πεδίο όπου αποκαλύπτονται οι μεταμορφώσεις τής ανθρώπινης φύσης, μέσο έξερεύνησης των διαδικασιών σκέψης και νοοτροπιών, πυρήνας στον όποιο αναγνωρίζονται όλες οι πτυχές τής πραγματικότητας και του πολιτισμού, μήπως ή μέθοδος έρευνας, που πρότεινε ο Βερνάν, αίρει διαφορές και εξαφανίζει διαφοροποιήσεις; Όστόσο, ή συγχρονία τήν όποία τηρεί πιστά διαφυλάσσουν τις σαφείς και διακριτές ιδέες του Ντεκάρτ. Διότι τό κάθε ζήτημα εξετάζεται ανυστερότητα μέσα στό πλαίσιο του χώρου και του χρόνου του: στίς όποιες μεταμορφώσεις του μύθου, λ.χ. λαμβάνεται υπόψη τό που γίνεται ή μεταμόρφωση αυτή, πότε, κάτω από ποιές συνθήκες, ποιά είναι τά παράλληλα φαινόμενα. Τό σύνολο των παραμέτρων

2. Στην πολυσημία του μύθου έγκειται ή γοητεία του αλλά και ο κίνδυνος έκτροπής σέ αυθαίρετες και προβολικές έρμηνείες, αν κανείς δέν μένει προσηλωμένος αυστηρά σέ μία μεθοδολογία.

3. Όστόσο, τό ήδη γνώριμο κάποιες φορές δημιουργεί συγχύσεις –θυμόμαστε τόν άφορισμό του Καμύ για τήν αλήθεια: ότι είναι τόσο κοντά στό έδαφος που πάμε και πέφτουμε επάνω της σκοντάφτοντας, καθώς τά πόδια μας μπερδεύονται σέ αυτήν.

4. Οι όποιες αντιδράσεις των Αθηναίων για υπερβάσεις από τήν πλευρά των τραγικών ποιητών –πρβλ. τήν έξορία του Ευριπίδη λόγω άθεϊας και άποκάλυψης ιερών μυστικών– όφείλεται περισσότερο σέ πολιτικά αίτια παρά στό γεγονός ότι προσβλήθηκε τό θρησκευτικό συναίσθημα των Αθηναίων. Πώς άλλως μπορούμε νά έρμηνεύσουμε τό γεγονός ότι ο άριστοκρατικών τάσεων Άριστοφάνης οϋδέποτε διώχθηκε για τις άποκαλύψεις μυστικών των μυστηρίων, τής Σαμοθράκης και του Διονύσου, ή για τόν χλευασμό τους;

αὐτῶν ὀδηγεῖ σέ συμπεράσματα γιά τήν κοινωνία, τή σκέψη καί τή νοοτροπία της, πού προκάλεσε καί ἀποδέχθηκε συγκεκριμένες ἀλλαγές, τίς ἀμφισημίες, τίς τάσεις καί τίς ἐντάσεις της. Στήν οὐσία, στό κέντρο τῆς σκέψης τοῦ Βερνάν βρέθηκε ἡ πόλις καί τό πολίτευμά της, τό ὁποῖο στηρίχθηκε σέ μορφές προφορικήs ἐπικοινωνίας. Ἐς μὴν ξεχνοῦμε καί τή θέση τοῦ Πλάτωνα, ἐξαιρετοῦ θεράποντα τοῦ γραπτοῦ λόγου, γιά τήν προτεραιότητα καί τήν ἀλήθεια τοῦ προφορικοῦ λόγου ἐναντι τοῦ γραπτοῦ (Φαῖδρος 275 a-b), κάτι πού καθιστᾶ δυσεξηγήτη τήν ἀρνητική του θέση γιά τή μυθολογία, κατ' ἐξοχήν λόγος ὀμλιακός.

Οἱ ἀρχές τῆς γαλλικῆs ἀνθρωπολογικῆs σχολῆs ἔβγαλαν τίς κλασικῆs σπουδῆs ἀπό τόν σχολαστικισμό τους καί ἐπηρεᾶσαν τή μελέτη τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ πολιτισμοῦ, τῆς δημοκρατίας, τῆς θρησκείας, τῆς τραγωδίας, τοῦ πολέμου, τῆς ἐργασίας, μέ ἀπώτερο στόχο τή μελέτη καί τήν ἀναγνώριση τοῦ ἀνθρώπου πού ἀντιστοιχοῦσε στά συγκεκριμένα πολιτιστικά προϊόντα. Γι' αὐτό καί ὅταν ἀναφερόμαστε στόν Βερνάν φέρνουμε στόν νοῦ τόν ὄρο ἀνθρωπολογία τοῦ ἀρχαίου κόσμου ἀλλά καί τή διεπιστημονικότητα, προκειμένου νά μελετηθοῦν οἱ διάφορες ἐκφάνσεις ἐνός ὅλου στή μεταξύ τους ἀλληλεπίδραση.⁵

Ὡστόσο, ἂν ἡ συγχρονία ὑπῆρξε ἡ μεθοδολογική ἐμμονή τοῦ Βερνάν καί τῆς Σχολῆs τοῦ Παρισιοῦ, ταυτόχρονα προσέφεραν καί ἓνα κλειδί διαχρονίας, μία μέθοδο προσέγγισης διαφόρων ζητημάτων, μέ ἀποτέλεσμα ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα νά πάψει νά εἶναι ὑπόδειγμα, ἀξιοποιήσιμο ρητορικά, πολιτικά, ἠθικά, καί νά γίνει παράδειγμα.

Ἐνα τελευταῖο σχόλιο γιά τόν Βερνάν. Στή διαμόρφωση τῆς μεθόδου του ἐπηρεάστηκε τόσο ἀπό τό θεωρητικό του ὑπόβαθρο ὅσο καί ἀπό τίς ἰδεολογικές του θέσεις καί τήν ἀντιστασιακή του δράση. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή, θά λέγαμε ὅτι ὑπῆρξε ἓνας ἀνθρωπος τῆς θεωρίας καί τῆς πράξης, τό ἰδεῶδες δηλαδή τοῦ πολίτη, ὅπως αὐτό διατυπώθηκε ἀπό τόν Περικλή στόν Ἐπιτάφιο (Θουκυδίδης).

5. Κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τῆς γαλλικῆs ἀνθρωπολογικῆs σχολῆs, στόν πλούσιο κατάλογο ὀρισμῶν τοῦ μύθου καί τῆς μυθολογίας μπορούμε νά προσθέσουμε ἓναν ἀκόμη: Μυθολογία εἶναι τόπος μελέτης τῆς κοινωνίας καί τοῦ πολιτισμοῦ, ἀνάδυσης, ἀνάδειξης καί ἀφομοίωσης τῶν ἐντάσεων, μέσο κατανόησης τοῦ πολιτισμοῦ καί τῶν ἀντιφάσεων του.

**ΚΟΥΠΟΝΙ ΕΚΠΤΩΣΗΣ
ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΕΣ
ΤΟΥ «ΠΟΛΙΤΗΣ»**

ἔκπτωση 25%

σέ ἕξι τίτλους τῶν ἐκδόσεων «Βιβλιόγραμμα»

«Τό βιβλίο εἶναι ὁ καλύτερος φίλος τοῦ ἀνθρώπου», κατά τή λαϊκή ρῆση. Καί δέν δαγκώνει (τουλάχιστον τό καλό βιβλίο). Ἐπίσης, δέν γαβγίζουν (οὔτε τά βιβλία ἀλλά οὔτε οἱ ἀναγνώστες, μετά τό πέρας τῆς ἀναγνώσεως). Τούτων δοθέντων, τό περιοδικό «Ὁ Πολίτης» σᾶς καλεῖ νά κάνετε νέους φίλους.

Οἱ ἀναγνώστες τοῦ «Πολίτη» μποροῦν νά προμηθευθοῦν μέ ἔκπτωση 25% (στίς ἀναγραφόμενες τιμές) τά ἀκόλουθα βιβλία τῶν ἐκδόσεων «Βιβλιόγραμμα» (ὅλα μαζί ἢ τό καθένα χωριστά):

- Ἄγγελος Ἐλεφάντης, *Μᾶς πῆραν τήν Ἀθήνα. Ξαναδιαβάζοντας ὀρισμένα σημεῖα τῆς Ἱστορίας 1941-1950* (17€)
- Φίλιππος Ἡλιοῦ, *Ἰδεολογικές χρήσεις τοῦ κοραϊσμοῦ στόν 20ό αἰῶνα* (12€)
- Γιώργος Σταθάκης, *Τό Δόγμα Τρούμαν καί τό Σχέδιο Μάρσαλ. Ἡ ἱστορία τῆς ἀμερικανικῆs βοήθειας στήν Ἑλλάδα* (27€)
- Χαράλαμπος Νοῦτσος, *Ὁ «δρόμος τῆς καμῆλας» καί τό σχολεῖο. Ἡ ἐκπαιδευτική πολιτική στήν Ἑλλάδα, 1944-1946* (12€)
- Ἀνρί Πιρέν, *Οἱ πόλεις τοῦ Μεσαίωνα*, μετ. Παντελής Μούτουλας (15€)
- Κλώντ Μισεά, *Ἡ ἐκπαίδευση τῆς ἀμάθειας*, μετ. Ἄγγελος Ἐλεφάντης (10€)

Τά βιβλία διατίθενται, μέ τήν προσκόμιση τοῦ παραπάνω κουπονιοῦ

- Στό «Βιβλιόγραμμα», Στουρνάρη 51, 4ος ὄροφος, τηλ. 210-5221112.
- Στά γραφεῖα τοῦ «Πολίτη», Ζωναρά 10, τηλ. 210-6470079

ΕΞΩ ΑΠΟ ΤΑ ΦΩΤΑ ΤΩΝ «BOLLYWOOD»

της Ίφιγένειας Καλαντζή

Όταν ταινίες όπως το «Σιδερένιο Νησί» του Μοχάμεντ Ρασούλοφ (Ιράν 2005) περνούν απαρατήρητες, τότε διαμορφώνεται ένα κινηματογραφικό κοινό, με μία επικίνδυνα ομοιόμορφη αισθητική, πολιτιστικά και ιδεολογικά, που βασίζεται στην αντιμετώπιση του κινηματογράφου ως βιομηχανικού προϊόντος ψυχαγωγίας και όχι ως μέσου έκφρασης για τη διακίνηση ιδεών.

Με άφορη την τελευταία αυτή ιρανική παραγωγή που βγήκε στις ελληνικές αίθουσες, θά σχολιάσω κάποια χαρακτηριστικά γνωρίσματα του ιρανικού κινηματογράφου, προσπαθώντας να αναδείξω την ξεχωριστή κινηματογραφική και πολιτισμική της αξία.

Οι παρατηρήσεις του Πιέρ Σορλέν (Pierre Sorlin) «τό είδος πληροφωρίας που αναμένεται από τις ταινίες είναι αυτό που πρέπει να καθορίσει τον τρόπο εξέτασής τους [...] οι εικόνες, που είναι τό κλειδί μας στον κόσμο, διαμορφώνουν την αντίληψη και τη γνώση μας [...]»,¹ μου δίνουν την άφορη και για μία κοινωνιολογική προσέγγιση της ταινίας.

Η ταινία αφορά μία μικρή κοινότητα ανθρώπων από τό Νότιο Ιράν, που έχουν εγκατασταθεί σ' ένα παλιό εγκαταλελειμμένο πετρελαιοφόρο, που βυθίζεται με αργούς ρυθμούς, καταμεσής στον Περσικό Κόλπο.

Ο καπετάνιος Νέματ (Αλί Νασίριαν) διοικεί μ' έναν φανερό αυταρχισμό αυτό τό πλήθος των φτωχών, αμόρφωτων οικογενειών που ζούν σχεδόν στοιβαγμένοι μέσα στο βυτιοφόρο. Φροντίζει για όλα, αλλά με τρόπο που να βγαίνει πάντα κερδισμένος. Τους χρεώνει τά πάντα και επεμβαίνει στην προσωπική τους ζωή. Τους αναγκάζει να δουλεύουν όλη μέρα για λογαριασμό του, ακόμα και στην ίδια τη διάλυση του πλοίου, ώστε να πουληθεί κομμάτι κομμάτι ως σίδερο και δέν

διατάζει να χρησιμοποιήσει ακόμα και τά παιδιά, αποσπώντας τα από τό μάθημά τους, για να συλλέξουν μέχρι και την τελευταία σταγόνα πετρελαίου που έχει ξεμείνει στα άμπάρια.

Ενώ ο πλοιοκτήτης και οι «άρχες» έχουν διατάξει τον καπετάνιο να εκκενώσει τό πλοίο, αυτός αρνείται, παραπλανώντας τους ένοίκους του με ψεύτικες υποσχέσεις ότι μία μέρα θά τους οδηγήσει στη γη της επαγγελίας.

Μέσα σ' αυτό τό περίεργο σκηνικό, ο δοηθός του καπετάνιου, ο νεαρός Άχμάντ (Χοσεΐν Φαρζί-Ζάντεχ), έρωτεύεται μία κοπέλα (Νέντα Πακνταμάν) την όποία ο πατέρας της σκοπεύει να παντρεύσει μ' αυτόν που θά δώσει τή μεγαλύτερη προίκα.

Ο τέταρτος χαρακτήρας της ταινίας είναι ένας πιτσιρικάς, που έχει βασική του έγνοια να έλευθερώσει στη θάλασσα τά μικρά ψάρια που παγιδεύονται μέσα στο πλοίο.

Η ζωή στο βυτιοφόρο παρουσιάζει μία έφευρετική αυτάρκεια, με τίς υποτυπώδεις καλλιέργειες, τίς κατοικούλες, τά γαϊδουράκια, και τον απαραίτητο δάσκαλο που διδάσκει τά παιδιά με κιμωλία που καλουπώνεται σέ άδεια φυσίγγια. Τά πάντα πραγματοποιούνται «έν πλώ»: γεννήσεις, γάμοι και κηδεΐες. Σ' αυτά τά μικρά στιγμιότυπα της καθημερινότητας συμπυκνώνεται μία μικρογραφία της ιρανικής κοινωνίας.

Στήν ουσία, λοιπόν, πρόκειται για μία άλληγορική ταινία. Η επιλογή της άλληγορικής φόρμας ασφαλώς

1. Pierre Sorlin, *Ευρωπαϊκός κινηματογράφος, ευρωπαϊκές κοινωνίες, 1939-1990*, Νεφέλη, Αθήνα 2004.

2. Στόν Κινηματογράφο Άστρον.

δέν είναι τυχαία, ἂν λάβουμε ὑπόψη τή μαρτυρία ἐνός ἄλλου ἱρανοῦ σκηνοθέτη, τοῦ Τζαφάρ Παναχί, ὁ ὁποῖος στό περσινό φεστιβάλ Berlinale στήν Ἀθήνα² κατήγγειλε ὅτι στή χώρα του ὑπάρχει μεγάλη λογοκρισία, μέ συνέπεια νά χρηματοδοτοῦνται μόνο ἐμπορικές παραγωγές. Ἔτσι, ἀπαγορεύτηκε ἡ δημόσια προβολή τῆς ταινίας τοῦ «Offside», γιατί ἔθιγε μέ αἰχμηρό τρόπο τὰ κοινωνικά ζητήματα, καί κυρίως ἔκανε ἔντονη κριτική γιά τή θέση τῆς γυναίκας στήν ἱρανική κοινωνία. Μάλιστα, ἀποκλείστηκε καί ἀπό τό ἐθνικό φεστιβάλ κινηματογράφου, ὅποτε ἀναγκάστηκε νά ὀργανώσει ἰδιωτική προβολή στους διανομείς, γιά τήν προώθηση τῆς ταινίας του.

Συνεπῶς, καταλαβαίνουμε γιατί καί ὁ σκηνοθέτης τοῦ «Σιδερένιου Νησιοῦ» ἐπιλέγει νά δείξει μιά συγκαλυμμένη πραγματικότητα, ὥστε νά μήν κατηγορηθεῖ ὡς ἐπικριτής τοῦ καθεστώτος.

Ἀνάλογες κινηματογραφικές πρακτικές υιοθέτησαν καί στή χώρα μας κάποιοι σκηνοθέτες (οἱ λεγόμενοι ἀργότερα τοῦ «Νέου Ἑλληνικοῦ Κινηματογράφου») κατά τήν περίοδο τῆς ἐπτάχρονης δικτατορίας, δίνοντας ἔμφαση στή σιωπή, τόν ἀργό ρυθμό, τούς ἐλάχιστους διάλογους, τὰ κωδικοποιημένα μηνύματα, καί γενικά σέ ἕνα πολιτικό κινηματογραφικό ὑπονοούμενο, γιά νά παρακάμψουν τούς περιορισμούς στήν ἐλεύθερη ἔκφραση καί στό δικαίωμα στή διαφωνία.

Ὁ Ρασούλοφ μιλά ἀναμφίβολα γιά τή σημερινή κατάσταση τοῦ Ἰράν, χρησιμοποιώντας ἕνα σκηνοθετικό τέχνασμα: τοποθετεῖ τήν ἰδιότυπη κοινωνία του πάνω σ' ἕνα πετρελαιοφόρο, γιατί τό Ἰράν εἶναι σημαντική πετρελαιοπαραγωγός χώρα, οἱ κάτοικοί της ὁμως δέν ἀπολαμβάνουν στό σύνολό τους τὰ ὀφέλη ἀπό τόν ἐθνικό αὐτό πλοῦτο.

Καθόλου τυχαῖο δέν εἶναι καί τό ὅτι τό θυτιοφόρο εἶναι παλιό, σκουριασμένο καί ἐγκαταλελειμμένο, πού βουλιάζει σιγά σιγά, καί ξεπουλιέται κομμάτι κομμάτι ἀπ' τόν ἴδιο του τόν καπετάνιο γιά παλιοσίδηρα, κάτι πού ἀντανακᾶ τήν ἀποψη τοῦ σκηνοθέτη γιά τήν τύχη τῆς χώρας του.

Στά ἱρανικά ἔργα ἔχω πάντα τήν αἴσθηση ὅτι ἐνῶ πρόκειται γιά ταινία μυθοπλασίας, ἡ ἀνάγνωσή μου εἶναι πιό κοντά σέ μιά ντοκιμαντερίστικη ἀποκωδικοποίηση. Ὡς «τυχερή» πολίτης τοῦ λεγόμενου δυτικοῦ κόσμου, βρίσκω μακρινά καί ξένα πρός ἐμένα ὅσα διαδραματίζονται ἐκεῖ. Βέβαια, ἐκτός ἀπό τίς πολιτισμικές διαφορές, αὐτός ὁ τρόπος ἀνάγνωσης ὑπαγορεύεται καί ἀπ' τήν πρόθεση τῶν ἱρανῶν σκηνοθετῶν νά ἐπιλέγουν ἕνα εἶδος «σινεμά-θεριτέ» καί κυρίως νά δέχονται τήν ἐπίδραση τοῦ ἰταλικοῦ νεορεαλισμοῦ, πού στίς ἱρανικές ταινίες εἶναι κάτι παραπάνω ἀπό ἐμφανές.

Νά θυμίσουμε ὅτι ὁ νεορεαλισμός δημιουργήθηκε στόν εὐρωπαϊκό κινηματογράφο σέ συγκεκριμένες ἱστορικοπολιτικές συνθήκες, μετά τό Β' παγκόσμιο πόλεμο, γιά

νά ἀποτυπώσει τή μετάβαση τῶν κατεστραμμένων οἰκονομικά χωρῶν στήν οἰκονομική καί βιομηχανική τους ἀνάπτυξη. Αὐτό τό ρεῦμα θεωρεῖται πιά ξεπερασμένο στόν δυτικό κόσμο, ὁμως παραμένει ἐπίκαιρο στίς συνθήκες πού κυριαρχοῦν σήμερα στό Ἰράν. Στά ἱρανικά ἔργα ἡ στυλιστική τοῦ νεορεαλισμοῦ προσαρμόζεται στή συγκεκριμένη ἠθική καί πολιτική κατάσταση τῶν λαϊκῶν μαζῶν.

Ἐνα βασικό κινηματογραφικό χαρακτηριστικό αὐτῆς τῆς φόρμας εἶναι ἡ ἐπιλογή τῶν γυρισμάτων σέ φυσικό χώρο καί ὄχι σέ στούντιο. Ἐνα ἄλλο εἶναι ἡ χρήση μὴ ἐπαγγελματιῶν ἠθοποιῶν, ὥστε νά παρουσιάζονται πειστικά τὰ πάθη τῶν καθημερινῶν ἀνθρώπων καί νά ἀναδεικνύονται μέ αὐθεντικό τρόπο τὰ κοινωνικά προβλήματα.

Πράγματι, στό συγκεκριμένο ἔργο ὁ Ρασούλοφ χρησιμοποιεῖ στήν πλειονότητά τους μὴ ἐπαγγελματίες ἠθοποιούς ἐκτός ἀπό τόν καπετάνιο, πού εἶναι γνωστός καί σημαντικός ἠθοποιός στό Ἰράν. Καταφέρνει ἔτσι νά ἀποδώσει «ρεαλιστικά» τήν εἰκόνα τῆς πραγματικότητας. Αὐτό τονίζεται ἰδιαίτερα ὅταν ἡ κάμερα ἐστιάζει σέ μιά σειρά ἀπό κοντινά πλάνα στά πρόσωπα, δημιουργώντας ἀληθινά πορτρέτα τοῦ ἱρανικοῦ λαοῦ, ἀποκλειστικά ὁμως ἀντρικά, ἀφοῦ οἱ γυναῖκες ἀποτελοῦν ἀπρόσωπες παρουσίες κρυμμένες πίσω ἀπό μάσκες καί φερετζέδες.

Ἡ ἱστορία τοῦ ἔρωτα, πού μοιραία μένει ἀνεκπλήρωτος, ἀποτελεῖ τό μελόδραμα, μιά σεναριακή δομή πού γίνεται εὐκόλα προσιτή σ' ἕνα πλατύ κοινό, καί παράλληλα προσφέρει στόν σκηνοθέτη τήν εὐκαιρία νά σχολιάσει τή θέση τῆς γυναίκας στήν ἱρανική κοινωνία, πού ἔρχεται σέ σύγκρουση μέ τίς πατριαρχικές δομές καί ἀξίες. Ὅταν ὁ πατέρας τῆς κοπέλας μαθαίνει ὅτι ἡ κόρη του ἐκδηλώνει προτίμηση σέ κάποιον νεαρό πού δέν ἔχει ἐπιλέξει ὁ ἴδιος, τή σέρνει βίαια μέχρι τό κατάστρωμα ὥστε νά τή διαπομπεύσει μπροστά σέ ὄλους, διότι πρόκειται γιά ζήτημα τιμῆς καί ὅπως λέει «κόρη μου εἶναι, ὅ,τι θέλω τήν κάνω». Τελικά, κλειδώνουν τήν κοπέλα σ' ἕνα ἀμπάρι γιά τιμωρία.

Τότε, διαδραματίζεται μιά τρυφερή σκηνή ἀνάμεσα στους δύο ἐρωτευμένους, ὅπου ὁ νεαρός Ἀχμάντ συμπαραστέκεται στή φυλακισμένη του ἀγάπη, στέλνοντάς της μέ σχοινί ἕνα ραδιοφωνάκι γιά νά τῆς κρατάει συντροφιά. Αὐτή τοῦ δίνει τό βραχιόλι της καί ὅταν αὐτός τῆς στέλνει ψωμί νά φάει, πιτοῦλες τυλιγμένες μέ τήν μπλούζα του, αὐτή τοῦ δίνει τή μάσκα της. Αὐτή ἡ ἀνταλλαγή ἀπλῶν ἀντικειμένων, ἐκτός ἀπ' τή συγκινητική ἀτμόσφαιρα τῆς ἀλληλεγγύης πού δημιουργεῖ, φανερώνει τίς ἀξίες πού δένουν τούς ἀνθρώπους σέ μιά κοινωνία πού δέν ἔχει ἀκόμα διαβρωθεῖ ἀπό τόν καταναλωτισμό, ὁ ὁποῖος καλλιεργεῖ τήν ψευδαίσθηση μιᾶς εὐμάρειας πού βασίζεται, στήν κυριολεξία, στήν ἀνέχεια τοῦ Τρίτου Κόσμου.

Η πιο σκληρή σκηνή είναι εκείνη όπου ο καπετάνιος τιμωρεί τον Άχμάντ που απελπισμένος του έκλεψε τη βάρκα για να τό σκάσει, όταν παντρεύουν με άλλον τήν κοπέλα που λαχταρά.

Η ποιή πρέπει να είναι παραδειγματική και καταλήγει σε αληθινό βασανιστήριο. Ο Άχμάντ, δεμένος χειροπόδαρα, βυθίζεται ξανά και ξανά στη θάλασσα, οδηγούμενος σταδιακά σε πνιγμό. Αυτό επιχειρείται κάμποσες φορές, ενώ το πλήθος παρακολουθεί βουβό, ανήμπορο να παρέμβει. Ο μόνος που βρίσκει τό κουράγιο να διαμαρτυρηθεί γι' αυτή τήν κατάχρηση βίας, είναι ο δάσκαλος. Ο καπετάνιος όμως συνεχίζει, γιατί, αν σταματήσει, θα επικρατήσει, όπως λέει, τό χάος. Παρόλο που τό αγόρι τελικά ούρλιάζει και ικετεύει για συγγνώμη, ο καπετάνιος ανελέητος θα τον βυθίσει για μία ακόμα φορά, επιδεικνύοντας τή σκληρότητα και τήν αναλγησία τής εξουσίας του.

Η επανάληψη αυτού του βασανιστηρίου χρησιμοποιείται για να ενισχύσει με έντονα μελοδραματικό τρόπο τή στιγμή κορυφωσης τής αγωνίας και εντάσσεται σε μία γενικότερη έμμομή του ιρανικού κινηματογράφου στην επανάληψη. Διάλογοι ή και δλόκληρες καταστάσεις συχνά επαναλαμβάνονται αυτούσιες μέσα σε ένα κλίμα απελπισίας. Έτσι, ο θεατής —και δέν έννοοϋμε μόνο τον άπλό ιρανό πολίτη— υποβάλλεται σε μία ταύτιση με τά αληθινά σύγχρονα προβλήματα που ή ταινία θέλει να αναδείξει.

Τό στοιχείο τής επανάληψης ανάγεται, λοιπόν, σε κινηματογραφική γλώσσα, αφού συντελεί στην άμεση επικοινωνία σκηνοθέτη-θεατή.

Στό έργο αυτό, ή μουσική δέν συνοδεύει τήν εικόνα, όπως συνηθίζεται στα δυτικά πρότυπα. Οί διάλογοι είναι μικρής διάρκειας, και άκούμε τούς ανθρώπους που δουλεύουν να αιοτραγουδάνε ή τό ραδιόφωνο να παίζει ανατολίτικους ρυθμούς. Η πιο σκληρή στιγμή του βασανιστηρίου υπογραμμίζεται με φυσικό ήχο, χωρίς να επιδιώκεται ή μουσική συγκάλυψη. Παρομοίως αντιμετωπίζεται και ή νυχτερινή ανταλλαγή αντικειμένων ανάμεσα στους δύο έρωτευμένους, χωρίς δηλαδή μουσική υπόκρουση, και δέν παύει να παραμένει άπ' τίς πιο τρυφερές στιγμές τής ταινίας. Μόνο σε δύο πολύ συγκεκριμένες περιπτώσεις υπάρχει μουσική, σε σύνθεση του Μοχάμεντ-Ρέζα Αιγκόλι.

Η πρώτη είναι στην εξαιρετικής εικαστικής αξίας σεκάνς, όπου τά παιδιά παρατάσσουν τά μισογεμισμένα με τό πολύτιμο πετρέλαιο βαρέλια, πάνω στο κατάστρωμα, κατά μήκος τής κουπαστής. Κάθε παιδί στέκεται πίσω από τό δικό του βαρέλι, τό σπρώχνει και τό ρίχνει μέσα στη θάλασσα και στη συνέχεια πηδάει και τό ίδιο, για να τό οδηγήσει κολυμπώντας ως τήν άκτή, όπου περιμένουν φορηγά για τό έμπόρευμα. Η διαδικασία ολοκληρώνεται σταδιακά. Αυτή ή σκηνή μεταμορφώνεται σε μία αληθινή μυστηριακή τε-

λετουργία, με τήν προβολή τής σε άργή κίνηση, αλλά και κάτω άπ' τούς ήχους τής επιβλητικής μουσικής σύνθεσης, με μία ρωμαλέα φωνή, τραγουδιαμένη σε άμανέ, και έντονη συνοδεία παραδοσιακών κρουστών.

Τή δεύτερη φορά που άκούγεται παρόμοια μουσική είναι στο τέλος, όπου τό πιτσιρίκι τρέχει προς τή θάλασσα. Στη σκηνή αυτή ένσαρκώνεται ή πιο ποιητική στιγμή αυτής τής κινηματογραφημένης άλληγορίας, όπου τό ίδιο τό μικρό παιδί, που νοιαζόταν να έλευθερώσει τά παγιδευμένα ψαράκια μέσα άπό τά άμπάρια του πλοίου, είναι και ο μοναδικός άπ' τούς πρωταγωνιστές, που θα άποδράσει άπ' αυτό τό παράλογο σκηνικό.

Η άπελευθέρωση σηματοδοτείται με τό τρέξιμο του παιδιού προς τή θάλασσα. Αντίστοιχη εικόνα υπάρχει σε πολλές ταινίες του δυτικού κινηματογράφου, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τό τέλος τής ταινίας του Φρανσουά Τρουφά «Τά 400 χτυπήματα». Τό ύγρό στοιχείο είναι συχνά φορτισμένο να άπεικονίζει μία έξαγνιστική έννοια και λειτουργεί σαν μεταφορική κάθαρση.

Ο σκηνοθέτης επικαλείται αυτήν τή μνήμη από κινηματογραφημένες εικόνες, καθώς και αυτή τήν έννοιολογική σύμβαση για να μάς υποδείξει τήν έλευθερία μέσα άπ' τον άνοιχτό ορίζοντα τής θάλασσας, δηλαδή προς μία έλπίδα για ένα καλύτερο μέλλον για τή χώρα του.

Η σκηνοθετική διεύθυνση του Ρασούλοφ υπογραμμίζει αυτό τον συμβολισμό, προβάλλοντας τήν τελευταία σκηνή σε άργή κίνηση. Η εικαστική ποιότητα, σε συνδυασμό με τήν έντονη ρυθμική υπόκρουση από παραδοσιακά ιρανικά κρουστά, δημιουργεί μία φορτισμένη συναισθηματικά κατάσταση που συνεπαίρνει τό θεατή.

Σ' αυτό τό έργο αναγνωρίζουμε για μία ακόμα φορά τήν προσπάθεια του ιρανικού κινηματογράφου να αναδείξει ή να καταγγείλει με τον δικό του τρόπο καταστάσεις μέσα άπ' τή δημιουργία μιās κινηματογραφικής γλώσσας. "Όπως έχει πει ο Σορλέν «όταν βλέπουμε εικόνες άπ' τήν καθημερινή μας ζωή, τήν κατανοοϋμε και τήν εκτιμοϋμε διαφορετικά. Μέ τό να τοποθετήσεις σ' ένα κάδρο κάποια πράγματα, τά καθιστάς όρατά».³

Μέσα από αυτό τό πρίσμα «ζυμώνεται» ή συλλογική αναζήτηση μιās έτερόπλευρης διάστασης κοινωνικών μετασχηματισμών. Ο ιρανικός κινηματογράφος μπορεί να λειτουργήσει άφυπνιστικά και στον δικό μας κόσμο.

3. Pierre Sorlin, *ό.π.*

ΑΝΔΡΕΑΣ ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ

Μέ τους πολίτες κατά του λαού.

Τό ΠΑΣΟΚ τής νέας εποχής

Έκδ. Έστία, Αθήνα 2006

Η κεντροαριστερή μεταπολιτική

Τό «δημοκρατικό παράδοξο» τής εποχής μας αποτελεί πλέον ένα κοινότοπο σημείο αναφοράς τής πολιτικής σκέψης. Τήν ίδια ώρα πού ή δημοκρατική αξία και πολιτεία καθολικεύεται και εδραιώνεται σέ πρωτοφανή, κοσμοϊστορική κλίμακα, ή δημοκρατική πολιτική δοκιμάζεται από μιά βαθιά άπονομιμοποίηση, άποξένωση και έξασθένηση στίς παραδοσιακές της έστιές. Δυσπιστία πρός τους πολιτικούς, άδιαφορία γιά τά κοινά, άποχή από τή συλλογική πολιτική δραστηριότητα, κάμψη τών πολιτικών συγκρούσεων και διακυβευμάτων, άπαξίωση τής δημοκρατικής έξουσίας ώς διαπλεκόμενης και άναποτελεσματικής, άκροδεξιές λαϊκιστικές έκτροπές. Αυτές είναι μερικές από τίς κύριες συντεταγμένες του τόπιου όπου καλείται σήμερα νά δράσει, νά προτείνει λύσεις και νά κερδίσει τήν ήγεμονία όλο τό φάσμα τών άριστερών και προοδευτικών δυνάμεων.

Τό βιβλίό του Άνδρέα Πανταζόπουλου, *Μέ τους πολίτες κατά του λαού*, ανατέμνει τό ήγεμονικό έγχείρημα του Γιώργου Παπανδρέου ώς άρχηγού του νεοσοσιαλδημοκρατικού πόλου στήν ήμεδαπή. Σκιαγραφεί τήν εξέλιξη του λόγου του ήδη από τή δεκαετία του '80 αλλά και, μετέπειτα, από τήν άνοδό του στήν ήγεσία του ΠΑΣΟΚ ώς τόν Ιούλιο του 2005. Τό ειδικό βάρος αυτού του έρευνητικού σχεδίου έντοπίζεται στήν προσπάθειά του νά άναγνώσει κριτικά τήν άπάντηση τής κυβερνητικής κεντροαριστεράς στή μεταπολιτική πρόκληση τών ήμερών μας, προσεγγίζοντάς την, μάλιστα, ώς έκφραση μιās ευρύτερης, κυρίαρχης πρότασης «προοδευτικής διακυβέρνησης» στήν Ευρώπη και τίς ΗΠΑ. Γιατί ή ιδεολογική έγκληση του Γιώργου Παπανδρέου, μέ τή χαρακτηριστική της έμφαση στή συμμετοχική δημοκρατία, τό άνοιγμα του κράτους και του κόμματος στον πολίτη, τήν άποκέντρωση, τή διαβούλευση, τή συνευθύ-

νη, τή δίκαιη κοινωνία πού εδράζεται σέ αξίες, τήν νέα εποχή, όργανώνεται ρητά ώς επικαιροποιημένη όδος διαφυγής τόσο από τίς γενικότερες δημοκρατικές παθολογίες τής μεταπολίτευσης όσο και από τή ένδημική κρίση έμπιστοσύνης πρός τή δημοκρατική έξουσία και τή δημοκρατική παράταξη.

Τό κριτικό στίγμα τής άνάλυσης του Πανταζόπουλου άνιχνεύεται στή συμπτωματική άνάγνωση του παπανδρεϊκού λόγου πού ξεδιπλώνει έν έκτάσει. Χωρίς νά επιβάλλει φορτικά και μονοσήμαντα αυτό τό συμπέρασμα, έξηγεί τους λόγους γιά τους όποιους ή νεοπροοδευτική επαγγελία δέν είναι χρυσός όσο κι άν (θέλει νά) λάμπει. Άποκαλύπτεται έτσι ώς ψευδής λύση: μιά πρόταση πού διολισθαίνει στο αντίθετο από τίς δεδηλωμένες προθέσεις της και πού άποδυναμώνει τήν πολιτική και τή δημοκρατική κινητοποίηση άντί νά τίς αναβαθμίξει, λειτουργώντας ώς άναπόσπαστο συστατικό του μεταπολιτικού συνασπρισμού και όχι ως μοχλός γιά τήν υπέρβασή του.

Γιά ποιά πολιτική όμως πρόκειται εδώ πού «μεταποιείται» από τήν εισαγόμενη θεματική τής κεντροαριστεράς; Γιά τό στοιχείο του πολιτικού μέ τήν ιδιαίτερη καταστατική έννοια πού προσέλαβε στή νεωτερική δημοκρατία: γιά τό πολιτικό ώς αυτόνομη, κεντρική στιγμή τής κοινωνικής διάρθρωσης, πού συγκροτεί τίς κοινωνικές σχέσεις καθορίζοντας τίς έξουσιαστικές δομές και συνθέτοντας συλλογικές ταυτότητες και μορφές δράσης: γιά τό πολιτικό πού περικλείει έγγενως τή δυναμική τής ριζικής άντιπαράθεσης και τής άμφισβήτησης άκριβώς γιατί ένεργεί ώς διαμορφωτικός παράγοντας του κοινωνικού μέ τή δυνατότητα νά αναδιαρθρώνει προϋπάρχουσες κοινωνικές θεσμίσεις και τους συσχετισμούς δύναμης μέ τίς όποιες είναι συνυφασμένες.

Ένώ λοιπόν ή συμμετοχική ρητορική, ή ευρύτερη έμπλοκή τών πολιτών σέ διαδικασίες διαβούλευσης, ή μεταδίβαση άρμοδιοτήτων σέ περιφερειακό και τοπι-

κό επίπεδο μοιάζουν εκ πρώτης όψεως να αποβλέπουν σε μία δυναμική αναξωγογόηση της πολιτικής δράσης, ή εντύπωση αυτή διαλύεται άμεσα αν προσέξουμε τις συστατικές παραμέτρους του εν λόγω διαδήματος. Γιατί η συμμετοχή απευθύνεται σε έναν εξατομικευμένο μεσοστρωματικό πολίτη, με ρευστή ταυτότητα και δεσμούς πίστης, που δεν εντάσσεται οργανικά σε καμία συλλογικότητα και δεν είναι φορέας έκφρασης σαφών κοινωνικών, οικονομικών ή άλλων αντιθέσεων με βάθος. Γιατί η συμμετοχική δημοκρατία επιδιώκει κατά κύριο λόγο τη διαβουλευτική σύνθεση των ποικίλων συμφερόντων, αξιών και απόψεων που υφίστανται σήμερα. Δεν κινητοποιεί ευρύτερους κοινωνικούς συνασπισμούς που να μπορούν να αναμετρηθούν με τις εξουσιαστικές δομές, αλλά στοχεύει ρητά στην κοινωνική συναίνεση βάσει γενικών ηθικών αρχών. Γιατί το νέο πολιτικό σχέδιο επιζητεί την αποδιάρθρωση των ισχυρών δομών συλλογικής δράσης και συντονισμού στο κόμμα και το κράτος. Το κόμμα μετατρέπεται σε ένα χαλαρό δίκτυο ποικίλων εθνικών και υπερεθνικών οργανώσεων, που συνεργάζεται με «φίλους» και ομάδες ειδικών, ενώ το κράτος αποσύρεται και περιορίζεται σε έναν επιτελικό ρόλο, με την εκχώρηση λειτουργιών και αρμοδιοτήτων του σε περιφερειακές δομές, τοπικές κοινότητες και έθελοντικές ή άλλες πρωτοβουλίες πολιτών.

Η πολιτική της νέας διακυβέρνησης είναι, λοιπόν, μία πολιτική αποσυλλογικοποιημένη, απογυμνωμένη από ριζικούς ανταγωνισμούς και βαθιές κοινωνικές άμφισβητήσεις. Μία πολιτική που παραιτείται οικειοθελώς από τον καθολικό συντακτικό της ρόλο, γιατί εκκεντρώνει και διαχέει τη ρυθμιστική της δύναμη και γιατί θέλει να συνδεθεί άμεσα και δικτυακά με τον εξατομικευμένο νεοπολίτη και τις ποικιλόμορφες κοινότητες, έτσι ώστε να αντανακλά το κοινωνικό αντί να το συναρθρώνει ενεργητικά. Δεν πρόκειται βέβαια για μη πολιτική ή για αντι-πολιτική, αλλά για μετα-πολιτική, ή όποια, ως διαβουλευτική διαχείριση μικροσυγκρούσεων υπό την αιγίδα ενός εποπτικού κράτους, διατηρεί στοιχεία της νεωτερικής δημοκρατικής πολιτικής, αλλά αφυδατώνοντας, στρογγυλεύοντας και αλλοιώνοντάς τα.

Τίποτε, βέβαια, δεν είναι άθωο. Το «σύμπωμα» της μερικότητας που διαψεύδει την οικουμενική προοδευτική υπόσχεση αυτού του συμμετοχικού προγράμματος γίνεται φανερό αν εξετάσουμε το συγκείμενό του. Το ήπιο πρότυπο πολιτικής που ευαγγελίζεται θέλει να εφαρμοστεί σε κοινωνίες με διαρκώς αυξανόμενες ανισότητες πλούτου και ισχύος σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο. Σε ένα τέτοιο περιβάλλον, οι αλλαγές που θα μπορούσαν να προωθηθούν υπέρ της μεγαλύτερης ισότητας και ελευθερίας όλων θα είναι ισχνές και επιφανειακές αν δεν διατηρηθούν εν ζωή σθεναρές κρατικές δομές, αν δεν συμπληθούν

νέες μεγάλες συλλογικότητες γύρω από ένα διαφορετικό σχέδιο κοινωνικής οργάνωσης και αν δεν υπάρχει διάθεση βαθιάς σύγκρουσης με κρατικές συγκεντρώσεις οικονομικού, κοινωνικού κ.ά. κεφαλαίου. Σε μία εποχή νεοφιλελεύθερου επέκτατισμού της αγοράς, κάθε απόπειρα απόδοσης δημόσιων λειτουργιών σε τοπικούς φορείς και ιδιωτικές πρωτοβουλίες που δεν συνοδεύεται από μία ουσιαστική αντιπαράθεση με την αγοραία οικονομία προάγει απλώς το νεοφιλελεύθερο σχέδιο της διάλυσης των δημόσιων υπηρεσιών και της ελαχιστοποίησης των κρατικών υποχρεώσεων προς την κοινωνία. Ενδυσόμενος μάλιστα, στον λόγο του Γ. Παπανδρέου, ένα προοδευτικό-δημοκρατικό επικάλυμμα.

Έντασόμενη στα συμφραζόμενα του νέου, ευέλικτου, δικτυακού καπιταλισμού, ή λογική της αποκεντρώσης, της οριζόντιας σύνδεσης πολλαπλών ομάδων, της δημιουργικής εξατομικεύσης και χαλαρής ταύτισης άρθρώνει το πολιτικό σύστοιχο της νέας οικονομικής οργάνωσης. Διευκολύνει και προωθεί την καπιταλιστική αναδιάρθρωση προσαρμόζοντας, φιλικά προς αυτή, τη δομή της διοίκησης, της κρατικής πολιτικής και της πολιτικής υποκειμενικότητας. Ταυτόχρονα, το ριζοσπαστικό δημοκρατικό της επίστρομα αντιμετωπίζει διά της ενσωμάτωσης και εξουδετέρωσης την όποια πρόκληση αποτελεί για την κατεστημένη εξουσία και το πολιτικό κέντρο ή νέα κινηματική πολιτική των Κοινωνικών Φόρουμ και της άλλης παγκοσμιοποίησης. Τέλος, ή συνθετική, διαχειριστική των συγκρούσεων συμμετοχή δημιουργεί ελπίδες ότι θα μπορούσε ίσως να αποσοβήσει τον πολιτικό κίνδυνο που συνιστά ή κρίση νομιμότητας των σημερινών δημοκρατιών. Ή ότι θα μπορούσε επίσης να συμβάλει στην αποφυγή μεγάλων εντάσεων και ανατροπών στο μέλλον, παρέχοντας διόδους για τη συγκρατημένη εκτόνωση και διευθέτησή τους σε τοπικό επίπεδο, με πνεύμα συναίνεσης και κατακεραματίσοντας τις κοινωνικές αντιθέσεις.

Ο συνδυασμός συναινετικής διαβούλευσης και συγκέντρωσης της κρατικής υπευθυνότητας σημαίνει ότι το νεοπροοδευτικό πρόταγμα της κυβερνητικής αριστεράς δεν είναι σε θέση να προαγάγει τον εκδημοκρατισμό της πολιτείας και της κοινωνίας. Ανήκει μάλλον οργανικά στην ίδια τη μεταδημοκρατική κρίση που υποτίθεται ότι θέλει να υπερκεράσει. Γιατί το πνεύμα κοινωνικής σύμπνοιας και ή φιλική δεξίωση της ανοικτής, παγκόσμιας αγοράς δεν επάγουν στις απαραίτητες κοινωνικές ρήξεις και αντιπαράθεσεις που θα επέτρεπαν μία ουσιαστική άμβλυνση των όξυμένων ανισοτήτων με στόχο τη μεγαλύτερη ισότητα και ελευθερία όλων. Γιατί ένα αδύναμο ή «επιτελικό» κράτος δεν είναι ικανό να προωθήσει τις παρεμβατικές πολιτικές αναδιανομής του πλούτου και της ισχύος που θα απαιτούνταν σε αυτή την κατεύθυνση. Γιατί η πολυδιάσπαση της δημοκρατικής λει-

τουργίας και τῶν ταυτότητων, ἂν δὲν ἀνασυντίθεται σέ μία ἐνιαία συλλογική στράτευση (τοῦ «λαοῦ») γύρω ἀπό γενικά ζητήματα, διευκολύνει καί νομιμοποιεῖ τόν ἀυταρχισμό τοῦ ἐναπομείναντος κέντρου, τό ὁποῖο ἐπιβάλλει αὐτόνομα τίς ἀποφάσεις του γιά τά γενικά, ἀντλώντας ταυτόχρονα νομιμότητα ἀπό τή δημοκρατική συμμετοχή. (Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἡ διακυβέρνηση τοῦ Μπλάιρ ἀλλά καί ἡ θητεία τοῦ Γ. Παπανδρέου στήν ἡγεσία τοῦ ΠΑΣΟΚ συνδυάζουν τό πνεῦμα τῆς φιλελεύθερης ἀποκέντρωσης μέ στοιχεῖα αὐταρχικοῦ ἀρχηγισμοῦ.) Γιατί τό περιορισμένο κράτος, ἡ δυσεξέλεγκτη κεντρική ἐξουσία καί ἡ ἐστίαση τῆς λαϊκῆς συμμετοχῆς στό τοπικό καί τό μερικό ὑποσκάπτουν τή θεμελιώδη δημοκρατική αὐτονομία τῆς κοινωνικῆς πλειοψηφίας. Βάλλουν δηλαδή κατά τῆς ἐλευθερίας τοῦ λαοῦ νά σχεδιάζει τίς γενικές πολιτικές καί νά ἀναπροσδιορίζει τίς κοινωνικές σχέσεις. Γιατί, τέλος, μία δημοκρατική λειτουργία πού φιλοδοξεῖ νά ἀντανακλά, κι ὄχι νά συνδιαμορφώνει ἐνεργητικά, τήν κοινωνία, δέν μπορεῖ παρά νά ἀντικατοπτρίζει, νά διακονεῖ καί νά ἐπικυρώνει δημοκρατικά τίς κατεστημένες δομές ἐξουσίας καί ἀνισότητος. Ἡ συμμετοχή δέν γίνεται στό κενό. Ἄν δέν συνοδεύεται ἀπό ριζικές κοινωνικές ἀλλαγές θά ἀναπαράγει στή δική της σφαῖρα τίς προϋπάρχουσες διαφορές οικονομικῶν δυνατοτήτων, μορφωτικοῦ ἐπίπεδου καί δύναμης ἐπηρεασμοῦ.

Ἡ νεοπροοδευτική πρόταση δέν δημιουργεῖ, λοιπόν, τίς προϋποθέσεις γιά τήν ὑπέρβαση τῆς μεταδημοκρατικῆς ἐκπτώσης τῆς ἰσοελευθερίας καί τῆς συλλογικῆς αὐτονομίας γιατί δέν συμβάλλει ἔμπρακτα στήν ἐνίσχυση αὐτῶν τῶν καταστατικῶν ἀρχῶν. Ἄλλὰ εἶναι μᾶλλον ἀπίθανο ὅτι θά μπορέσει νά ἐπιτύχει ἔστω καί τόν ἐμφανεστερο στόχο της, τήν τόνωση τῆς συμμετοχῆς σέ δημοκρατικές διαδικασίες τοῦ κράτους, τοῦ κόμματος καί τῆς κοινότητος. Ἡ δημοκρατία δέν εἶναι μόνο πολιτική μορφή ἀλλά καί κοινωνικό περιέχομενο. Μιά φορμαλιστική ἔμφαση στήν πρακτική τῆς συμμετοχῆς ὡς τέτοιας εἶναι καταδικασμένη νά πέσει στό κενό, ὅπως φαίνεται πράγματι ὅτι συμβαίνει καί μέ τό διάδημα τοῦ Γ. Παπανδρέου, ἂν δέν συνυφαίνεται μέ ὑπαρκτές κοινωνικές ἀνάγκες, συμφέροντα καί ἀντιθέσεις. Τά ὅποια περιεχόμενα ἀναδεικνύει ἡ ἐν λόγω πρόταση ἀφοροῦν κυρίως μεταϊλιτιστικές ἀξίες –οἰκολογία, βιοηθική, ἐθελοντισμός, πολυπολιτισμικότητα κ.ἄ.– ἀναβαπτιζόμενες στό πνεῦμα τῆς παγκοσμιοποίησης, οἱ ὁποῖες δέν συνδιαλέγονται ἄμεσα μέ ζωτικές ἀνάγκες, διαφέροντα καί μαζικά κοινωνικά στρώματα τῆς νεοελληνικῆς πραγματικότητος.

Ἐνα εὐρύτερο καί προκλητικό ζήτημα πού ἐγείρει ἡ θεώρηση τοῦ Πανταζόπουλου ἄπτεται τοῦ προοδευτικοῦ δυναμικοῦ τῆς ἴδιας τῆς συμμετοχικῆς δημοκρατίας. Διαβάζοντας κανεῖς τό βιβλίό μένει μέ τήν ἐντύπωση ὅτι οἱ συνέπειες τῆς ἀποπολιτικοποίησης,

τῆς ἐξημέρωσης τῆς κοινωνικῆς διαμάχης, τοῦ διαχειριστικοῦ συμβιβασμοῦ μέ τή νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση, τῆς ἀναποτελεσματικότητος κ.ο.κ. εἶναι ἐγγενεῖς σέ αὐτό τό δημοκρατικό μόρφωμα. Ἄλλὰ ξέρομε ὅτι τό νόημα τῶν πολιτικῶν σημαίνοντων δέν εἶναι a priori παγιωμένο· τά πάντα σχεδόν εἶναι ζήτῃα συνάρθρωσης. Καί ἐδῶ ἡ ἐρευνητική βιβλιογραφία γιά τά πραγματικά, σημερινά πειράματα δημοκρατικῆς συμμετοχῆς καταδεικνύει ὅτι δέν εἶναι εὐάλωτα στήν κριτική πού παρουσιάσαμε ἀκριβῶς γιατί τά συγκεκριμένα πολιτικά σχέδια προβαίνουν σέ μία διαφορετική συνάρθρωση τῆς συμμετοχικῆς πρακτικῆς: τή συνδιαπλέκουν μέ τήν κοινωνική σύγκρουση, τόν ἀγῶνα κατά τοῦ νεοφιλελευθερισμοῦ καί τῶν κατεστημένων σχέσεων ἐξουσίας, τά πληττόμενα κοινωνικά στρώματα, τίς ἄμεσες ἀνάγκες τῆς κοινωνίας, τήν ἀντιπροσωπευτική δημοκρατία καί τίς δομές καί πρωτοβουλίες κεντρικῶν κρατικῶν δομῶν.¹

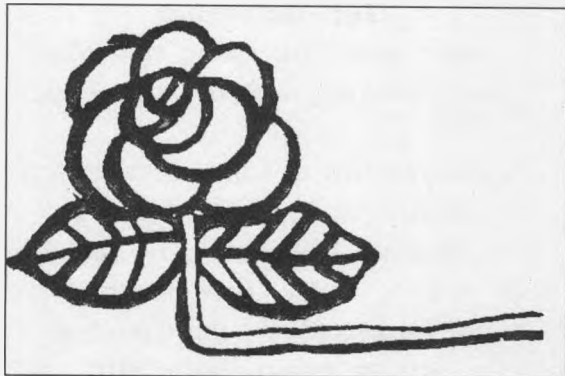
Στό γνωστότερο καί πιό μελετημένο παράδειγμα, τόν συμμετοχικό προϋπολογισμό τοῦ Πόρτο Ἀλέγκρε, ἡ συμμετοχή ἀφορᾷ τή διανομή τῶν πόρων καί τή διάρθρωση τοῦ κοινωνικοῦ κράτους στόν δήμο. Ὁ συντονιστικός καί ἐκτελεστικός ρόλος τῶν ἐκλεγμένων δημοτικῶν ἀρχῶν εἶναι καθοριστικός. Ἡ προσπάθεια σύζευξης τῆς δημοκρατίας ἀπό τά κάτω μέ τίς ὀλοποιητικές καί ἀποτελεσματικές λειτουργίες τῆς ἀντιπροσωπευτικῆς δημοκρατίας γύρω ἀπό μία κρατική δομή εἶναι συνειδητή, ἐξαιρετικά περίτεχνη καί τελεῖ διαρκῶς ὑπό συζήτηση μέ στόχο τή βελτίωσή της. Τά τελευταῖα χρόνια μάλιστα ἀποδίδεται ἰδιαίτερη ἔμφαση καί στή σύνδεση τοῦ συμμετοχικοῦ πειράματος τοῦ Πόρτο Ἀλέγκρε μέ τίς ἀντίστοιχες πρωτοβουλίες ἄλλων πόλεων, μέ τό ἐπίπεδο τῆς πολιτείας, τοῦ ὁμόσπονδου κράτους ἀλλά καί τό διεθνές περιβάλλον καί τό κίνημα γιά μία ἄλλη παγκοσμιοποίηση. Δέν τίθεται, λοιπόν, ἐκδιαστικά κανένα δίλημμα ἐπιλογῆς ἀνάμεσα στήν ἄμεση καί τήν ἀντιπροσωπευτική δημοκρατία –ἡ ἀνάμεσα στήν τοπική ἐνεργοποίηση καί τήν ἔκφραση εἰδικῶν ἀναγκῶν, ἀπό τή μία, καί τήν ἰσχυρή, ἀποτελεσματική πολιτεία, τό κράτος πρόνοιας, τό γενικό συμφέρον καί τήν αὐτόνομη λειτουργία τοῦ πολιτικοῦ, ἀπό τήν ἄλλη. Ἡ ἀρετή τῆς συγκεκριμένης ἐφαρμογῆς τοῦ συμμετοχικοῦ προτύπου συνίσταται ἀκριβῶς στό ὅτι ἐπιδιώκει συνειδητά τήν ἀμοιβαία συμπλήρωση καί διαμεσολάβηση αὐτῶν τῶν διαφορετικῶν διαστάσεων.²

1. Ποικίλες ἐρευνες καί κριτικές ἀναλύσεις πού στοιχειοθετοῦν αὐτό τό ἐπιχείρημα μέ βάση τό συμμετοχικό υπόδειγμα τοῦ Πόρτο Ἀλέγκρε καί τῆς πολιτείας Κεράλα τῆς Ἰνδίας περιλαμβάνονται στους δύο συλλογικούς τόμους B. de Sousa Santos (ἐπιμ.), *Democratizing democracy*, Λονδίνο, Νέα Ἰόρκη: Verso, 2005 καί A. Fung, E. O. Wright (ἐπιμ.), *Deepening democracy*, Λονδίνο, Νέα Ἰόρκη: Verso, 2003.

Οι κοινωνικές αντιθέσεις, από την άλλη, εκφράζονται με μεγαλύτερη ένταση στις διαδικασίες της διαβούλευσης του Πόρτο Αλέγκρε, καθώς επίδικο αντικείμενο γίνεται ρητά και άμεσα η κατανομή των κοινωνικών πόρων και της εξουσίας. Κι επειδή τα περιεχομενικά διακυβεύματα της δημοκρατικής πράξης έχουν ζωτική σημασία για τους εμπλεκόμενους και θίγουν θέματα βασικών αναγκών, ή συμμετοχική διαδικασία προσείλκυσε με τον καιρό, και σε συνδυασμό με τα άπτα αποτελέσματα που είχε να επιδείξει, πλήθος πολιτών ακόμη και σε περιοχές όπου δεν υπήρχε παράδοση άμεσης δημοκρατικής δραστηριοποίησης. Έτσι το κοινωνικοϊστορικό πρόβλημα που εντοπίζει ο Πανταζόπουλος για την ελληνική πραγματικότητα —ή απουσία της ανάλογης προϊστορίας και του όποιου αιτήματος συμμετοχής από κοινωνικές ομάδες σήμερα— δεν αποτελεί άφευκτο πεπρωμένο, αλλά μπορεί να αντιμετωπιστεί με κεντρικές πολιτικές πρωτοβουλίες που πληρούν ιδιαίτερους όρους.

Η μελέτη του Πανταζόπουλου, λοιπόν, δεν είναι μία απλή ανάλυση της ιδεολογίας του νέου αρχηγού του ΠΑΣΟΚ. Δεν βοηθά μόνο στο να κατανοήσουμε γιατί ο Γ. Παπανδρέου «δέν τραβάει» στο έκλογικό κοινό του κόμματός του και την ελληνική κοινωνία ευρύτερα. Πρόκειται κατ' ουσίαν για μία ακτινογραφία της μεταπολιτικής ύψης της «νέας προοδευτικής διακυβέρνησης», ή όποια άδρογραφεί έξ αντιδιαστολής τις κατευθύνσεις μίας άλλης πολιτικής που θα προσφέρει πράγματι δημοκρατικές λύσεις στα διακυβεύματα του παρόντος. Για την προαγωγή του ίδιου σκοπού εξαιρετικά σημαντική είναι και η δευτερεύουσα ανάδειξη από τον συγγραφέα κομμικών συστατικών της νεωτερικής δημοκρατίας, τά όποια θά πρέπει να διασωθούν και να ώμαθουν δημιουργικά με τά όποια συμμετοχικά στοιχεία προκρίνονται στα διάφορα σχέδια ριζοσπαστικοποίησης της δημοκρατίας.

Άλέξανδρος Κιουπκιολής

2. Για όλες αυτές τις επισημάνσεις, βλ. τις προαναφερθείσες συλλογές κειμένων.

ΕΝ ΠΑΡΟΔΩ

Ό μαίτρ και οι μαργαρίτες

Στή Γαλλία, εδώ και χρόνια, ή έκπομπή του Μπενάρ Πιό για τό βιβλίο είχε κερδίσει μιά από τις σημαντικές θέσεις στην τηλεοπτική αγορά του πολιτισμού. Ό βετεράνος «μαίτρ» του βιβλίου, συζητώντας με τους συγγραφείς, τους διανοούμενους αλλά και τους άλλους παράγοντες της βιβλιαγοράς, είχε αποδείξει πώς κινείται με άνεση στό χώρο της υψηλής εκλαϊκευσης και είχε συμβάλει αποφασιστικά στην διαμόρφωση του γαλλικού αναγνωστικού κοινού. Τό βιβλίο του «Τό επάγγελμα του αναγνώστη» —ένα βιβλίο που περιλαμβάνει τις απαντήσεις του στον ιστορικό Πιέρ Νορά— είναι αρκετά ενδεικτικό για την πείρα ενός ανθρώπου που καθιέρωσε τό βιβλίο στην οθόνη. Πράγματι, μιά τέτοια έκπομπή, με τά ειδικά και ιδιαίτερα κριτήρια της τηλεόρασης, θά μπορούσε να αποτελέσει αν όχι πρότυπο, τουλάχιστον δοκιμασμένο και πετυχημένο δείγμα γραφής, και για την εγχώρια τηλεοπτική «πόλη των ιδεών». Ωστόσο, και σε αυτή την περίπτωση, ακολουθήθηκε ό γνωστός επαρχιώτικος δρόμος, που παλαιότερα είχε τόσο εύγλωττα συμπεκνωθεί στην διαφημιστική καμπάνια μεγάλου πολυκαταστήματος: «Σαράφης Στά Τρίκαλα, Τώρα Και Στό Παρίσι»!

Προσφάτως, στην ελληνική κρατική τηλεόραση, ξεκίνησε μιά γαλλόφωνη έκπομπή για τό ελληνικό βιβλίο, με παρουσιαστή τον ίδιο τον Πιό και καλεσμένους σημαντικούς Έλληνες συγγραφείς, με μικρότερη ή μεγαλύτερη ευρωπαϊκή παρουσία. Δεν θά σταθώ στό πολυδάπανο «στήσιμο» της έκπομπής, ούτε στό (ένίοτε λαϊκιστικό) φάντασμα του Έλληνα φορολογούμενου που πληρώνει μάλλον ακριβά την «εξ έσπερίας» ενημέρωσή του για τό ελληνικό βιβλίο. Θά σταθώ όμως σε μερικά αυτόνόητα ερωτήματα: Τί γνωρίζει, άραγε, ό Μπενάρ Πιό για τό σύγχρονο ελληνικό βιβλίο, τί γνωρίζει για τους συγγραφείς και τους αναγνώστες του, για την ιστορία του, για τους όρους της παραγωγής του, για τή λογοτεχνική κριτική; Από όλο αυτό τό σύνθετο βιβλιακό οικοσύστημα, ό μαίτρ δέ μπορεί παρά να γνωρίζει μόνο μερικές —έντυπωσιακές ίσως— μαργαρίτες γαλλοφωνίας. Αυτή ακριβώς ή τυχαιότητα, επιβεβαιώνει τή σπασμωδικότητα της πολιτιστικής πολιτικής για τό ελληνικό βιβλίο και τον πνευματικό μās επαρχιωτισμό.

Γιάννης Παπαθεοδώρου

Σε πρώτη ανάγνωση

Τάκης Μενδράκος

...Έξ άκανθών...

έκδ. Γαβριηλίδης, 2006

Άπό έπτά μικρά διηγήματα άποτελείται τό βιβλιάρκι (62 συνολικά σελίδες μικρού σχήματος), τό ένα μάλιστα μόλις μίας σελίδας, ένα ποίημα καθαρόαιμο, πού όμως παίρνει τή θέση διηγήματος μεταξύ των άλλων. Πυρήνας όλων μνήμες βασανιστικές, μνήμες ματωμένες, από στρατόπεδα εκτόπισης, κυρίως βασανιστηρίων μέ σκοπό τήν άπόσπαση τής φοβερής εκείνης «δήλωσης μετανοίας». Άποκορύφωμα τό διήγημα πού έδωσε και τόν τίτλο στό βιβλίο «...Έξ άκανθών...», μέ τό άπίστευτο βασανιστήριο ορθοστασίας και άύπνιας, για τόν ίδιο σκοπό, πού κράτησε μέχρι θανάτου, τριάντα τρία μερόνυχτα! Στο άμέσως προηγούμενο διήγημα, ο συγγραφέας ανακαλεί τις μνήμες πού τόν βασάνιζαν στό ξερονήσι τής έξορίας, καθώς κάρφωνε τά μάτια στήν άπέναντι άκτή, πού ήταν οι συγγενείς, *οί φίλοι, τά κορίτσια, τά βραχάκια του Φιλοπάππου, τό Ηρώδειο, ή μουσική, τό πρώτο χορικό τής Άντιγόνης ...* Άλλού πάλι «Τό μυστικό κρινάκι» πού άνθισε άνάμεσα στις άφάνες, τό μοναδικό είδος χλωρίδας του νησιού, σαν από θαύμα τό άποθαυμάζει όταν άποκαλύφθηκε μέ τό ξερίζωμα τής άφάνας, πού τό προστάτευε. Και σπεύδει τοποθετώντας κοτρώνες νά προστατεύσει τήν εφήμερη ζωή του από τούς δαμονικούς άνέμους του νησιού. "Όταν τό πρωτοβλέπει εκπληκτος αναφωνεί «*Η μυστική παπαρούνα του λοχία Άντώνη Κωστούλα!*» (άπό τή Ζωή εν τάφω του Μυριβήλη). «*Σκάσε όρνιο!* Αυτό δέν είναι παπαρούνα. Κρινάκι είναι», τόν διορθώνει ο Αιτωλικιώτης σύντροφός του.

Άς μου έπιτραπεί νά κάνω κι εγώ μιά δική μου παρέκδραση, πού ανθόρημα μέ τό συνειρμό της μέ πάει στό μακρινό παρελθόν. Πρόκειται για τό άπόσπασμα τής Σαπφώς (94 Β., 117 D.) «οϊάν τάν ύάκινθον εν ώρεσει ποιμένες άνδρες / πόσσι καταστείβοισι, χάμαι δέ τε πόρφυρον άνθος», κι άς μείνει εκεί ξεκούραστο και φρέσκο στή μεταφραστική του μοναξιά.

Στό πρώτο διήγημα; «Ο κύριος μέ τό δεκάρικο», άφηγείται μιά παιδική μνήμη κατοχική, πώς ο 14χρονος νεαρός πού χάθηκε άπ' τούς γονείς του μέσα στό πλήθος άφραγκος επιβιβάστηκε στό λεωφορείο κι ο άγνωστος κύριος μέ τή γραβάτα και τό μονόκλ, του έδωσε ένα δεκάρικο για τις άνάγκες του, χωρίς νά του πει τό όνομά του! Και «τό Γενά-

ρη του '43 μάθαμε ότι πέθανε ο Μαλακάσης, πήγαμε στό Α' Νεκροταφείο για ν' άποχαιρετήσουμε τόν ποιητή του "Μπαταριά"...», κι όταν ξεσκέπασαν τό φέρετρο, τόν είδα. Ήταν αυτός...». Έτσι ξεπλήρωσε σήμερα ο νεαρός εκείνος τό χρέος του δεκάδραχμου, στον κύριο μέ τό μονόκλ, τόν ποιητή.

Στό τελευταίο διήγημα, υπό μορφή άνοιχτής επιστολής, ζητεί από τούς άναγνώστες, εκτιθέμενος ο ίδιος, νά γίνουν κοινωνοί του δράματος πού ζει ο «δηλωσίας». Γιατί τά σωματικά μαρτύρια κάποτε τελειώνουν, αφήνοντας ένα φρόνημα ήρωισμού, ενώ τά ψυχικά σε βασανίζουν άκούραστα έφ' όρου ζωής...

Ο Τάκης Μενδράκος συγγραφέας του βιβλίου, πού κυκλοφόρησε τό 2006 από τις εκδόσεις Γαβριηλίδης, κοντά στα 80 σήμερα, εκτός από κριτικός και μεταφραστής, είναι κυρίως ποιητής. Καταφέρνει, μιλώντας μέ τή μοναδική φωνή τής ποίησης, νά δίνει σε παλαιά προσωπικά του διώματα διαχρονικότητα και πανανθρώπινη χροιά, ώστε οι συνειρμοί στό σήμερα, μέ παρόμοια άπάνθρωπα μαρτύρια, πού συμβαίνουν κάτω από ίδιες συνθήκες κι από τις ίδιες δυνάμεις «του καλού», νά είναι αναπόφευκτοι.

Νίκος Άντωνάτος

Τάκης Μπενάς

κυκλοφορεί τέλη Άπριλίου
άπό τις εκδόσεις Θεμέλιο
τό νέο του βιβλίο:

Τής Δικτατορίας

*μνήμες νωπές τής τρίτης τραγωδίας
του τόπου μας και του καιρού μας*

Σημειωτέον ότι ο Τάκης Μπενάς έχει εκδόσει τά έργα **Τής Κατοχής** (έκδ. Θεμέλιο, 1990) και **Του Έμφυλίου** (έκδ. Λιβάνη, 1996). Έτσι συμπληρώνεται και ολοκληρώνεται μιά Τριλογία, για τά χρόνια 1940-1980